

Okupācijas varu radītie demogrāfiskie zaudējumi Latvijā 1939.-1990. Rakstu apkopojums

Saturs

<i>Ruta Pazdere.</i> Priekšvārds	2
<i>Ilmārs Mežs.</i> Ievads. Latvijas demogrāfiskie zaudējumi 1939.–1990.	3
<i>Jānis Riekstiņš.</i> 1. Latvijas iedzīvotāju zaudējumi masu deportācijās	11
<i>Jānis Riekstiņš.</i> 2. Latvijas iedzīvotāju evakuācija uz PSRS 1941. gada vasarā	18
<i>Edvīns Vītoliņš.</i> 3. PSRS okupācijas varas radītie cilvēku zaudējumi Latvijas armijai 1940.–1941. gadā	21
<i>Edvīns Vītoliņš.</i> 4. Latvijas iedzīvotājiem radītie zaudējumi, tos mobilizējot PSRS okupācijas armijā	24
<i>Edvīns Vītoliņš.</i> 5. Netiešie demogrāfiskie zaudējumi	30
<i>Kārlis Kangeris.</i> 6. Nacistu okupācijas laikā policijas struktūrās un militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji	34
<i>Pēteris Zvidriņš.</i> 7. Demogrāfiskie zaudējumi sakarā ar Abrenes apriņķa daļas pievienošanu Krievijai	48
<i>Kārlis Kangeris.</i> 8. Bēgļi kara beigās uz Rietumiem	54
<i>Zigmārs Turčinskis.</i> 9. Nacionālo partizānu un atbalstītāju demogrāfiskie zaudējumi bruņotās pretošanās kustības laikā 1944.–1957. gads	66
<i>Olga Miheloviča.</i> 10. Ebreji Latvijā: demogrāfisko procesu norise (1939.–1991.)	72
<i>Pārsla Eglīte.</i> 11. Okupācijas seku demogrāfijā raksturojošie statistikas rādītāji	75

Priekšvārds

Šis demogrāfisko rakstu apkopojums ir izstrādāts Ministru kabineta komisijas PSRS totalitārā komunistiskā okupācijas režīma upuru skaita un masu kapu vietu noteikšanai, informācijas par represijām un masveida deportācijām apkopošanai un Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai (turpmāk Komisija) uzdevumā saskaņā ar Komisijas darbu plāniem 2015.–2018. gadam. Darba izstrādes mērķis ir sagatavot apkopojumu par okupācijas varu radītiem iedzīvotāju zaudējumiem 1939.–1990. gadā.

Darbā ir apkopoti demogrāfijas speciālistu 13raksti, gan strukturējot tēmas pēc Latvijas iedzīvotāju grupām, gan sadalot pa laika periodiem atbilstoši katram laika posmam un demogrāfijā pielietotām metodikām. Jāņa Riekstiņa, kuri ir veltīti Latvijas iedzīvotāju zaudējumiem 1941., 1949.gada un citu gadu deportācijās, šeit ir apvienoti vienā pārskatāmā materiālā.

Jāņem vērā, ka PSRS okupācijas režīms slēpa veikto represiju rezultātā notikušās izmaiņas iedzīvotāju skaitā, struktūrā, dinamikā, laikā utt. Izpētes darbos izmantoti gan 20. gadsimta otrajā pusē atklāti publicētie, gan tolaik tikai dienesta lietošanai atļautie, bet pēc neatkarības atgūšanas pieejamie statistikas dati.

Apkopojumā veikta analīze par padomju okupācijas laikā notikušās kolonizācijas lomu pašreizējā Latvijas iedzīvotāju sastāvā, demogrāfiskās situācijas un valodu lietojuma īpatnībām, to iemesliem.

Pagātnes norišu tiešo un netiešo seku izzināšana un vērtējums ir svarīgs priekšnosacījums, lai atrastu mūsu valsts īpatnībām atbilstošāko tagadnes un nākotnes praktisko uzdevumu risinājumu. Šis apkopojums ļauj izprast pagātnē sakņotos sarežģītumus mūsdienu Latvijas sabiedrībā un līdz ar to – autoru kolektīvs cer, ka ieguldītais darbs palīdzēs labāk novērst negatīvo seku saglabāšanos nākotnē.

Demogrāfisko rakstu apkopojumu ir veicis Vidzemes Augstskolas pētnieks un demogrāfs Ilmārs Mežs.

Ruta Pazdere –

Komisijas priekšsēdētāja vietniece,

Latvijas Okupācijas izpētes biedrības valdes priekšsēdētāja

Ievads

Latvijas demogrāfiskie zaudējumi 1939.-1990.

Okupācijas varu izraisīto Latvijas iedzīvotāju demogrāfiskos zaudējumus visprecīzāk varētu noteikt, ja tiktu izveidota datu bāze par visiem Latvijas pirmskara iedzīvotājiem ar atzīmēm par katras personas likteni, balstoties uz arhīvos saglabāto informāciju. To būtu iespējams izdarīt, izmantojot Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvā uzglabātās personu kartītes par teju diviem miljoniem iedzīvotāju, kuri Latvijā dzīvoja 1935.gadā. Tāpat būtu pieejama informācija par dzimušiem, mirušiem un iedzīvotāju migrāciju līdz 1939.gadam un arī turpmāk. Taču, kamēr tas vēl nav paveikts, mums ir jāizmanto attiecīgo gadu tautas skaitīšanu un citus statistikas datus, kas netiešā veidā ļauj izdarīt ticamus secinājumus.

Pēdējā pilnvērtīgā tautas skaitīšana Latvijā pirms Otrā pasaules kara notika 1935.gada februārī. Tai sekoja iedzīvotāju reģistrācija 1941.gada otrajā pusē un tautas skaitīšana 1943.gada sākumā. Kaut arī pēdējā netiek uzskatīta par pilnvērtīgu skaitīšanu, jo tā neregistrēja ebrejus, tomēr par pārējiem iedzīvotājiem sniegtā informācija šķiet visai objektīva, un tālab šos datus ir vērts izmantot salīdzināšanai. Savukārt pirmā pēckara tautas skaitīšana notika tikai 1959.gadā. Tomēr pētnieku rīcībā ir puslīdz ticami dati par iedzīvotāju skaitu un tā izmaiņām sākot jau ar 1945.gadu. Uz visiem šiem minētajiem avotiem var balstīt demogrāfisko zaudējumu novērtējumu. Jāapzinās, ka viens cilvēks var parādīties vairākās atsevišķās zaudējumu kategorijās, tāpēc iedzīvotāju statistikā konstatētās iedzīvotāju kopskaita starpības būtu svarīgs papildusvērtējums.

Pēdējā pirmskara tautas skaitīšanā 1935.gadā Latvijā tika saskaitīti 1951 tūkstošis iedzīvotāju. Ar katru turpmāko gadu Latvijas iedzīvotāju skaits lēnām turpināja pieaugt dabīgā pieauguma (dzimstībai pārsniedzot mirstību) ceļā – vidēji par nepilniem 8 tūkstošiem cilvēku gadā, sasniedzot 1,99 miljonus 1939.gada sākumā. Arī nākošos gadus dabīgais pieaugums saglabājās pozitīvs, un, ja nebūtu bijis kara, Latvijas iedzīvotāju skaits būtu pārsniedzis divu miljonu robežu 1940.gadā. Savukārt ticamākie dati par Latvijas iedzīvotāju skaitu karam izbeidzoties 1945.gada vidū svārstās starp 1,464 miljoniem un 1,501 miljoniem. Tātad kopējais Latvijas iedzīvotāju skaita zaudējums starp 1939.gada vidu un 1945.gada vidu jau bija vismaz **500 tūkstoši** cilvēku. Relatīvi iznāk, ka Latvija bija zaudējusi ap 25% no saviem iedzīvotājiem, kas ir viens no lielākajiem kara zaudējumiem Eiropā. Pēc kara beigām 1945.gada otrajā pusē un tuvākos gados uz Latviju atgriezās liela daļa pirms tam evakuēto personu, taču to skaitu ir grūti noteikt precīzāk.

Tulīt pēc kara beigām Latvijā ieradās gan evakuētie, gan lielākā skaitā iebrucēji no Krievijas un mazākā skaitā arī no citām PSRS daļām. Visus PSRS okupācijas gadus iedzīvotāju skaits pieauga pārsvarā straujas imigrācijas rezultātā. Tā rezultātā jau pirmā pēckara tautas skaitīšana 1959.gadā konstatēja, ka Latvijā dzīvo lielāks iedzīvotāju skaits nekā pirms kara – jau 2,08 miljoni. Vienkārši, salīdzinot iedzīvotāju kopskaitu starp 1935.gada un 1959.gada skaitīšanām, iegūstam ilūziju, ka Latvija ir atkopusies no kara zaudējumiem, jo liela daļa no pieauguma ir pēckara iebrucēji no Krievijas. Savukārt latviešu skaits bija ievērojami zemāks un būtībā vairs nekad neatjaunoja savu iepriekšējo līmeni.

Latvijas demogrāfiskie zaudējumi turpinājās arī pēc kara – visvairāk 1949.gada deportācijās, kad dažās dienās no Latvijas tika deportēti vairāk nekā 42 tūkstoši cilvēki, no kuriem gandrīz visi bija latvieši.¹ Vairums no tiem atgriezās tiklīdz tas kļuva iespējams - it īpaši 1958.–1959.gados. Papildus vēlāko gadu tiešajiem demogrāfiskiem zaudējumiem, piemēram, Afganistānas karā vai Černobiļas avārijas novēršanas rezultātā², jāņem vērā arī netiešos zaudējumus, kas radās okupācijas dēļ – izjauktās un nenodibinātās iespējamās ģimenes, kā dēļ latviešiem nepiedzima tūkstošiem bērnu. Rezultātā latviešu skaits okupāciju dēļ vairs nekad neatjaunojās pirmskara līmenī, un starp Eiropas nācijām latvieši ar igauņiem ir vienīgie šādi negatīvie piemēri. Turklāt arī vidējais mūža ilgums, kas pirmskara Latvijā bija starp 20 augstākajiem rādītājiem pasaulē, okupācijas rezultātā vairākas desmitgades stagnēja un pat samazinājās (īpaši starp 1963. un 1979.gadu), rezultātā, palaižot priekšā vismaz 50 citas pasaules valstis, noslīdēja zem 70. vietas.

Apskatīsim galvenos demogrāfiskos zaudējumus hronoloģiskā secībā. Vispirms jāmin vietējo vāciešu (vācbaltiešu) izceļošana, kuras pirmais un lielākais vilnis notika jau 1939.gada nogalē, kad no Latvijas **izbrauca aptuveni 50 tūkstoši personu**. Izceļošana turpinājās arī 1941.gadā un arī kara beigās, kā rezultātā Latviju uz visiem laikiem pameta teju visi vācieši, kā arī neliels skaits ar viņiem saistītie citu tautību iedzīvotāji. Pēc kara Latvijā palika ne vairāk par vienu tūkstoti vāciešu, galvenokārt etniski jaukto ģimeņu locekļi. Kā zināms, 1935.gadā Latvijā dzīvoja 62 tūkstoši vāciešu. Zemās dzimstības un augstās mirstības dēļ vāciešu skaits samazinājās līdz 60 tūkstošiem 1939.gada rudenī. Neliels procents no aizbraukušajiem tomēr iepriekš tika uzskaitīti kā citu tautību piederīgie (galvenokārt latvieši vai ebreji), tāpēc varam novērtēt **kopējo aizbraukušo vāciešu skaitu uz 60 tūkstošiem**. Pēc kara gados Latvijā ieceļoja galvenokārt Pievolgas vāciešu pēcteči no Krievijas un Vidusāzijas (kurp tie tika izsūtīti) un vāciešu skaits Latvijā pieauga līdz 5,4 tūkstošiem 1970.gadā, kas vēlāk atkal samazinājās gan emigrācijas, gan asimilācijas rezultātā.

Nākošo lielo demogrāfisko zaudējumu Latvija piedzīvoja 1941.gada 14.jūnijā, kad **15,4 tūkstoši cilvēku tika arestēti un deportēti lopu vagonos uz Sibīriju**.³ No šiem cilvēkiem tikai mazliet vairāk par pusi izdzīvoja un varēja atgriezties Latvijā sākot ar 50.gadu beigām, bet lielu daļu izdzīvojušo bāreņu izdevās atvest atpakaļ uz Latviju 1946.–1948.gadā.

1941.gada jūnijā un jūlijā, bēgot no strauji uzbrūkošās Vācijas armijas, no Latvijas steigā **evakuējās apmēram 50 tūkstoši cilvēku**,⁴ to starpā apmēram puse varēja būt Latvijas ebreji, kuri tādējādi izglābās no drošas nāves holokausta laikā paliekot Latvijā.

Kā viensno traģiskākajiem notikumiem ir jāmin Vācijas varas iestāžu mudinātā un organizētā ebreju masveida iznīcināšana, kuras rezultātā **gandrīz visi Latvijā palikušie ebreji, kopskaitā vismaz 70 tūkstoši, tika nogalināti** jau 1941.gada otrajā pusē.⁵ Brīnumainā kārtā apmēram vienam tūkstotim Latvijas ebreju izdevās palikt dzīviem. Pēc kara beigām Latvijā atgriezās liela daļa no evakuētajām personām, to starpā vismaz 10 tūkstoši Latvijas ebreju, kā arī iebrāuca 25 tūkstošiem ebreju no citām PSRS daļām, no kuriem daudzi vēlāk emigrēja uz Izraēlu vai citām valstīm.

¹Sīkāk skatīt sadaļas “1. Latvijas iedzīvotāju zaudējumi masu deportācijās” apakšnodaļu “Latvijas iedzīvotāju zaudējumi 1949. gada 25. marta deportācijā”.

²Sīkāk skatīt sadaļas “4. Latvijas iedzīvotājiem radītie zaudējumi, tos mobilizējot PSRS okupācijas armijā” un “5. Netiešie demogrāfiskie zaudējumi”.

³Sīkāk skatīt sadaļas “1. Latvijas iedzīvotāju zaudējumi masu deportācijās” apakšnodaļu “Latvijas iedzīvotāju zaudējumi 1941. gada 14. jūnija deportācijā”.

⁴Sīkāk skatīt sadaļu “2. Latvijas iedzīvotāju evakuācija uz PSRS 1941. gada vasarā”.

⁵Sīkāk skatīt sadaļu “10. Ebreji Latvijā: demogrāfisko procesu norise (1939.–1991.)”.

Pagaidām ir grūti iegūt precīzus datus par bojā gājušo Latvijas iedzīvotāju skaitu abu pušu armijās, kā arī tiešās karadarbības dēļ nogalināto civiliedzīvotāju skaitu. Aptuvenās aplēses ir, ka tie varētu būt ap 25 tūkstoši kritušo Vācijas pusē karojošo Latvijas iedzīvotāju⁶ un 30 tūkstoši Krievijas pusē karojošo. Pieskaitot kara darbības dēļ bojā gājušos civiliedzīvotājus, nonākam pie **vismaz 60 tūkstošiem mirušo tiešās kara darbības rezultātā.**

Skaitliski lielāko demogrāfisko zaudējumu Latvijai piedzīvoja kara norises pēdējā gadā, kad uz Vāciju un nelielā skaitā arī Zviedriju **bēgļu gaitās devās apmēram 180 tūkstoši iedzīvotāju.**⁷ Mazāks skaits no šiem cilvēkiem pēc kara atgriezās Latvijā, taču vairums no viņiem vairākus gadus uzturējās dažādās bēgļu nometnēs un pēc dažiem gadiem izceļoja uz ASV, Austrāliju, Kanādu, Lielbritāniju un mazākā skaitā arī citām valstīm, kur veidoja Latvijas trimdinieku kopienas. Pēc neatkarības atjaunošanas neliels skaits, (apmēram 1%), trimdinieku vai viņu pēcteču atgriezās dzīvot Latvijā, taču lielais vairums palika savās mītnes zemēs un pakāpeniski asimilējās.

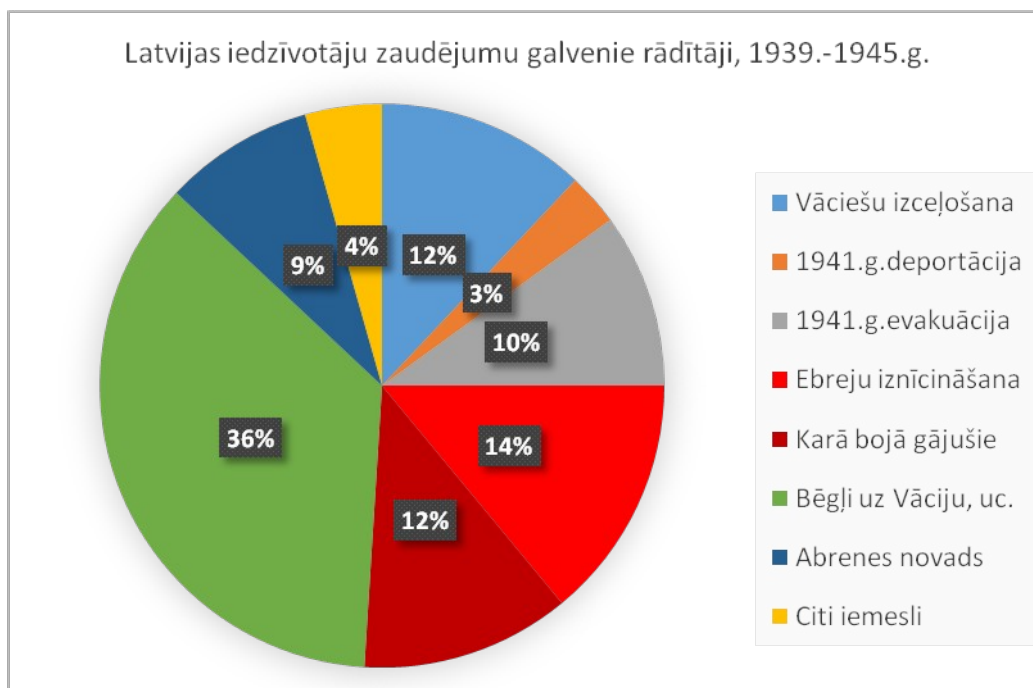
Visbeidzot ir jāpiemin arī teritoriālie zaudējumi 1944.gada otrajā pusē, kad Kremļis nebūdam drošs par Latvijas nākotni nolēma krievu kompakti apdzīvoto **Abrenes apriņķa austrumu daļu ar aptuveni 43 tūkstošiem iedzīvotāju atņemt Latvijai,** pievienojot to Krievijas Federācijas Pleskavas apgabalam.⁸ Ievērojama daļa tur palikušo iedzīvotāju vēlākos gadu desmitos izmantoja iespēju pārcelties uz dzīvi Latvijā, taču pagaidām ir grūti minēt precīzus apjomus, to varētu izdoties noskaidrot turpmākos pētījumos.

Saskaitot visus augšminētos zaudējumus, kuri notika starp 1939.gada rudeni un 1945.gada vasaru, iegūstam, apmēram, **478 tūkstošus zaudēto iedzīvotāju, kas ir visai tuvu augšminētajiem vismaz 500 tūkstošus lielajiem zaudējumiem.** Starpība visdrīzāk ir skaidrojama, ka vairāki no augšminētajiem vērtējumiem ir veikti piesardzīgi, dodot mazāko iespējamo zaudējumu skaitlisko apjomu, gan arī citu skaitliski mazāka apjoma represijās cietušo. Bez tam vairāki tūkstoši cilvēku varētu būt arī no Latvijas aizbraukušo Polijas un Lietuvas laukstrādnieku daļa, kas pirms tam bija pieaugusi līdz vairākiem desmitiem tūkstošiem.

⁶Sīkāk skatīt sadaļu "6. Nacistu okupācijas laikā policijas struktūrās un militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji".

⁷Sīkāk skatīt sadaļu "8. Bēgļi kara beigās uz Rietumiem".

⁸Sīkāk skatīt sadaļu "7. Demogrāfiskie zaudējumi sakarā ar Abrenes apriņķa atdalīšanu".

1. attēls. Latvijas iedzīvotāju zaudējumu galvenie rādītāji, 1939.–1945.g.

Pēc PSRS Centrālās statistikas pārvaldes datiem, kopš otrreizējās Latvijas teritorijas okupācijas 1944.–1945.gadā līdz 1946.gada 1.Janvārim, Latvijā ieradās 154 tūkstoši cilvēku, no tiem 48 tūkstoši Latvijas iedzīvotāju atgriezās no Vācijas, 30 tūkstoši kara sākumā evakuētie un 29 tūkstoši no Latvijas iesauktie PSRS armijas demobilizētie karavīri. Vēl 47 tūkstoši ir uzrādīti kā ieceļotāji no Krievijas un citiem PSRS rajoniem. Rezultātā jau 1946.gada sākumā Latvijas iedzīvotāju kopskaits esot sasniedzis 1554 tūkstošus. Savukārt nākošajā 1946.gadā reģistrēts visstraujākais iedzīvotāju skaita pieaugums, kad viena gada laikā Latvijā iebrauca vismaz 150 tūkstoši cilvēku, un iedzīvotāju kopskaits pieauga līdz 1717 tūkstošiem. Arī nākamajos gados saglabājās augsts iedzīvotāju skaita pieaugums, pateicoties iebraucējiem no Krievijas un mazākā apjomā arī no citām PSRS daļām.

Arī nākamajos pēckara gados turpinājās PSRS okupācijas varas veiktās represijas, kas radīja Latvijas iedzīvotāju demogrāfiskos zaudējumus, taču tie vairs bieži neparādās iedzīvotāju kopskaita datos, jo to aizstāj daudz lielāks iebraukušo skaits no Krievijas. Izņēmums ir lielākā no pēckara represijām – 1949.gada deportācija, kuras rezultātā 42 tūkstoši Latvijas iedzīvotāju tika deportēti uz PSRS austrumiem. Šo samazinājumu uzrāda arī Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvā (LNA LVA) saglabātās statistikas atskaites par iedzīvotāju skaitu Latvijā, kas samazinājās par nepilniem 18 tūkstošiem jeb 1% – no 1830,5 tūkstošiem 1949.gada sākumā līdz 1812,6 tūkstošiem 1950.gada sākumā. Iedzīvotāju skaita samazinājuma iemesls 1949.gadā uzrādīts negatīvs mehāniskais pieaugums (jeb negatīva migrācijas bilance) -5,8 tūkstoši iedzīvotāju. Zīmīgi, ka apriņķu Centrālās statistikas pārvaldes inspektoriem nācās skaidrot iemeslus, kādēļ iedzīvotāju skaits samazinājās arī 1949.gada otrajā pusē, ja deportācijas notika 25.martā.Acīmredzot tika sagaidīts, ka visi deportētie tiks “izrakstīti” no savām līdzšinējām dzīvesvietām jau nākamajos dažos mēnešos. Tomēr daudzviet šo deportēto cilvēku “izrakstīšana” dažādu iemeslu dēļ kavējās līdz pat 1949.gada beigām un iestiepās arī 1950.gadā. Piemēram, Bauskas apriņķa CSP inspektors skaidroja, ka lauku iedzīvotāju skaits Bauskas apriņķī 1949.gada otrajā pusē turpināja samazināties, jo “iedzīvotāji, kuri tika pārvietoti uz citām republikām marta mēnesī 1949. (g.) netika savlaicīgi izrakstīti”. Savukārt Latvijas CSP vadība ziņoja PSRS Centrālajai statistikas

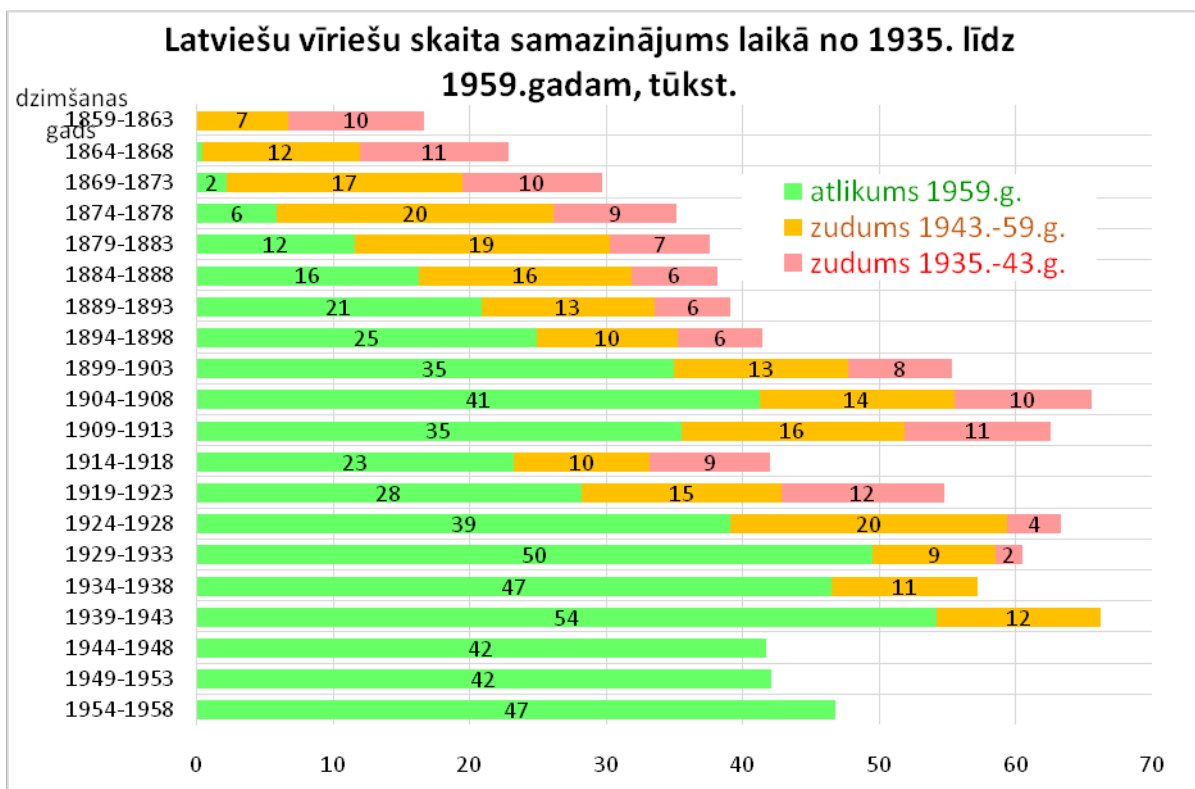
pārvaldei, ka vēl 1950.gada 1.janvārī “ievērojams lauku iedzīvotāju daudzums, kuri faktiski izbraukuši 1949.gadā aiz republikas robežām pēc īpaša rīkojuma, vēl nebija pilnībā noformēti tos izrakstot”. Šajā sakarā Galvenajai Milicijas pārvaldei nācās divas reizes dot īpašu pavēli un dot īpašus norādījumus šajā jautājumā.

Lukos Bauskas apriņķī laikā no 1. jūlija līdz 31 decembrim 1949. g.
dzimuši 375, pierakstīti 944, miruši 261, izrakstīti 1270. Iedzīvotāju
^{skaitis} samazinājies par 212, kas izskaidrojams galveno kārt ar to, ka
iedzīvotāji kuri tika pārvietoti uz citām republikām marta mēnesī 1949
netika savlaicīgi izrakstīti.

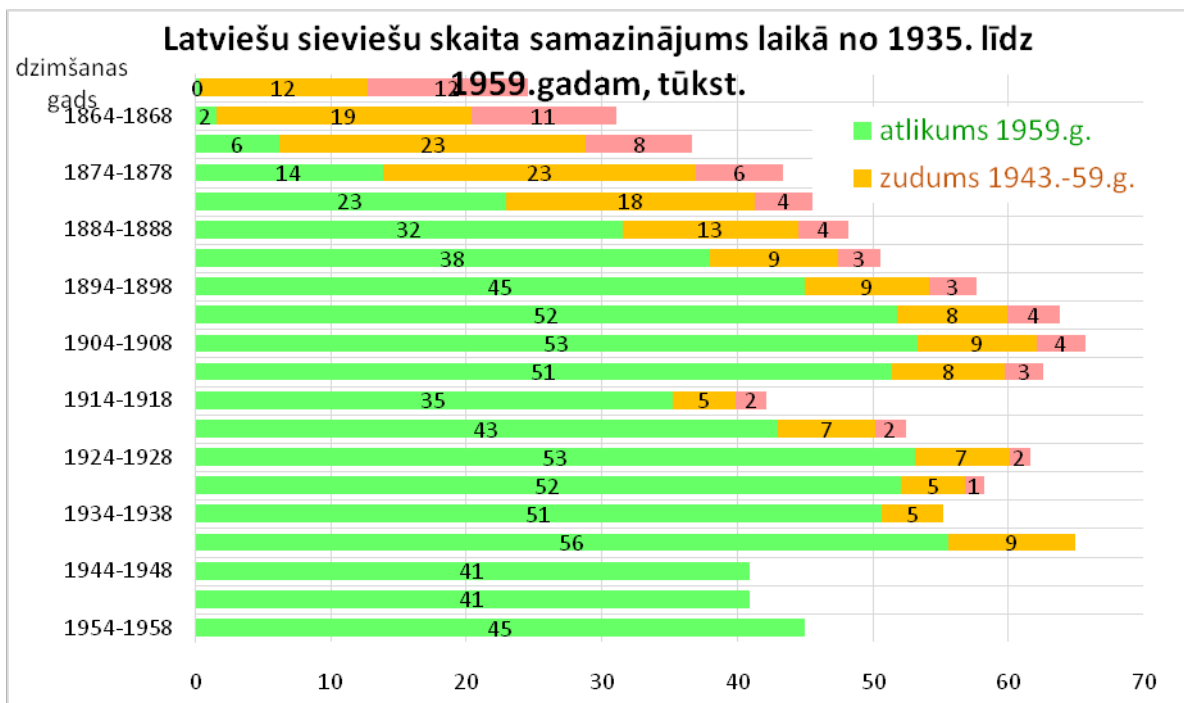
2. attēls. Bauskas apriņķa Centrālās statistikas pārvaldes inspektora P.Lūša rakstiskā ziņojuma fragments Latvijas PSR CSP vadībai 1950.gada 23.janvārī. LNA LVA, 277. f., 14. arp., 26.l.

Pirmā pēckara tautas skaitīšana PSRS teritorijā un arī Latvijā notika tikai 1959.gadā, kad jau liela daļa izdzīvojušo deportēto bija varējuši atgriezties dzimtenē. LNA LVA ir saglabāti 1959.gada skaitīšanas dati par galveno tautību sadalījumu pēc dzimuma un vecuma, kuriem savukārt ir iespējams pielāgot 1935.gada un 1943.gada skaitīšanas datus. Rezultātā ir iespējams salīdzināt, cik konkrētās vecumgrupas latviešu vīriešu un sieviešu bija Latvijā 1935.gadā, cik bija palikuši 1943.gadā un cik no tiem ir reģistrēti Latvijā 1959.gadā.

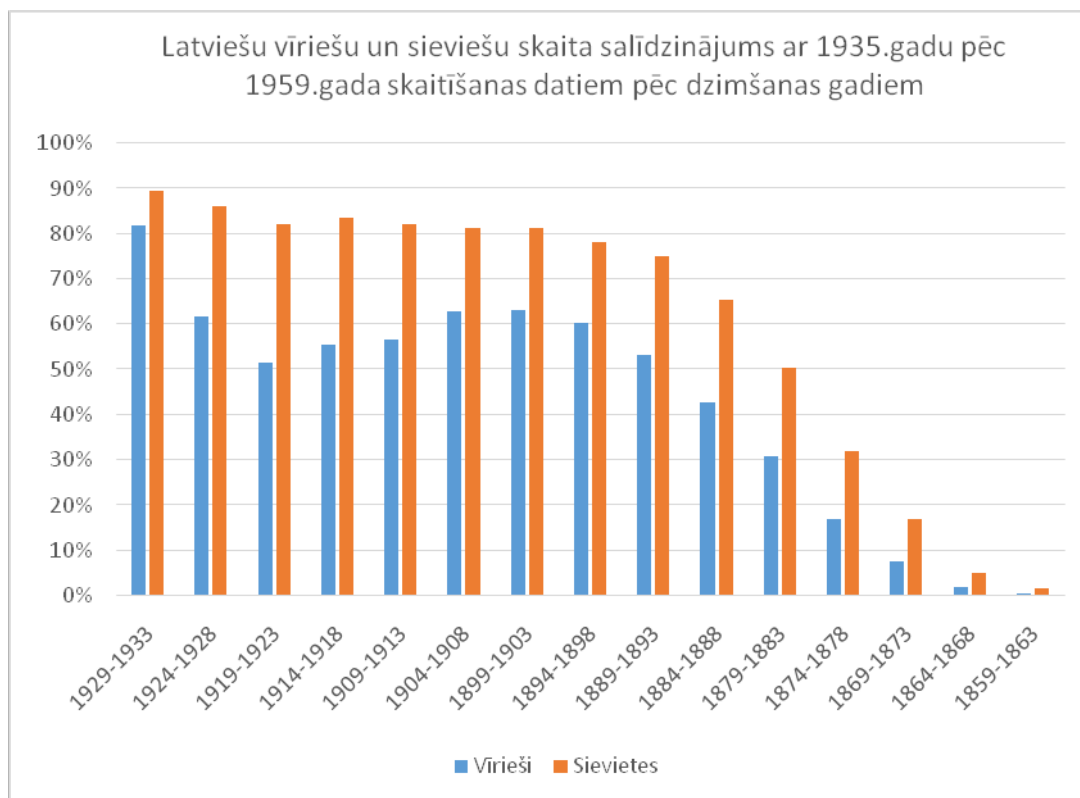
Neliels skaits latviešu izceļotāju, kuri bija Latviju atstājuši 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā, pēc Otrā pasaules kara iebrāuca Latvijā no Krievijas. Taču uz kopējā latviešu skaita tas nepārsniedza 1%–2%, līdz ar to ļauj augstāk minētās vecumgrupas savstarpēji salīdzināt. Savukārt vecākās paaudzes skaita samazināšanās ir skaidrojama ar mirstību, it īpaši virs 50 gadu vecuma sasniegšanas. Rezultātā varam konstatēt, ka bērnu skaits starp 1935.gadu un 1943.gadu ir samazinājies salīdzinošinedaudz – par dažiem procentiem, kamēr jaunu vīriešu skaits vecumā no 20–30 gadiem tajā pat laikā bija samazinājies jau par vismaz 20%. Savukārt šī paša gadagājuma vīriešu skaits, kuri bija dzimuši starp 1914.un 1923.gadu līdz 1959.gadam bija samazinājies turpat vai uz pusi – 45%–48% šo latviešu vīriešu vairs nebija. Būtiski, ka šī paša vecuma latviešu sieviešu skaits bija samazinājies daudz mazākā apjomā – tikai par 17%, ietverot gan bēgles, gan deportētās. Kara un represiju rezultātā minētās vecumgrupas latviešu sieviešu skaits samazinājās no 95 līdz 78 tūkstošiem, bet latviešu vīriešu skaits samazinājās no 97 līdz 51,5 tūkstošiem, tādējādi radot ievērojamu dzimumu disproporciju. Uz katru latviešu sievieti bija palicis daudz mazāk vīriešu, līdz ar to daudzām sievietēm nebija iespēju radīt ģimeni. Arī jauniebraukušiem krievi dzimumproporcija nebija labāka, bez tam no attiecīgā vecuma vīriešiem pāri par 90% jau bija precēti. Šī situācija noveda pie tā, ka latviešiem dzimušo bērnu skaits bija aptuveni par 30% mazāks nekā tas būtu bijis citādos apstākļos. Rezultātā visu PSRS okupācijas laiku latviešiem bija nelabvēlīgāki demogrāfiskie rādītāji nekā krievi – gan zemāka dzimstība, gan augstāka mirstība, nemaz nerunājot par migrācijas procesiem.

3.attēls. Latviešu vīriešu skaita salīdzinājums dažādās vecumgrupās pēc 1935., 1943. un 1959.gada skaitīšanas datiem.

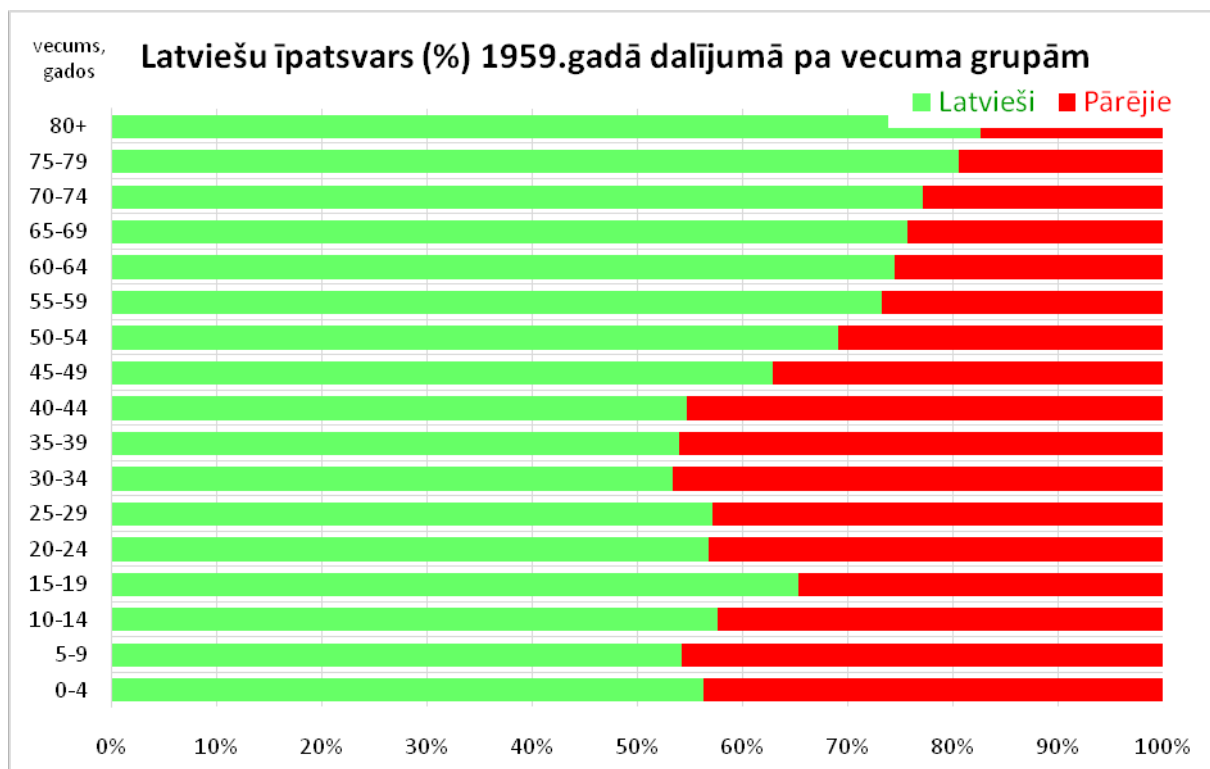
4.attēls. Latviešu sievietes skaita salīdzinājums dažādās vecumgrupās pēc 1935., 1943. un 1959.gada skaitīšanas datiem.

5.attēls. Latviešu vīriešu un sieviešu skaita salīdzinājums sadalījumā pa dzimšanas gadiem, izmantojot 1935. un 1959.gada skaitīšanas datus.

Visu minēto notikumu rezultātā jau 1959.gada tautas skaitīšana konstatēja, ka Latvijas iedzīvotāju vecumpiramīdas sadalījumā pēc tautības ir izveidojušās latviešiem nelabvēlīgas proporcijas. Ja vecāko cilvēku starpā (virs 50 gadiem) latviešu īpatsvars no visiem šī vecuma iedzīvotājiem bija virs 70% un vecumā virs 75 gadiem pat virs 80%, tad jaunākā paaudzē (potenciālo vecāku starpā vecumā starp 20 un 44 gadiem) latviešu īpatsvars bija tikai ap 55%. Tikpat neliels latviešu īpatsvars saglabājās arī starp pēckara gados dzimušajiem bērniem. Migrācijas kopējā bilance starp 1950.gadu un 1990.gadu Latvijā sasniedza 525 tūkstošus cilvēku, tādējādi ikgadējais iebrucēju skaits svārstījās ap 0,5% no visiem valsts iedzīvotājiem. Tāds imigrācijas apjoms 40 gadu garumā ir visaugstākais starp visām citām Eiropas valstīm.

Līdz 1959.gadam, neskatoties uz karu, plašajām represijām un apjomīgo bēgļu plūsmu, Latvijas iedzīvotāju kopskaits tomēr bija nedaudz pieaudzis, visvairāk Rīgā un Zemgalē. Visu septiņu lielāko pilsētu iedzīvotāju skaits strauji pieauga, īpaši uz Krievijas imigrantu rēķina, bet vairākās pilsētās latviešu skaits minētā laikposmā pat samazinājās. Rīgā latviešu īpatsvars no 1935.gada līdz 1959.gadam nokritās no 63% līdz 45%, Daugavpilī no 34% līdz 13%, Liepājā no 68% līdz 52%, Jelgavā no 79% līdz 60%. Tā kā šajās pilsētās 1935.gadā bija arī apjomīgas vāciešu un ebreju kopienas, tad krievu īpatsvara pieaugums bija vēl krasāks – Rīgā no 7% līdz 39%, Daugavpilī no 18% līdz 56%, Liepājā no 3% līdz 34% un Jelgavā no 3% līdz 30%. Gandrīz visos lauku rajonos latviešu īpatsvars samazinājās, izņemot Kuldīgas un Aizkraukles rajonus, kur pirmskara bija augstāks vāciešu īpatsvars, kuri pameta Latviju 1939.–1941.gadā.

6.attēls. Latviešu un pārējo Latvijas iedzīvotāju skaita salīdzinājums sadalījumā pa vecumgrupām pēc 1959.gada skaitīšanas datiem.

Tā kā krievu un citu migrantu iebraukšana Latvijā turpinājās līdz pat neatkarības atjaunošanai, bet latviešu skaita papildinājums no citām PSRS daļām bija niecīgs, tad pēdējā okupācijas laika tautas skaitīšana 1989.gadā konstatēja, ka latviešu īpatsvars ir nokrities līdz 52%. Lielāks latviešu īpatsvars bija vērojams vien senioriem vecumā virs 70 gadiem (63%), bet potenciālo vecāku paaudzē vecumā no 25 līdz 44 gadiem latvieši bija noslīdējuši minoritātes statusā – vien 46% no visiem attiecīgā vecuma iedzīvotājiem Latvijā. Ja nebūtu atjaunota Latvijas neatkarība, bet demogrāfiskie procesi būtu turpinājušies latviešiem nelabvēlīgi, tad jau ap 2000.gadu latvieši būtu kļuvuši par minoritāti Latvijā. Attiecīgi vēlāks tautas nobalsojums par neakarības atjaunošanu varētu nebūt vairs tik labvēlīgs.

1. Latvijas iedzīvotāju zaudējumi masu deportācijās

Iedzīvotāju piespiedu pārvietošana jeb deportācija ir specifiska politisko represiju forma. Deportāciju pētnieks P. Poļans norāda, ka Padomju Savienībā šāda veida represijām piemita divas raksturīgas iezīmes: deportācijai, pirmkārt, bija administratīvs jeb ārpustiesas raksturs; otrkārt, to veica pēc sarakstiem, t.i., represēts tika nevis individuāls pilsonis, bet gan veselas personu grupas, ievērojot varas iestāžu noteiktos kritērijus. Lēmumus par deportācijām pēc drošības un citu instanču iniciatīvas pieņēma Komunistiskās partijas vadītāji un valdība, tādējādi tās neietilpa padomju tiesvedības kompetencē un tiesību sistēmā. Vēl viena deportāciju īpaša iezīme bija liela cilvēku daudzuma izraušana no ierastās vides un nosūtīšana uz jaunu, nepierastu, izdzīvošanai riskantu vidi. Deportācijas operāciju P. Poļans definē kā stingri noteikta cilvēku kopuma (“kontingenta”) izsūtīšanu uz konkrētu vietu, lietojot vardarbību, veicot to noteiktā termiņā, piespiedu kārtībā un pēc iepriekš sagatavota plāna.⁹ Katras iedzīvotāju grupas izsūtīšanai bija paredzēts arī īpašs juridiskais noformējums, kas bija saistīts ar daudziem deportācijas brīža vēsturiskajiem apstākļiem – atšķirīgi dokumenti, dažādi represiju termiņi utt. Deportācijas tika veiktas pēc politiskiem, sociāli ekonomiskiem, šķiriskiem, ideoloģiskiem, arī etniskiem kritērijiem, tomēr bieži tos kombinēja (piemēram, „sociāli šķiriskie” tika apvienoti ar „etniskiem” u. tml.).

Pavisam Padomju Savienībā tika sarīkotas 52 deportāciju kampaņas un apmēram 130 deportāciju operācijas, kurās cieta vairāk nekā seši miljoni cilvēku. Masu deportācijas vairākkārt tika sarīkotas arī Latvijā.

Latvijas iedzīvotāju zaudējumi 1941. gada 14. jūnijadeportācijā

Arhīvu dokumenti liecina, ka pirmā Latvijas iedzīvotāju deportācija kā PSRS īstenotā valsts terora sastāvdaļa bija iecerēta jau vienlaikus ar Latvijas okupāciju 1940. gada jūnijā. PSRS iekšlietu tautas komisārs Lavrentijs Berija 1940. gada 15. jūnijā savā dienasgrāmatā ierakstīja: “Man atkal daudz darba, īpaši Latvijā un Igaunijā ir apmetušies daudz baltgvardu un arī vietējo neliešu pietiek. Atstāt nevar, arī nāksies pārvietot. Taču to vajag izdarīt akurāti, ne uzreiz. Tur tādas stipras pagrīdes kā UNO [Ukraiņu nacionālistu organizācija] nav. UNO arī pie poliem darbojas, viņiem pieredze ir liela. Bet šeit nacionālisti sēž valdībā, pagrīdei viņi nav sagatavoti. Tātad vispirms izpētīsim un pēc tam izlemsim.”¹⁰

Izsūtīšana Latvijā sākās 1941. gadā, naktī no 13. uz 14. jūniju. Ģimenes tika izšķirtas. Vīriešus nosūtīja uz dažādām Gulaga nometnēm, bet ģimenes locekļus – uz nometinājuma vietām Sibīrijā. Par 1941. gada 14. jūnijā deportēto (arestēto un administratīvi izsūtīto) kopskaitu dažādos avotos ir atrodamas atšķirīgas ziņas. PSRS Valsts drošības tautas komisārs V. Merkulovs PSRS VDTK 1941. gada 17. jūnija ziņojumā VK(b)P Centrālajai komitejai, PSRS TKP un PSRS IeTK norādīja, ka Latvijā šajā deportācijas operācijā arestēti – 5625 cilvēki, izsūtīti – 9546, bet pavisam represēts – 15 771 cilvēks.¹¹ To apliecināja arī PSRS Valsts drošības komitejas [VDK] priekšsēdētājs V. Čebrikovs PSKP CK Politbiroja komisijai 1988. gada 23. augusta ziņojumā “Par dažu pilsoņu kategoriju izsūtīšanu no PSRS rietumu rajoniem 40. un 50. gados”, norādot, ka 1941. gada deportācijā no Latvijas deportēto kopskaits bijis – 15 171.¹² LPSR Sabiedriskās kārtības sargāšanas ministrijas (LPSR Iekšlietu

⁹ Яковлев А.Н. (ред.) *Сталинские депортации. 1928-1953*. Москва: МФД: Материк, 2005. С.5, 11

¹⁰ Берия Л.П. «Сталин слезам не верит». *Личный дневник 1937-1941*. Москва: Эксмо, 2011. С.178.

¹¹ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Накануне*. Москва: Книга и бизнес, 1995. С.247.

¹² *Источник: Документы русской истории, 1996, №1, С.138*

ministrijas nosaukums 1962.-1968. gadā – J.R.) 1962. gada sagatavotajā izziņā teikts, ka 1941. gada 14. jūnijā izsūtīti – 16563 cilvēki.¹³ Pēc 2001. gadā Latvijas Valsts arhīvā precizētajiem datiem 1941. gada 14. jūnija deportācijas akcijā no Latvijas izsūtīti 15 424 cilvēki, 5263 no tiem arestēti.¹⁴ Latvijas Valsts arhīvā ir atrodami arī materiāli par 711 cilvēku 1941. gada 14. jūnijā paredzēto arestēšanu vai izsūtīšanu, par kuriem ir zināms, ka patiesībā viņi nav deportēti vai arī nav bijis pietiekamu materiālu, kas apstiprinātu šo cilvēku arestu vai izsūtīšanu. Saskaņā ar Krievijas Federālā drošības dienesta arhīva datiem no 1941. gada 14. jūnija deportācijai pakļautajiem netika deportēti 1475 cilvēki, no tiem – slimības dēļ – 349, nebija uz vietas operācijas laikā – 412, paslēpās līdz operācijas sākumam – 115, aizbēga operācijas laikā – 6 un citu iemeslu dēļ – 593.¹⁵

Jau līdz 1941. gada 14. jūnijam politisku motīvu dēļ bija arestēti 79 cilvēki (77 vīrieši un 2 sievietes), no kuriem 59 bija latvieši, 8 krievi un 7 ebreji. Pēc 1941. gada 15. jūnija (vairums pēc 1941. gada 22. jūnija, kad sākās Vācijas-PSRS karš) tika arestēti vēl 71 cilvēks. Izsūtījuma laikā tika arestēti 151 cilvēks. Pēc tautības (pēc nepilnīgām ziņām) arestētie sadalījās šādi: latvieši – 3318, ebreji – 559, krievi – 26, citas tautības – 76. Izsūtīto sadalījums pēc tautības bija šāds: latvieši – 8100, ebreji – 1212, krievi – 519, vācieši – 10, citas tautības – 151. Pēc vecuma deportēto sadalījums bija šāds: bērni vecumā līdz 7 gadiem – 1614, bērni no 7 līdz 16 gadiem – 2137, no 16 līdz 60 gadiem – 9240, no 60 līdz 80 gadiem – 55. Ceļā uz izsūtījuma vietu piedzima 7 bērni, bet izsūtījuma vietā līdz 1942. gada martam – 69 bērni.

1941. gada 14. jūnijā arestētie pirms okupācijas bijuši: tirgotāji – 616, policisti – 306, cietumu uzraugi – 29, armijas virsnieki – 166, deputāti – 7, diplomāti – 6, tiesneši – 31, skolotāji – 71, ārsti – 24, garīdznieki – 7, studenti – 15, mežziņi – un mežsargi – 39, zemnieki – 1345, pagasta vecākie – 44, pagasta sekretāri – 13. Kā viens no galvenajiem aresta iemesliem 1789 arestētajiem minēta dalība Aizsargu organizācijā. Sadalījums pēc profesijas un nodarbošanās nav precīzs, jo ne visās arhīva lietās šīs ziņas ir pilnīgas.¹⁶

1941. gada 14. jūnijā arestētos Latvijas pilsoņus 1941. gada jūlija sākumā no Juhnovas un citām karagūstekņu nometnēm lielākoties nosūtīja uz Vjatkas labošanas darbu nometni – Vjatlagu, Noriļskas labošanas darbu nometni – Noriļlagu (galvenokārt virsniekus), Ziemeļurālu labošanas darbu nometni – Sevurallagu, Usoljes labošanas darbu nometni – Usollagu, kā arī uz dažām citām soda vietām. Pilsoņi, kurus arestēja pēc 1941. gada 14. jūnija, nokļuva arī Astrahaņas cietumā.

IeTK izmeklēšanas grupas darbinieki arestētajiem jau ieslodzījuma vietās uzrādīja lēmumu par drošības līdzekļa – aresta piemērošanu. Apsūdzība parasti tika uzrādīta par noziegumiem, kas bija paredzēti KPFSR Kriminālkodeksa 58. pantā (galvenokārt bija t.s. kontrrevolucionārie noziegumi Latvijas brīvvalsts laikā un “pretpadomju aģitācija” pirmajā padomju okupācijas gadā). Pēc tam lietu parasti nosūtīja uz PSRS IeTK Sevišķo apspriedi, kura daudziem piesprieda nāvessodu vai brīvības atņemšanu no 3 līdz 10 gadiem. Pēc soda izciešanas Gulaga nometnē viņi tika nosūtīti izsūtījuma nometinājumā. Daudzi ieslodzītie, kurus bija nolemts sodīt ar augstāko soda mēru, necilvēcīgo apstākļu dēļ nomira jau pirms tā izpildīšanas.

Darba un dzīves apstākļi nometnēs bija ārkārtīgi smagi. Bieži barakās nebija ne gaismas, ne siltuma, ne mazgāšanās un drēbju žāvēšanas iespēju, nāras bija bez matračiem. Cilvēkus spieda strādāt līdz pilnīgam spēku izsīkumam. Lielajam salam nepiemērotā apģērba un niecīgo pārtikas devu dēļ daudzi ieslodzījuma vietās nomira. 1941. gada 14. jūnijā arestēto ģimenes locekļus nosūtīja t.s. izsūtījuma nometinājumā, kura režīms salīdzinājumā ar citiem

¹³Latvijas Nacionālā arhīva (LNA) Latvijas Valsts arhīvs (LVA), PA-101. f., 26. apr., 109.l., 130.lp.

¹⁴Pelkaus E. (red.) *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2001. 14.lpp.

¹⁵Дюкова. (сост.). *Накануне Холокоста. Фронт литовских активистов и советские репрессии в Литве. 1940-1941 г.г. Сборник документов*. Москва: Фонд “Историческая память”, 2012. С.426

¹⁶Spridzāns B. Tā sākās Latvijas iedzīvotāju masveidarepresijas. *Represētosaraksts. 1941.–1995.*, Nr.1, 1.–3.lpp.

nometinājuma veidiem bija daudz bargāks. Viņi galvenokārt tika nometināti Krasnojarskas novada un Novosibirskas apgabala rajonos. Izsūtīto dzīves apstākļi bija ļoti smagi. 1941. gada rudenī un ziemā daudziem nācās dzīvot vasaras barakās, zemnīcās un citās dzīvošanai pilnīgi nepiemērotās telpās. Visgrūtāk klājās veciem un slimiem cilvēkiem, kā arī bērniem un tādiem izsūtītajiem, kas agrāk smagu fizisku darbu nebija strādājuši. Tādēļ daudzi saslima. Bieži bija arī nāves gadījumi. Var teikt, ka izsūtītie lielā mērā bija pamesti likteņa varā. Par to 1941. gada 27. novembra ziņojumā PSRS iekšlietu tautas komisāra vietniekam V. Čerņišovam rakstīja PSRS IeTK Gulaga priekšnieks V. Nasedkins. Viņš konstatēja, ka “neviens ar šiem izsūtījumā nometinātajiem IeTK aparātā nenodarbojas un par viņu stāvokli neatbild. Arī Gulaga Darba nometinājuma un specnometinājumu daļai par izsūtījumā nometinātajiem nav nekādas daļas, kaut arī tā piedalījās viņu izsūtīšanā”.¹⁷

Daudzi no nometinājuma vietām centās aizbēgt. Pēc notveršanas Sevišķā apspriede bēgļiem parasti piesprieda trīs gadus labošanas darbu nometnēs, pēc tam nosūtot uz iepriekšējām nometinājuma vietām. 1946. gadā Latvijas Izglītības ministrijai izdevās noorganizēt bērnu – bāreņu un pusbāreņu pārvešanu no Sibīrijas nometinājuma vietām uz Latviju. 1946. gadā izdevās atvest vairāk nekā 1300 bērnus, viņi tika nodoti audzināšanā radnieku ģimenēs vai Latvijas bērnu namos.¹⁸ Tomēr daudzi no viņiem vēlākajos gados tika uzskatīti par bēgļiem, aizturēti un nosūtīti atpakaļ uz iepriekšējām nometinājuma vietām.

1941. gada 14. jūnijā deportēto lielāko daļu atbrīvoja 1957.–1958. gadā. 1959.–1967. gadā atbrīvoja tos, kuriem saskaņā ar LPSR Augstākās padomes Prezidija 1957. gada 5. oktobra dekrētu Latvijā atgriezties bija aizliegts, kā arī 1949. un 1950. gadā otreiz arestētos, kuri bija nosūtīti beztermiņa nometinājumā. Deportēto likteņi bija ļoti traģiski. Ieslodzījumā tika nošauti 700 cilvēki un nomira 3441 cilvēks. Nometinājumā nomira 1940 arestēto ģimenes locekļi. Kopā no 1941. gada 14. jūnijā deportētajiem gājis bojā 6081 cilvēks, kas ir 39,43% no visiem deportētajiem.

1.tabula

1941. gada 14. jūnijā no Latvijas deportēto iedzīvotāju skaitliskais raksturojums

Apriņķi	Vīrieši	Sievietes	Kopā	Nošauti	Mirušie nometnēs	Mirušie nometinājumā	Atbrīvotie	Trūkst ziņu
Abrenes	233	213	446	31	66	57	254	38
Aizputes	231	197	428	4	118	52	241	13
Bauskas	297	278	575	3	152	96	309	15
Cēsu	294	230	524	59	95	91	254	25
Daugavpils	564	520	1084	17	246	92	674	55
Ilūkstes	135	112	247	5	61	30	148	3
Jēkabpils	283	252	535	18	119	67	325	6
Jelgavas	371	370	741	13	185	123	400	20
Jūrmala	35	31	66	9	19	6	32	0
Kuldīgas	322	301	623	1	154	65	369	34
Liepājas	533	498	1031	15	287	94	598	37
Ludzas	269	215	484	10	103	45	294	32
Madonas	305	245	550	66	95	67	292	30
Rēzeknes	337	316	653	23	141	82	381	26
Rīga	2324	1907	4231	273	880	507	2224	347
Rīgas	379	363	742	54	127	168	368	25
Talsu	235	209	444	4	106	54	272	8
Tukuma	259	215	474	6	125	66	269	8
Valkas	252	215	467	32	97	45	235	15
Valmieras	236	184	420	49	70	55	232	14
Ventspils	362	327	689	8	195	78	395	13
Nav zināms	3	10	13	0	0	0	4	9
Kopā	8259	7165	15424	700	3441	1940	8570	773¹⁹

¹⁷Sabbo H. *Võimatuvaikida. Невозможно молчать*. Tallin, 1996: H. Sabbo. 813.lk

¹⁸Latvijas Vēstnesis, 1996, 24. dec.

¹⁹Zālīte I., Egļīte S. 1941. gada 14. jūnija deportācijas struktūranalīze. Pelkaus E. (red.) *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2001.689.lpp.

Latvijas iedzīvotāju zaudējumi 1949. gada 25. martadeportācijā

1949. gada 25. marta deportācija bija komunistiskā totalitārisma politikas raksturīga izpausme. Šīs politikas mērķis bija ne tikai salauzt jebkādu reālu, iespējamo vai pat iedomāto pretestību komunistiskajai iekārtai, bet arī veidot jaunas politiskās, ekonomiskās un sociālās uzvedības normas. Otrā pasaules kara noslēguma posmā un pirmajos pēckara gados padomju režīmam Latvijā nācās sastapties ar reālu bruņotas un nebruņotas (nevardarbīgas) pretestības kustību, kuras apkarošana kļuva par svarīgu tā prioritāti. Līdztekus notika Latvijas pilnīga integrēšana PSRS politiskajā un ekonomiskajā sistēmā. Šajā ziņā par īpaši nozīmīgu tika izvirzīta kolhozu sistēmas uzspiešana Latvijas zemniecībai (vispārējā kolektivizācija). Tādējādi bija iespējams panākt pilnīgu politisku kontroli par zemniecību, kuru boļševiku līderi, īpaši Vladimirs Ļeņins un Josifs Staļins uzskatīja par potenciāli neuzticamu spēku, turklāt neierobežoti to ekspluatēt ekonomiski. Būtiska nozīme abu šo mērķu īstenošanā bija deportācijām.

Sākumā zemnieku ("kulaku") centās sagraut ar ekonomiskām metodēm. 1947. gadā lauksaimniecības nodokli "kulaku" saimniecībām noteica divas reizes augstāku nekā pārējām zemnieku saimniecībām, bet 1948. gadā, salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu, bija piecas reizes lielāks. Līdz 1949. gada 1. janvārim vairāk nekā 5000 "kulaku" saimniecībām par nodokļu parādiem tika atņemti visi ražošanas līdzekļi.

1949. gada 29. janvārī Maskavā tika pieņemts pilnīgi slepens PSRS Ministru padomes lēmums Nr.390–138 "Par kulaku un viņu ģimeņu, nelegālā stāvoklī esošu bandītu un nacionālistu ģimeņu, bruņotās sadursmēs nošauto un notiesāto bandītu ģimeņu, legalizējušos bandītu, kas turpina naidīgu darbību, un viņu ģimeņu, kā arī represēto bandītu atbalstītāju ģimeņu izsūtīšanu no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas teritorijas".²⁰ PSRS Valsts drošības ministrijai tika uzdots 1949. gada 20.-25. martā no Latvijas uz mūžu izsūtīt 13000 ģimeņu jeb 39000 cilvēku. Pēc LPSR VDM sagatavotajām "kulaku" ģimeņu uzskaites lietām izveidotos izsūtāmo sarakstus apstiprināja apriņķu izpildu komiteju priekšsēdētāji, pēc tam tos iesniedza LPSR Ministru padomei. LPSR Ministru padomes 1949. gada 17. marta pilnīgi slepenajā lēmumā Nr.282 "Par kulaku ģimeņu izsūtīšanu ārpus Latvijas PSR" bija noteikts, ka specnometinājumā ir jānosūta 10000 "kulaku" ģimenes.²¹ Arī "bandītu atbalstītāju" un "nacionālistu" ģimeņu izsūtīšanas lietas sagatavoja LPSR VDM darbinieki. Slēdzienus par viņu izsūtīšanu apstiprināja LPSR valsts drošības ministrs A. Noviks un sankcionēja LPSR prokurors A. Mišutins. Lēmumus par šo ģimeņu izsūtīšanu PSRS VDM Sevišķā apspriede pieņēma 1949. gada otrajā pusē, kad šie cilvēki jau vairākus mēnešus atradās specnometinājumā.

Deportācija tika uzsākta 1949. gada 25. martā. Pirmais ešelons ar izsūtītajiem no Rīgas (Ropažiem) tika nosūtīts 1949. gada 25. martā pulksten 15 un 47 minūtēs, pēdējais no Jelgavas 28. martā pulksten 23 un 06 minūtēs, bet papildvilciens – 33.ešelons 30. martā pulksten 10 un 08.²² Pēc Latvijas Valsts arhīva ziņām, 1949. gada 25.–30. martā no Latvijas tika deportēti 42125 cilvēki, t. sk. 16869 vīrieši un 25256 sievietes. Viņu vidū bija 10987 bērni vecumā līdz 16 gadiem. Šajā laikā deportētajiem vēl jāpieskaita tie 211 bērni, kuri

²⁰История сталинского ГУлага: конец 1920-х – первая половина 1950-годов. Т.1: Массовые репрессии в СССР. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 517–519; sk. arī: Bleiere D. (red.) *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007. 82.lpp.

²¹LNA LVA, 270. f., 1. s. apr., 406.l., 188.lp.

²² Latvijas PSR iekšlietu ministra A.Egļiša 1949. gada 24. aprīļa ziņojums PSRS iekšlietu ministram ģenerālpulkvedim S. Kruglovam par Latvijas PSR iekšlietu ministrijas paveikto darbu saskaņā ar PSRS iekšlietu ministrijas pavēli Nr.00225-1949. gadā. Pelkaus E. (red.) *Okupācijas varu politika Latvijā 1939.–1991*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 1999. 290.lpp.; Bleiere D. (red.) *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007. 125.–128.lpp.

dzimuši ceļā uz izsūtījuma vietu un specnometinājumā līdz 1950. gadam. Uz Amūras apgabalu izsūtīja 5475, uz Omskas apgabalu 20813, uz Tomskas apgabalu 15585 cilvēkus.

1949. gada februārī un martā LPSR VDM darbinieki bija sagatavojuši arī lielu izsūtāmo rezervi – pavisam 2823 “kulaku” un “nacionālistu” uzskaites lietas, kuras izsūtīšanas operācijā tomēr neizmantoja.²³ Deportācijas laikā, neraugoties uz operatīvo izsūtīšanas grupu centību (pārmeklējot apkārtni, ierīkojot slēpņus utt.), daudzus izsūtāmos tā arī neatrada. Viņu meklēšana turpinājās līdz 1953. gada vasarai. 1953. gada 29. augustā PSRS Iekšlietu ministrija izdeva norādījumu Nr.5108/1, paziņojot, ka PSRS Ministru padomes 1949. gada 29. janvāra lēmumam Nr.390-138ps, ar kuru no Latvijas tika veikta “kulaku” un “nacionālistu” ģimeņu izsūtīšana, esot bijusi vienreizēja darbība. Līdz ar to neizsūtīto meklēšana un papildizsūtīšana pamazām beidzās. Šajā laikā papildus tika izsūtīti 513 cilvēki.

Sākot ar 1952. gadu, specnometināto latviešu skaitu papildināja arī no ieslodzījuma vietām atbrīvotie. PSRS Augstākās padomes Prezidija 1952. gada 11. marta dekrētā bija noteikts, ka cietumos, labošanas darbu nometnēs un kolonijās sodu izcietušie “nacionālistiskās pagrīdes dalībnieki un atbalstītāji” ir jānosūta pie savām ģimenēm, ja tās atrodas specnometinājumā.²⁴ Tādu cilvēku bija 1422. Tātad, saistītā ar 1949. gada marta deportāciju, specnometinājumā bija nokļuvuši 44271 cilvēks.

1949. gada 25.–30. martā kā “kulaki” tika izsūtītas 9115 ģimenes jeb 29030 cilvēki, t.i., 68,9% no visiem šai deportācijā izsūtītajiem Latvijas iedzīvotājiem. Izsūtīto un nometināto skaitu papildināja 147 ceļā uz izsūtījuma vietu dzimušie bērni, kā arī 410 cilvēki, kas tika izsūtīti pēc lielās marta deportācijas akcijas un 367 cilvēki, kurus specnometinājumā uzņēma pēc soda izciešanas soda nometnēs. Ņemot vērā šos papildinājumus, izsūtīto “kulaku” skaits bija 29954 cilvēki jeb 67,7% no kopējā nometināto skaita (44271). 1949. gada 25.–30. martā kā “nacionālistu” ģimenes locekļus izsūtīja 4133 ģimenes jeb 13095 cilvēkus, t.i., 31,1% no visiem marta akcijā izsūtītajiem Latvijas iedzīvotājiem. Tāpat kā “kulaku” arī “nacionālistu” skaits nometinājumā pieauga. Ceļā uz izsūtījuma vietu un 1949. gadā izsūtījumā piedzima 64 bērni. 105 cilvēki tika izsūtīti pēc 1949. gada marta deportācijas līdz 1953. gadam, 1055 cilvēki specnometinājumā tika uzņemti pēc soda izciešanas soda nometnēs. Līdz ar to “nacionālistu” ģimenes locekļi bija 14317 cilvēki jeb 32,3% no kopējā nometināto skaita.²⁵

No Latvijas iedzīvotāju kopskaita 1949. gada 1. janvārī – 1 891392 cilvēkiem – deportēti tika 42125 jeb 2,2%. Pēc nepilnīgām ziņām, no 1949. gada 25.–30. martā izsūtītajiem Latvijas iedzīvotājiem latvieši bija 40176 jeb 95,4%, krievi – 790 jeb 1,9%, poļi – 590 jeb 1,4%, baltkrievi – 252 jeb 0,6%, lietuvieši – 140 (0,3%), igauņi – 92 (0,2%), 15 ukraiņi, 4 vācieši, pa diviem somiem, norvēģiem, armēņiem un 1 francūzis. 59 cilvēkiem tautība nav norādīta.

Pēc nodarbošanās lielākās deportēto grupas bija šādas: 23 767 – zemnieki (no tiem 726 kolhoznieki), 1426 – strādnieki, 7628 – skolēni, studenti un tehnikumu audzēkņi, 683 – kalpotāji (224 skolotāji, 34 agronomi, 241 grāmatvedis, 30 medmāsas, 27 šuvējas) u.c.²⁶ Atšķirībā no 1941. gada 14. jūnija deportācijas, kad vīriešus nošķīra no ģimenēm un nosūtīja uz Gulaga nometnēm, 1949. gada martā izsūtīšanas laikā ģimenes netika sadalītas.

Par izsūtīto administratīvās uzraudzības režīma ievērošanu bija jāatbild IeM speckomandatūras komandantam, viņa palīgam, kā arī uzraugiem. Vēl šim nolūkam nometinājuma vietās bija norīkoti ciemata vecākie un desmit ģimeņu vecākie. Pieaugušajiem nometinātajiem speckomandatūrās bija jāreģistrējas katru mēnesi. Par īslaicīgu obligātā nometinājuma vietas atstāšanu tika piespriests administratīvais vai naudas sods, bet par

²³Bleiere D. (red.) *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007. 23.lpp.

²⁴*История сталинского ГУлага: конец 1920-х – первая половина 1950-годов. Т.5. Спецпереселенцы в СССР*. Москва: РОССПЭН, 2004. С.696

²⁵Bleiere D. (red.) *Aizvestie. 1949. gada 25. marts*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007. 180. lpp.

²⁶Turpat, 185., 186., 187.lpp.

bēgšanu 20 gadi katorgas darbos. Izsūtījuma sākotnējā posmā viņu materiālais stāvoklis bija ārkārtīgi smags. Daudziem vietējiem kolhoziem nebija nekādu pārtikas graudu krājumu, tādēļ sākumā izsūtītajiem maizi saņemt nebija iespējams. Arī patērētāju kooperatīvi maizi viņiem nepārdeva, paskaidrojot, ka šī "kontingenta" apgādei neesot piešķirti fondi. Daudzos kolhozos trūka arī brīvu dzīvojamo un saimniecības telpu, bet celtniecības līdzekļu, protams, izsūtītajiem nebija.

Tomskas apgabala kolhozos, tāpat kā Amūras un Omskas apgabalā, izsūtītie latvieši sāka strādāt 1949. gada pavasarī, tomēr sākumā pietiekami lielu izstrādes dienu skaitu izpildīt nespēja. Turklāt daudzos kolhozos samaksa par izstrādes dienu bija ļoti zema, līdz ar to pilnībā apgādāt ģimeni ar maizi nebija iespējams. Izsūtītajiem trūka arī kartupeļu un dārzeņu, tāpat sēklas, lai apstrādātu savus piemājas dārziņus, vairākumam nebija arī silta apģērba un apavu. Ļoti smagā stāvoklī atradās vientuļi, veci cilvēki un invalīdi – izsūtītie, kas sevi apgādāt nespēja. Sociālās nodrošināšanas ministrija un sociālās nodrošināšanas vietējās nodaļas tikai retumis viņiem piešķīra vietas invalīdu namos. Izsūtītajiem pensionāriem pārtrauca maksāt pensijas kopš izsūtīšanas brīža. Vecāku un radnieku smagā materiālā stāvokļa dēļ daudzi bērni nevarēja apmeklēt skolu, jo trūka apģērba un apavu. Lai sagādātu ģimenei iztikas līdzekļus, arī viņiem vajadzēja strādāt kolhozos un dažādās citās darbavietās. Bija arī citas ar bērnu skološanu saistītas grūtības: nometinājuma vietā nebija skolu vai tās atradās ļoti tālu, reizēm skolā nebija vecāko klašu, mācības ietekmēja arī valodas maiņa – sākumā izsūtīto latviešu bērni krievu valodu prata slikti vai neprata vispār.

Specnometinājumu sistēmas liberalizācija aizsākās tikai pēc ilggadējā PSRS diktatora J. Staļina nāves 1953. gada martā. 1954. gada 5. jūlijā PSRS Ministru padome pieņēma lēmumu "Par dažu specnometināto tiesiskā stāvokļa ierobežojumu atcelšanu". Specnometinātajiem tika atļauts dzīvot noteiktā apgabalā, novadā vai republikā (nevis kā iepriekš – noteikta rajona robežās), pēc vispārējiem nosacījumiem doties komandējumā pa visu valsti un speckomandatūrās reģistrēties reizi gadā.²⁷ Pēc PSRS iekšlietu ministra 1954. gada 16. jūlija pavēles Nr. 00597 no specnometinājuma atbrīvoja bērnus, kas bija dzimuši pēc 1937. gada 1. decembra. Šiem bērniem atļāva atgriezties dzimtenē, tā kā viņu vecāki un radnieki no specnometinājuma netika atbrīvoti, daudzi atbrīvotie bērni Sibīrijā palika vēl vairākus gadus.

Ar PSRS Ministru padomes 1955. gada 24. novembra lēmumu "vientuļie invalīdi un neizdziedināmi slimas personas, kuras nevarēja nodrošināt savu eksistenci un kurām bija nepieciešama pastāvīga aprūpe" no specnometinājuma uzskaites varēja atbrīvot.²⁸ Nākamā gada pavasarī viņām tika atļauts atgriezties pie saviem radniekiem agrākajās dzīvesvietās. Visus izsūtītos "kulakus" un viņu ģimenes locekļus no specnometinājuma atbrīvoja pēc PSRS Augstākās padomes Prezidija 1958. gada 19. maija dekrēta.²⁹ Jautājumu par atļauju "kulaku" ģimenēm atgriezties dzimtenē izlēma LPSR Ministru padome. Pavisam atbrīvoti tika 17713 "kulaki" un viņu ģimenes locekļi.

1958. gada 19. maijā PSRS Augstākā padome nolēma no specnometinājuma atbrīvot arī "nacionālistiskās pagrīdes atbalstītājus un viņu ģimenes locekļus". Bet pēc PSRS Augstākās padomes Prezidija 1960. gada 7. janvāra dekrēta no specnometinājuma bija jāatbrīvo – bez tiesībām atgriezties iepriekšējās dzīves vietās" – "nacionālistiskās pagrīdes bruņoto nacionālistisko bandu vadītāju un dalībnieku ģimenes locekļi", kas izsūtīti no Ukrainas rietumu apgabaliem, Lietuvas, Latvijas, Igaunijas un Pleskavas apgabala.³⁰ 1963. gada 6. decembrī PSRS Augstākās padomes Prezidijs no specnometinājuma atbrīvoja "nacionālistiskās pagrīdes un bruņoto bandu vadītājus", kas specnometinājumā bija nosūtīti

²⁷ *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Т.1. Март 1953–февраль 1956.* Москва: МФД, 2000. С.158, 159

²⁸ Turpat, С.287

²⁹ Земсков В.Н. *Спецпоселенцы в СССР. 1930-1960.* Москва: Наука, 2005. С.268

³⁰ Turpat, С.268, 276

atbilstoši PSRS Augstākās padomes Prezidiņa 1952. gada 11. marta dekrētam. 1964. gada 29. aprīlī šis dekrēts tika attiecināts uz tiem bijušajiem “pretpadomju nacionālistisko organizāciju dalībniekiem”, kuri specnometinājumā nokļuva pēc Sevišķās apspriedes lēmuma.³¹

1949. gada marta deportācijas radītie cilvēku zaudējumi ir lieli un sāpīgi. Ceļā uz specnometinājuma vietu nomira 229 cilvēki. No tiem lielākā daļa bija gados veci cilvēki: 174 cilvēki bija vecāki par 60 gadiem. Otra lielākā grupa bija bērni – 33 mirušie bija bērni vecumā līdz 5 gadiem. Salīdzinoši visvairāk (2380) mirušo bija pirmajos divos izsūtījuma gados – 1949. un 1950. gadā. Visvairāk nomira deportētie, kas bija vecāki par 60 gadiem. 1951. gadā nomira- 635, 1952. gadā – 565, 1953. gadā – 488, 1954. gadā – 436, 1955. gadā – 380, 1956. gadā – 198, 1957. gadā – 59, 1958. gadā – 23, 1959. gadā – 15, 1960. gadā – 2, 1961. gadā – 1. Pavisam izsūtījuma laikā nomira 5182 cilvēki. Vairāku (49) izsūtīšanas lietu dokumentos miršanas gads nav norādīts.³²

2.tabula

Deportēto Latvijas iedzīvotāju strukturālais sadalījums

Apriņķis	1949. gadā izsūtītie			Ceļā un 1949. g. izsūtījumā dzimušie bērni			Pēc 1949. g. marta izsūtītie			Notiesātie pēc soda izciešanas nosūtīti specnometinājumā pie ģimenes			Visi kopā
	Kulaki	Nac.	Kopā	Kul.	Nac.	Kopā	Kul.	Nac.	Kopā	Kul.	Nac.	Kopā	
Aizputes	1099	246	1345	12	1	13	30	3	33	9	39	48	1439
Alūksnes	937	573	1510	6	2	8	12	6	18	10	36	46	1582
Bauskas	1248	274	1522	7	2	9	16	1	17	14	21	35	1583
Cēsu	1560	526	2086	6	6	12	12	0	12	29	38	67	2177
Daugavpils	554	926	1480	3	7	10	14	4	18	7	43	50	1558
Gulbenes	1239	429	1668	5	1	6	7	1	8	13	28	41	1723
Ilūkstes	927	660	1587	6	5	11	19	6	25	17	35	52	1675
Jēkabpils	1271	419	1690	9	5	14	19	4	23	33	31	64	1791
Jelgavas	1814	273	2087	9	1	10	15	0	15	23	19	42	2154
Krāslavas	283	484	767	2	3	5	11	12	23	8	30	38	833
Kuldīgas	1434	809	2243	6	4	10	18	5	23	15	120	135	2411
Liepājas	2181	351	2532	11	1	12	33	1	34	22	51	73	2651
Limbažu	1252	299	1551	3	1	4	13	4	17	25	25	50	1622
Ludzas	149	480	629	2	1	3	7	3	10	2	24	26	668
Madonas	1522	423	1945	7	1	8	16	0	16	16	22	38	2007
Ogres	973	322	1295	6	0	6	5	2	7	11	27	38	1346
Rēzeknes	387	818	1205	1	5	6	9	5	14	2	71	73	1298
Rīga, pils.	205	1194	1399	1	5	6	17	10	27	1	106	107	1539
Rīgas	1343	134	1477	11	0	11	15	2	17	11	11	22	1527
Talsu	1616	414	2030	9	4	13	18	9	27	5	34	39	2019
Tukuma	1460	192	1652	7	1	8	12	0	12	16	14	30	1702
Valkas	1738	387	2125	3	3	6	23	1	24	12	26	38	2193
Valmieras	1659	309	1968	4	0	4	21	0	21	29	19	48	2041
Ventspils	1503	487	1990	8	0	8	22	7	29	31	64	95	2122
Viļakas	389	1170	1559	1	2	3	17	12	29	4	101	105	1696
Viļānu	287	496	783	2	3	5	9	5	14	2	20	22	824
Pavisam	29030	13095	42125	147	64	211	410	103	513	367	1055	1422	44271 ³³

Latvijas iedzīvotāju zaudējumi citu gadu deportācijās

³¹Весновский Г.Ф. (ред.)Сборник законодательных и нормативных актов.Ч.1. Курск: ГУИПП “Курск”, 1999. С.415, 416

³²Bleiere D. (red.) Aizvestie. 1949. gada 25. marts. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007. 189., 190.lpp.

³³Bleiere D. (red.) Aizvestie. 1949. gada 25. marts. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007. 179.lpp.

1945. gada 5. un 6. februārī pēc PSRS valsts drošības tautas komisāra V. Merkulova mutiska rīkojuma no Rīgas un Jūrmalas uz Komi APSR kā “sociāli bīstami elementi” tika izsūtīti vācu tautības pilsoņi, bezvalstnieki un viņu ģimenes locekļi.

Vāciešu kategorijā tika iekļauts 521 cilvēks (286 ģimenes). Pēc arhīva lietu dokumentiem ir redzams, ka izsūtīto vidū bija 355 vācieši, 60 latvieši, 23 krievi, 7 poļi, 2 ebreji, pa vienam – čehs, lietuvietis un austrietis. 71 cilvēkam tautība nav norādīta. Izsūtījumā piedzimuši 4 bērni. Specnometinājumā miruši 118 izsūtītie; to skaitā 8 miruši ceļā, bet 73 – jau 1945. gadā (jo izsūtīto vidū bija daudz cilvēku gados). Atbrīvošana no specnometinājuma notika 40. gadu otrajā pusē un 50. gados, tomēr arhīva lietās dati ir visai nepilnīgi – par 277 cilvēkiem trūkst atbrīvošanas ziņu.

Arī 145 (85 ģimenes) kā **bezvalstnieki** izsūtīti nonāca Komi APSR. Specnometinājuma vietās nomira 17 deportētie, par 61 cilvēku ir dati, ka viņi atbrīvoti laika posmā no 40. gadu beigām līdz pat 1956. gadam. Tā kā lietu dokumenti ir nepilnīgi, par šīs grupas 67 izsūtīto likteni trūkst datu. Var secināt, ka bezvalstnieku vidū ir bijuši 77 krievi, 17 poļi, 14 latvieši, 7 vācieši, 5 baltkrievi, 3 lietuvieši, pa diviem – igauņi, čehi, ukraiņi, bulgāri, bet pa vienam – angļis, ebrejs, ungārs, 11 izsūtītajiem tautība nav norādīta.

Pēc arhīva lietu dokumentiem var secināt, ka **ar nāvessodu notiesāto un nošauto “dzimtenes nodevēju” ģimenes locekļi** (607 cilvēki jeb 285 ģimenes) tika izsūtīti no 1945. gada aprīļa līdz pat 1953. gada martam. 1945. gadā izsūtīja 67 cilvēkus, 1946. gadā – 186, 1947. gadā – 186, 1948. gadā – 21, 1949. gadā – 10, 1950. gadā – 12, 1951. gadā – 37, 1952. gadā – 113, 1953. gadā – 26. Saskaņā ar PSRS VDM Sevišķās apspriedes lēmumu viņiem tika piespriests 5 gadu izsūtījums Krasnojarskas novadā, Novosibirskas un Tomskas apgabālā, Kazahijā kā arī dažās citās vietās. “Dzimtenes nodevēju” izsūtītās ģimenes galvenokārt tika atbrīvotas 1950., 1951. un 1952. gadā.

1951. gada 19. februārī PSRS valsts drošības ministra V. Abakumova J. Staļinam nosūtītajā ziņojumā bija norādīts, ka esot nepieciešams no PSRS rietumu rajoniem deportēt arī **“jehoviešu pretpadomju sektu dalībniekus un viņu ģimenes locekļus”**. Jehoviešu izsūtīšana notika 1951. gada 31. martā. No Latvijas bija paredzēts deportēt 52 cilvēkus (27 ģimenes). Uz Tomskas apgabala Piškinotroickas un Tuganas rajonu deportēja 44 cilvēkus (19 ģimenes). 3 turp tika nosūtīti pēc soda izciešanas ieslodzījuma vietās. 44 izsūtītie tika atbrīvoti: 2 – jau 1952. gadā, 4 – 1955. gadā, 30 – 1956. gadā, 6 – 1957. gadā un 2 – 1965. gadā.³⁴

Jānis Riekstiņš

2. Latvijas iedzīvotāju evakuācija uz PSRS 1941. gada vasarā

1941. gada 22. jūnijā sākās Vācijas–PSRS karš. Jau kara pirmajās dienās Sarkanā armija cieta milzīgus zaudējumus, ātri tika pazaudētas plašas PSRS teritorijas. Līdz 1941. gada 8. jūlijam vācu armija bija ieņēmusi arī visu Latviju. Izrādījās, ka 1940. gada vasarā pēc Latvijas okupācijas izveidotais Baltijas sevišķais kara apgabals [BSKA] kara darbībai bija pilnīgi nesagatavots: tā karaspēka daļas lielā panikā, strauji un haotiski atkāpās, bet kara apgabala pavēlniecība atradās pilnā neziņā un apjukuma stāvoklī.

Sakarā ar neveiksmēm frontē un vācu karaspēka straujo virzīšanos uz priekšu ar PSRS TKP un Vissavienības komunistiskās (boļševiku) partijas [VK(b)P] Centrālās komitejas 1941. gada 24. jūnija lēmumu Nr. 1740-748s tika izveidota Evakuācijas padome, kuru vadīja

³⁴ Spridzāns B. Deportāciju turpinājums. Riekstiņš J. (red.) *Represēto saraksts. 1941.-1953. 2. sēj.* Rīga: LR Valsts arhīvu ģenerāldirekcija, 1995. 128.lpp.; *Latvijas Vēstnesis*, 2003, 5., 6., 14., 18. feb.; Bleiere D. (red.) *Aizvestie. 1949. gada 25. marts.* Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2007. 742.lpp.

N.Šverņiks.³⁵ LK(b)P CK birojs lēmumu par īpašas evakuācijas komisijas izveidošanu pieņēma 1941. gada 27. jūnijā.³⁶ Taču sakarā ar neveiksmēm frontē šī komisija nekādu nopietnu darbu tā arī nepaspēja izvērst. 1941. gada 14. jūlijā dienesta ziņojumā VK(b)P CK sekretāriem A.Andrejevam un G. Maļenkovam J. Kalnbērziņš par evakuācijas norisi rakstīja: “(..) 20–30 tūkstošu civiliedzīvotāju vietā plānveida kārtībā (no Rīgas) tika evakuēti apmēram pieci tūkstoši cilvēku. Un atkal, pateicoties BSKA štāba nepieļaujamai un nesaprotamajai rīcībai, partijas un padomju darbinieku ģimenes tika evakuētas pašā pēdējā momentā (..). Daļa padomju un partijas darbinieku ģimeņu palika neevakuētas.”³⁷ Profesors H. Strods par evakuācijas gaitu 2002. gadā rakstīja: “1941. gada 22. jūnijā LK(b)P CK nosūtīja uz Maskavu plašu (ap 200 000) iedzīvotāju evakuācijas plānu. (..) Taču tādu, kas evakuējās (plānotās 122 000 cilvēku organizētās evakuācijas vietā), bija ap 28000–30000. Tā kā organizēti evakuējās tikai LK(b)P CK, Latvijas PSR Tautas komisāru padome, Latvijas PSR sodīšanas ministriju darbinieki, Sarkanarmijas virsnieku ģimenes locekļi un daži citi, tad lielākā daļa, kā rakstīja PSRS TKP evakuācijas komisijas priekšsēdētājs N. Šverņiks 1941.augustā, evakuējās neatļautās paševakuācijas ceļā, stihiski.(..) Cik cilvēku no Latvijas pilsoņiem evakuējās uz PSRS, jāpēta atsevišķi. Pēc mūsu rīcībā pašreiz esošajiem datiem, visu evakuēto kopskaits bija uz pusī mazāks, nekā rakstīja padomju historiogrāfi (..) LK(b)P CK kara daļas vadītājs E. Kusins izmantojot vietējos komunistu aktīvistus un PSRS NKVD 5.pulka karavīrus, organizēja aizsprosta vienību. Vienība slēdza Latvijas austrumu robežu ar nolūku nelaist tai cauri vācu diversantus, kas it kā kopā ar Sarkanarmijas daļām un bēgļiem varētu iekļūt PSRS teritorijā. Patiesībā aizsprosta vienība neļāva daudziem Latvijas iedzīvotājiem, tai skaitā daudziem komunistiem un ebrejiem, kuriem nebija dokumentu, bēgt no kara briesmām.”³⁸

Latvijas iedzīvotāju evakuācija no Latvijas teritorijas uz PSRS sākās no kara pirmās dienas un notika trijos virzienos: pa Daugavpils dzelzceļu, šosejas maģistrālēm uz Polocku un Ostrovu, pa Pleskavas šoseju un virzienā uz Valku. Sakarā ar karadarbības straujo attīstību evakuācijai no Latvijas bija steidzams raksturs un tā bija stipri apgrūtināta. Bet evakuācija no atsevišķām pilsētām un apriņķiem, kā, piemēram, no Liepājas, Kuldīgas u.c., sakarā ar to ieņemšanu kara pirmajās dienās, vispār netika veikta.

Virzienā uz Polocku, Opočku un Ostrovu evakuācija notika pirmajās piecās kara dienās, jo jau 26. jūnijā Daugavpils dzelzceļš un šosejas maģistrāle sakarā ar Daugavpils ieņemšanu un vācu uzbrukuma attīstību gar Latvijas austrumu robežu tika pārrauti. Šajā virzienā paspēja aizbraukt 10 pasažieru vilcieni un trīs speciālie ešelsoni, kuros izbrauca, apmēram, 20000 cilvēku. No šī skaita Latvijas pamatiedzīvotāju bija ne vairāk kā 2000 cilvēku, jo šajā laikā galvenokārt izbrauca Sarkanās armijas karavīru un no citām PSRS republikām uz Latviju komandēto ģimenes. Šajā virzienā notika arī iedzīvotāju evakuācija no republikas austrumu rajoniem, kura tika veikta ar auto, pajūgu transportu un kājām. Pēc aptuvenām ziņām no Polockas, Opočkas un Ostrovas uz atsevišķiem PSRS aizmugures apgabaliem izbrauca apmēram 25000 cilvēku. Pārējie 25000 cilvēki, kuri uz šiem punktiem izbrauca no Latvijas, kā šķiet, sākumā apmetās Baltkrievijas un Ukrainas apgabalos, kuri drīz vien nokļuva vācu karaspēka rokās.

Iedzīvotāju evakuācija Pleskavas virzienā sākās pēc Daugavpils ieņemšanas un tika veikta ar ierobežotiem auto un pajūgu transportlīdzekļiem. Šajā virzienā evakuācija noritēja tikai trīs dienas, jo Pleskavas šoseju drīz kontrolēja Vācijas armija. Pa šo laiku paspēja izbraukt ne vairāk kā 25000 cilvēku. No tiem apmēram 2000 bija uz Latviju komandēto

³⁵ *ИзвестияЦККПСС*, 1990, № 7, С. 213

³⁶ LNA LVA, PA-101. f., 1.apr., 23.l., 122.lp.

³⁷ Turpat, 54.l., 29., 30.lp.

³⁸ Strods H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs–5. jūlijs). *Latvijas okupācijas muzeja gadagrāmata. Nācija gūstā*. Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2002. 86.lpp.

darbinieku ģimenes locekļi. Daļa no šajā virzienā evakuētajiem tika nosūtīta uz PSRS aizmugures apgabaliem, bet citi izvietojās Ļeņingradas un Kaļiņinas apgabala rajonos.

Iedzīvotāju evakuācija Valkas virzienā sākās no kara pirmās dienas un turpinājās līdz 1941. gada 4. jūlijam. Pirmajās dienās caur Valku pa dzelzceļa maģistrāli Rīga–Tallina evakuējās iedzīvotāji no Rīgas un Latvijas centrālajiem rajoniem. Sešās dienās caur Valku izbrauca seši pasažieru vilcieni un 10 speciālie ešloni ar 20000 evakuētajiem cilvēkiem. Pa visu šo laiku uz Igauniju paspēja evakuēties, apmēram, 48000 cilvēku. Daļa no viņiem aizbrauca uz PSRS aizmugures apgabaliem, bet daļa palika Igaunijas teritorijā un Ļeņingradas apgabala rajonos. Var pieņemt, ka ievērojams evakuēto skaits, sakarā ar karadarbības straujo attīstību un transporta ārkārtīgo pārslodzi palika vācu karaspēka ieņemtajā teritorijā.

Saskaņā ar ziņām, kas tika saņemtas no PSRS aizmugures apgabaliem, 1941. gada oktobrī bija uzskaitīti 65000 no Latvijas evakuētie cilvēki.

No Latvijas evakuēto iedzīvotāju izvietojums atsevišķos PSRS apgabalos

	Apgabals	Evakuēti	Sarkanajā armijā iesaukti
1.	Kirovas apgabals	5100	1900
2.	Gorkijas apgabals	8000	2000
3.	Jaroslavas apgabals	3000	1300
4.	Ivanovas apgabals	2000	700
5.	Molotovas apgabals	1000	180
6.	Sverdlovskas apgabals	800	-
7.	Čeļabinskas apgabals	1200	-
8.	Novosibirskas apgabals	2000	600
9.	Vidusāzija	10000	-
10.	Kuibiševas apgabals	1000	-
11.	Čkalovas apgabals	500	-
12.	Baškīrijas APSR	1000	112
13.	Čuvašijas APSR	3000	500
14.	Penza, Saratova, Pievolgas vāciešu republika	400	-
15.	Ļeņingrada, Maskava, u.c. vietas	5000	-
16.	Tatārijas APSR	4500	1050
17.	Omskas apgabals	1000	200
18.	Milicijas un Iekšlietu tautas komisariāta darbinieki organizētā kārtībā	1000	2628
19.	Dzelzceļa transporta darbinieki	1200	-
20.	Tirdzniecības flotes darbinieki	309	-
	Kopā	53000	12000

Pēc veiktās mobilizācijas un brīvprātīgo iesaukuma Sarkanajā armijā, palikušo vīriešu īpatsvars bija tikai 20% no kopējā evakuēto skaita un pārsvarā tie bija ar fiziskiem trūkumiem un veci cilvēki. Neprecēto sieviešu un sieviešu bez bērniem bija 35%, bet pārējie 45% bija sievietes ar bērniem.³⁹

PSRS TKP Pārceļošanas pārvalde 1941. gada decembra izziņā uzrādīja 51429 pārceļotājus no Latvijas, no kuriem 13705 bija uzrādīti kā latvieši. H. Strods šajā sakarā norāda: „Ja šo skaitli pieņem par pareizu, tad varam secināt, ka tikai katrs ceturtais bēglis bija latvietis, apmēram, katrs otrais – ebrejs (ap 30000) un ceturtdaļa aizbēgušo – krievi un baltkrievi.”⁴⁰Lai arī minētos skaitļus var pieņemt par ticamiem, tomēr ir jānorāda, ka jautājumam par Latvijas iedzīvotāju evakuāciju uz PSRS 1941. gadā ir nepieciešami speciāli, plašāki pētījumi.

³⁹LNA LVA, PA-101. f., 1. apr., 52.l., 132.-135.lp.

⁴⁰ Strods H. Latvijas pirmās padomju okupācijas aktīvistu vajāšanas (1941. gada 23. jūnijs–1945. gads). Ērglis Dz. (sast.) *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sēj. Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2005. 123.lpp.

3. PSRS okupācijas varas radītie cilvēku zaudējumi Latvijas armijai 1940.–1941. gadā

PSRS totalitārā vara suverēno Baltijas valstu un arī to armiju iznīcināšanu bija iecerējusi jau 20. gadsimta 30. gadu otrajā pusē. Šīs ieceres politiskie priekšnoteikumi tika radīti 1939. gada 23. augustā, parakstot noziedzīgo Molotova–Ribentropa paktu starp PSRS un Vāciju. Tas atļāva it kā aizsardzības nolūkos šī gada oktobrī Latvijai uzspiest vismaz 25 000 cilvēku liela PSRS armijas kontingenta izvietošanu valsts rietumos, kas būtībā bija okupācijas sākumposms. Turpmākajos mēnešos PSRS koncentrēja milzīgu karaspēku pie Latvijas austrumu robežas. Bruņoto spēku lidmašīnām bija uzdots kontrolēt Baltijas valstu gaisa telpu, bet kara flotes kuģiem nodrošināt pilnīgu Baltijas jūras blokādi posmā no Narvas ziemeļos līdz Klaipēdai dienvidos. Tika iesūtīti speciāli sagatavoti cilvēki, kuru uzdevums bija “veicināt darbaļaužu atbrīvošanos un sociālistiskās revolūcijas uzvaru”. Tādējādi tika sagatavota turpmākā pilnīgā Baltijas valstu okupācija 1940. gada jūnijā. PSRS varas iestādes straujos tempos veica Latvijas valsts iekārtas sovjetizāciju. Svarīgāko pirmo uzdevumu vidū bija tā saucamās “tautas valdības” izveidošana un Latvijas armijas reorganizācija. Vispirms izmaiņas skāra armijas vadošo personālsastāvu.

1940. gada 30. jūlijā tika uzsākta vecāko virsnieku atvaļināšana no armijas. Līdz septembra vidum pavisam atvaļināja 78⁴¹ virsniekus, galvenokārt pēc pašu vēlēšanās, bet būtībā politiskās neuzticamības dēļ. 1939. gada septembrī, kad Polijā iebruka Vācija un PSRS, bēgot no iespējamām represijām, Latvijā ieradās apmēram 2 tūkstoši Polijas pavalstniecības bēgļu – pārsvarā karavīri (1,5 tūkstoši) un arī 0,4 tūkstoši civilpersonu.⁴² 1940. gada septembrī padomju varas iestādes šos bēgļus pārsūtīja uz Krievijas nometnēm. Zinot par to, kas notika Katiņā, jādomā, ka vairums šo bēgļu drīz aizgāja bojā.

1940. gada oktobrī tika izformēti Robežsargu brigādes bataljoni, kuri apsargāja Latvijas robežu ar PSRS. Tieši šie bijušie karavīri bija pirmie pret kuriem represijas notika masveidā. Septembrī Latvijas Kara floti, kurā dienēja 35⁴³ karavīri, oficiāli iekļāva PSRS Jūras kara flotes sastāvā. Kuģu latviskie nosaukumi tika nomainīti, bet komandas pakāpeniski nomainīja, atstājot vien dažus latviešu virsniekus un speciālistus. 1940. gada augusta beigās Latvijas Tautas armijā dienēja 21 ģenerālis, 2172 komandieri (starp viņiem bija arī, apmēram, 70 politisko vadītāju), 4924 jaunākie komandieri un 17 521 ierindnieks – kopā 24 617⁴⁴ cilvēku. Pirms teritoriālā korpusa izveidošanas rezervē tika atvaļināti gandrīz puse – 10 037 karavīri. 1941. gada februārī 24. teritoriālajā korpusā dienēja nedaudz pāri par 15 tūkstošiem karavīru.

Jaunizveidotajā korpusā pārskaitāmo karavīru atbilstību dienestam Sarkanajā armijā novērtēja un atlasī veica kara komisāri un Iekšlietu tautas komisariāta iestādes. Jau augusta beigās visās armijas vienībās sākās virsnieku uzticības pārbaude, kuras gaitā bija jā sastāda īpaši saraksti ar detalizētām ziņām par sociālo izcelšanos, vispārējo un militāro izglītību, saņemtajiem paaugstinājumiem un apbalvojumiem, piedalīšanos kaujās Neatkarības kara laikā 1919.–1920. gadā utt. Katram virsniekam krievu valodā bija jāuzraksta sīka autobiogrāfija un jāaizpilda anketa ar apmēram 100 jautājumiem.

Teritoriālā korpusa daļās sākotnēji par komandieriem tika iecelti latviešu virsnieki, bet par viņu vietniekiem – Sarkanās Armijas krievu virsnieki. Par korpusa oficiālo valodu tika

⁴¹Jēkabsons Ē., Bambals A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem. Caune A. (red.) *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 3. sēj.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. 133. lpp.

⁴²Jēkabsons Ē. *Poļi Latvijā.* Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūts, 1996. 54. lpp.

⁴³LNA LVA, 698. f., 1. apr., 6. l., 482. lpp.

⁴⁴Savčenko V. 24. strēlnieku korpusa liktenis. *Padomju Latvijas Komunisti*, 1989, Nr.2, 66. lpp.

noteikta krievu valoda, soļojot aizliedza dziedāt latviešu patriotiskās dziesmas, karavīriem bija jāapgūst krievu valoda. Korpusā ieskaitīto virsnieku dienesta pakāpes tika pārdēvētas atbilstoši Sarkanās armijas dienesta reglamentam. Karavīru dienesta ilgums tika pagarināts līdz Sarkanajā armijā noteiktajiem 24 mēnešiem. Ievērojami pastiprinājās karavīru un virsnieku morāli politisko apmācību intensitāte. Bieži vien politiskie vadītāji bija spiesti izmantot tulku palīdzību. 1940. gada decembrī tika aizliegta Ziemassvētku svinēšana, kas radīja pārkāpumus un saspringtu situāciju.

Visu korpusa pastāvēšanas laiku pret latviešiem tika vērsta IeTK represijas. Daudzi virsnieki un arī ierindas karavīri, kuri kaut kāda iemesla dēļ (pagātne, atklāti pausta neapmierinātība ar pastāvošo režīmu politisko pārrunu laikā vai citas izpausmes) bija izraisījuši politisko darbinieku vai attiecīgo iestāžu aizdomas un nepatiku, tika apcietināti un pazuda no savām vienībām. Daži virsnieki apcietināšanas laikā izrādīja pretošanos un nekavējoties tika nošauti. Daudzi aktīvā dienesta un atvaļinātie virsnieki iesaistījās pretošanās kustībā pret okupantiem.

PSRS VK(b)PCK un Tautas komisāru Padome 1941. gada 14. maijā pieņēma slepenu lēmumu “Par sociāli svešu elementu izsūtīšanu no Baltijas republikām, Rietumukrainas, Rietumbaltkrievijas un Moldāvijas”, kas nosprauda masu represiju sagatavošanu un veikšanu. Padomju okupācijas varas iestādes Baltijas iedzīvotāju masu deportāciju veica pēc mēneša – 14. jūnijā. Represijas sevišķi tika vērsta pret teritoriālo korpusu virsnieku sastāvu. Tās vadīja Baltijas sevišķā kara apgabala štāba 3. (sevišķā) daļa un korpusu štābu 3. (sevišķās) nodaļas saskaņā ar vienību komisāru un jauniecelto krievu komandieru norādījumiem. Upurus izvēlējās, balstoties uz virsnieku personas lietās esošajām ziņām par viņu darbību Krievijas Pilsoņu kara laikā, piedalīšanos Latvijas Atbrīvošanas karā, autobiogrāfiju, ziņām par darbību Latvijas armijā, tuviniekiem, kā arī komisāru un politisko vadītāju ziņojumiem par pretpadomju darbību.

14. jūnija masu deportācija slepus tika rūpīgi sagatavota, it īpaši armijā. Par to liecina daudzi okupācijas varas veiktie pasākumi pirms liktenīgās dienas un arī šajā dienā. 12.–14. jūnijā uz kvalifikācijas celšanas kursiem Maskavā bija norīkota 24. teritoriālā korpusa augstāko virsnieku grupa ar ģenerālleitnantu R. Kļaviņu priekšgalā. Tur lielākā daļa uz kursiem nosūtīto tika apcietināti un nekavējoties sodīti ar nāvi vai arī gāja bojā padomju soda nometnēs.

14. jūnijā visās korpusa vienībās par dežūrvirsniekiem tika norīkoti vienīgi nesen atsūtītie krievu virsnieki. Arī starp sardzes posteņos norīkotajiem bija tikai ārpus Latvijas iesauktie. Karavīru nometnēs parādījās krievu karavīru patruļas, bet apkārtnē izvietoja IeTK karaspēka vienības. Virsnieki 13. jūnijā saņēma pavēli neatstāt nometnes teritoriju, kā arī rīkojumu apbruņot tikko atsūtītos krievu jauniesauktos it kā paredzētai “skatei”, tā faktiski atbruņojot latviešu karavīrus.

Pulku komisāri naktī uz 14. jūniju tika izsaukti uz Gulbeni, lai dotu pēdējos norādījumus gaidāmajai masveida apcietināšanas akcijai. Komisāri pavēlēja visiem nometnēs esošajiem virsniekiem izsniegt apvidus kartes, jo 14. jūnijā būšot jābrauc uz divu dienu nakts lauka mācībām Gulbenes apkārtnē. Ierindas priekšā nosauca to virsnieku vārdus, kuriem mācībās jāpiedalās jau pirmajā dienā. Izbraukšana notika no 14.00 līdz 16.00. Latviešu virsnieki tika aizvesti uz iepriekš katrai vienībai paredzētajiem rajoniem, kas bija Iekšlietu tautas komisariāta karaspēka ielenkti. Noteiktā vietā sekoja pavēles “Stāt” un “Rokas augšā”. Daži latviešu virsnieki (F. Feldmanis, A. Lulla) mēģināja pretoties un vairākus Sarkanās armijas virsniekus nošāva. Protams, paši arī tūlīt tika nogalināti. Aizturētie virsnieki tika atbruņoti un noguldīti zemē. Vakarā stingrā apsardzībā viņus sasēdināja automašīnās un nogādāja Gulbenes stacijā, kur jau stāvēja sagatavoti 17 līdz 20 vagoni ar aizrestotiem logiem un iebūvētām divstāvu nārām. Katrā no tiem, atbilstoši iepriekš sagatavotiem izsūtāmo sarakstiem, sasēdināja pa 40 latviešu virsniekiem.

Litenes pili, kur jūnijā atradās 24. teritoriālā korpusa štābs, 14. jūnijā rītā aplenca sarkanarmiešu rota ar diviem tankiem. Štābā palikušo virsnieku apcietināšana tika veikta, tiem ierodoties pusdienās. Līdzīgas latviešu apcietināšanas darbības tika veiktas arī citās specializētajās militārajās vienībās, kas tieši neietilpa teritoriālajā korpūsā.

Turpmākajās dienās visā Latvijā notika to virsnieku medības, kuri kaut kādu iemeslu dēļ (komandējums, atvaļinājums, slimība utt.) 14. jūnijā nebija atradušies dienesta vietās. Pēdējie tika apcietināti 21. jūnijā. 15. jūnijā apcietināto ešelons devās uz Rīgu. 16.–17. jūnijā ešelons tika papildināts ar apcietinātajiem igauņu un lietuviešu virsniekiem. Pēc tam tas caur Daugavpili devās uz Krieviju. Galamērķis bija Noriļskas soda nometnes Sibīrijas ziemeļos. Jau iepriekš teritoriālā korpusa divīziju 3. (sevišķo) daļu darbinieki steigā bija centušies sastādīt pamatojumu virsnieku atvaļināšanai no Sarkanās armijas, parasti minot pretpadomju noskaņojumu un to, ka virsnieki nav attaisnojuši partijas un padomju valdības uzticību. Vēlāk šie dokumenti ieslodzījuma vietās tika izmantoti apsūdzības sagatavošanai un bieži vien nāves soda piespriešanai.

Pēc 14. jūnija notikumiem karaspēka vienībās kara komisāri organizēja mītiņus un sapulces, kurās skaidroja, ka aizvesti tie, kuriem padomju vara nav varējusi uzticēties. Palikušie turpmāk varot būt pārliecināti par savu drošību, kas nebija patiesība, jo latviešu virsnieku un ierindas karavīru izsekošana un terorizēšana (arī nogalināšana) vēl pastiprinājās Vācijas-PSRS kara apstākļos. Rodoties pirmajai iespējai, daudzi simti latviešu virsnieku un kareivju no 24. teritoriālā korpusa dezertēja. Neuzticamības un daudzo dezertēšanas gadījumu dēļ korpūsā no 29. jūnija līdz 1. jūlijam tika demobilizēti apmēram 600 virsnieki un 1400 karavīri.⁴⁵ Tieši neuzticamības dēļ Vācijas-PSRS kara pirmajās dienās Latvijā arī netika izsludināta vispārēja mobilizācija. Tomēr daļa latviešu karavīru turpināja dienēt un karot Sarkanajā armijā.

Balstoties uz arhīvu materiāliem, Latvijas vēsturnieki ir visai pilnīgi noteikuši 1940.–1941. gada represiju apjomus pret Latvijas armijas karavīriem. Jau 1940. gada jūlijā sākās Latvijas armijas vecāko virsnieku apcietināšana. Atbilstoši PSRS noteiktajai pakļautības kārtībai Latvijas robežsargu brigāde 1940. gada jūlijā tika pakļauta Latvijas Iekšlietu ministrijai (no augusta – Latvijas PSR IeTK). Tās komisārs A. Noviks 1940. gada oktobrī ziņoja Maskavas vadībai, ka likvidēta robežsargu brigāde un atvaļināti 1202 cilvēki. Viņš arī ziņoja, ka vienlaikus ar atvaļināšanu tika veikti komandējošā un daļēji ierindas sastāva aresti. Līdz ziņojuma rakstīšanas brīdim kopumā bija apcietināti 113 robežsargi, no kuriem 90 bija virsnieki un instruktori, bet pārējie – ierindas robežsargi.⁴⁶

Līdz masu deportācijai 1941. gada jūnijā pavisam apcietināja vairāk nekā 300 latviešu virsnieku, instruktoru un kareivju.⁴⁷ Daudziem pēc Kara tribunāla sprieduma izpildīja nāves sodu vēl Latvijā (pēc vācu karaspēka ienākšanas tika atklātas 52 virsnieku un 102 instruktoru un kareivju mirstīgās atliekas). 1941. gada 14.–21. jūnija masu deportācijā pavisam tika apcietināti 550–555 Sarkanās armijas sastāvā aktīvajā dienestā esošie latviešu virsnieki un instruktori, no tiem vismaz 430 Gulbenes-Litenes apkārtnes poligonos, bet pārējos izsūtīšanai pievienoja Rīgā.⁴⁸ 180 no masu deportācijā izsūtītajiem tika piespriests nāves sods. Lielākā daļa no pārējiem virsniekiem necilvēciskajos darba un sadzīves apstākļos gāja bojā. Dzimtenē 20. gadsimta 50. gados no Noriļskas atgriezās apmēram 80 aizvesto 24. teritoriālā korpūsā virsnieku.⁴⁹

⁴⁵Savčenko V. 24. strēlnieku korpūsā liktenis. *Padomju Latvijas Komunisti*, 1989, Nr.2,69. lpp.

⁴⁶LNA Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 1373. f., 2. apr., 2183. l., 26.lp.

⁴⁷Pelkaus E. (red.) *Okupācijas varu politika Latvijā 1939.–1991.* Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 1999. 127. lpp.

⁴⁸Jēkabsons Ē. 1941. gada 14. jūnijs Sarkanās armijas 24. teritoriālajā korpūsā. Caune A. (red.) *1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 6. sēj.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2002. 230. lpp.

⁴⁹Turpat, 229. lpp.

Pamatojoties uz vēsturnieku Ē. Jēkabsona un A. Bambala apzinātajām Latvijas Valsts arhīvā esošajām represēto Latvijas armijas virsnieku 858⁵⁰ krimināllietām, jāsecina, ka vismaz 514 represēti no dienesta vietas 24. teritoriālajā korpusā, bet pārējie 344 – laikā no 1940. gada jūlija līdz 1941. gada jūnijam. Starp represētajiem ir vismaz 19 ģenerāļi, 1 admirālis, 177 vecākie virsnieki. Kopumā represijas skāra vismaz 4700 agrāko Latvijas armijas karavīru.

PSRS okupācijas vara 1940.–1941. gadā nodarīja Latvijas tautai un armijai milzīgus cilvēku zaudējumus. Augstākminētie skaitļi rāda, ka vismaz 700 personām tika piespriests nāves sods vai arī tie drīz nomira necilvēcīgajos apstākļos izsūtījuma vietās. Ja pieņem, ka šie cietušie vidēji vēl būtu nodzīvojuši 30 gadus, tad tas nozīmē, ka Latvijai zaudēti 21 000 cilvēkgadu. Vēl apmēram 4000 cilvēkgadu zaudēja represijās izdzīvojušie. Tātad kopā tiešie zaudējumi sastāda vismaz 25 000 cilvēkgadu.

Jāpiemin arī, ka karavīru represijas radīja lielus netiešos demogrāfiskos un morālos zaudējumus (ģimenes saišu sarāvums, potenciāli nedzimuši bērni, sliktie dzīves apstākļi un veselības pasliktināšanās, cilvēku izsekošana un vajāšana, stingri ierobežotas iespējas ceļot un sazināties ar ārzemniekiem, pilsoņiem atsavinātie īpašumi, neiegūta izglītība, nepieciešamība oficiālā saziņā izmantot krievu valodu u. c.), kurus ir grūti novērtēt.

Edvīns Vītoliņš

4. Latvijas iedzīvotājiem radītie zaudējumi, tos mobilizējot PSRS okupācijas armijā

Pēc Latvijas okupācijas un “labprātīgas” iestāšanās PSRS sastāvā 1940. gada vasarā, okupācijas varas iestādes nekavējoties uzsāka politiskās un ekonomiskās iekārtas pārveidi atbilstoši padomju modelim. Dažāda rakstura represijas, ieskaitot apcietināšanas, deportācijas un Latvijas pilsoņu nogalināšanu, bija viena no padomju režīma izpausmes un okupācijas varas iestāžu rīcības svarīgākajām sastāvdaļām. Latviešu vienības bija spiestas karot zem PSRS armijas karogiem. Tādējādi PSRS okupācija radīja Latvijai lielus tiešos un netiešos demogrāfiskos zaudējumus.

Ļoti lielus netiešos un morālos zaudējumus radīja arī Latvijas iedzīvotāju nelikumīga mobilizācija PSRS armijā, kura risinājās visus okupācijas gadus. Mobilizētie tika iekļauti svešas armijas sastāvā un uz dažiem gadiem atrauti no dzimtenes un savām ģimenēm. Dienests padomju armijā uz vairākiem gadiem liedza jaunajiem vīriešiem iespējas izglītoties un nodibināt ģimeni. Daļai armijā iesaukto tika uzspiesta dalība agresīvos karos, no kuriem nozīmīgākais bija karš Afganistānā. Bija arī nelaimes gadījumi ar letālu iznākumu, atsevišķos gadījumos tika izdarītas pašnāvības. Tie bija tiešie demogrāfiskie zaudējumi. Bieži bija gadījumi, ka dienests armijā notika veselībai kaitīgos apstākļos (Černobiļā u.c.). Armijā iesauktos karavīrus negatīvi ietekmēja ārpusreglamenta attiecības, kuru loma īpaši pieauga padomju okupācijas pēdējā laikposmā. Nopietna morālā zaudējuma raksturs bija nepieciešamība dienesta laikā nepārtraukti lietot krievu valodu. Karavīru ikdiena bija vulgāras valodas lietošana ar plašu necenzētu vārdu pielietojumu. Dienests padomju armijā ievērojami veicināja atkarību (smēķēšana, alkohola lietošana) izplatību. Lai gan armijas sastāvā pavadītajā laikā iesauktie ieguva plašāku dzīves pieredzi un neliela daļa arī profesiju (šofera, celtnieka u.c.), tomēr dienesta gadus padomju armijā jāuzskata par personību degradējošiem, Latvijas iedzīvotājiem zaudētiem gadiem neatkarīgi no dienesta vietas un bīstamības.

Šajā pētījumā aptuveni ir novērtēti kopējais nelikumīgi karadienestā iesaukto Latvijas iedzīvotāju skaits un dienestā pavadītā laika apjoms PSRS armijā gandrīz 50 okupācijas

⁵⁰Jēkabsons Ē., Bambals A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem. Caune A. (red.) *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 3. sēj.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. 160. lpp

gados. Lai gan PSRS politika un okupācijas nodarīto zaudējumu raksturs kopumā visās trijās Baltijas valstīs bija visai līdzīgs, tomēr šādi aprēķini līdz šim nevienā no tām nav veikti. Tā kā šāda rakstura aplēses tiek veiktas pirmo reizi, demogrāfiem, vēsturniekiem vai citiem speciālistiem pastāv iespējas tās padziļināt un pilnveidot.

1940. gada otrajā pusē okupācijas varas iestādes uzsāka Latvijas armijas sastāva šķirošanu un pārveidošanu atbilstoši padomju priekšrakstiem. Lielu daļu virsnieku kā neuzticamus demobilizēja, bet tos, kuri varas iestādēm šķita politiski bīstami, iznīcināja vai arī izsūtīja no Latvijas. Tie ir tiešie demogrāfiskie zaudējumi un attiecīgi analizēti citos pētījumos. Lielākā daļa Latvijas armijas ierindas sastāva kareivju (apmēram 80%) pret savu gribu kļuva par Sarkanās armijas karavīriem. 1941. gada pirmajā ceturksnī okupācijas vara veica jaunkareivju mobilizāciju PSRS Bruņotajos spēkos un atbrīvoja no karadienesta 1939. gada iesaukumu. PSRS varas iestādes nebija pārliecinātas par Latvijas karavīru uzticamību padomju iekārtai. Par to liecināja arī ļoti daudzie dezertēšanas gadījumi kara pirmajās dienās pēc Vācijas iebrukuma PSRS. Tāpēc, sākoties Vācijas–PSRS karam, Latvijā netika izsludināta vispārēja mobilizācija. Tomēr no evakuētajiem karavīriem un tiem ļaudīm, kas kara pirmajās dienās brīvprātīgi devās uz austrumiem, 1941. gada oktobra sākumā tika izveidota 201. latviešu strēlnieku divīzija, kurā dienēja 10900 cilvēku⁵¹. Tos iesaukuma vecuma vīriešus un nelielā skaitā arī sievietes, kas evakuējās uz PSRS, mobilizēja Sarkanajā armijā visu Otrā pasaules kara laiku. Tomēr Latvijas iedzīvotāju mobilizācija armijā kara laikā PSRS teritorijā bija ierobežota, jo ļaunu evakuācijas apjomi uz PSRS Otrā pasaules kara sākumā bija nelieli. Tas atzīts arī padomju pēckara izdevumos. Piemēram, Latvijas PSR Mazajā enciklopēdijā minēts – vācu fašistiskās armijas straujā uzbrukuma dēļ no Latvijas PSR uz PSRS aizmuguri paspēja evakuēties tikai apmēram 40 000 cilvēki.⁵² Kopumā līdz 1944. gada vasarai Sarkanajā armijā tika mobilizēti apmēram 15000 cilvēku no Latvijas.

1944. gadā Latvijā tika atjaunota nelikumīga iesaukuma vecuma vīriešu mobilizācija Sarkanajā armijā. Lai gan līdz Otrā pasaules kara beigām tā bija ļoti intensīva, tomēr PSRS varas iestāžu iespējas šai ziņā bija ierobežotas, jo liela daļa jauno karaklausībai padoto vīriešu jau iepriekš bija mobilizēti vācu okupācijas laikā. Saskaņā ar vēsturnieka J. Riekstiņa pētījumiem no 1944. gada rudens līdz 1945. gada 1. jūnijam uz dažādām Sarkanās armijas karaspēka daļām tika nosūtīti 57 422 Latvijas teritorijā mobilizēti cilvēki (1908.–1925. gadā dzimušie karaklausībai pakļautie un 1926. gadā dzimušie 4200 jauniesaucamie).⁵³ Galvenokārt iesaukšana notika no otrreiz okupētajām Latgales, Vidzemes un Zemgales teritorijām. Latvijas iedzīvotāji sistemātiski izvairījās no iesaukšanas Sarkanajā armijā, jo svaigā atmiņā vēl bija 1940.–1941. gadu represijas. Visai izplatīta bija dezertēšana (1944.–1945. gadā vairāk nekā 2000 cilvēku).⁵⁴ Nav zināmi precīzi dati par Latvijas Sarkanajā armijā iesaukto kritušo skaitu. Pārsvārā zaudējumi tiek vērtēti ap 30000 kritušo.⁵⁵ No augstāk minētā iespējams novērtēt, ka PSRS varas iestādes 1940.–1945. gadā pavisam mobilizēja apmēram 72000 Latvijas iedzīvotāju.

Mobilizēto PSRS armijā liktenis bija ļoti dažāds. Daļa karavīru krita kaujas laukā visai drīz pēc iesaukšanas, bet daļai dienests ieilga 4 un vairāk gadus. Ja pieņemam, ka vidēji dienests armijā ilga 2 gadus, tad kopā kara laikā armijā mobilizētie Latvijas iedzīvotāji ir pavadījuši PSRS armijas karadienestā 144 000 cilvēkgadus. Pēckara padomju izdevumos

⁵¹Riekstiņš J. Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944.–1945.). Ērglis Dz. (sast.) *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sēj. Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2005. 417. lpp.

⁵²Evakuācija. *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. 1. sēj.* Rīga: Zinātne, 1967. 490. lpp.

⁵³Riekstiņš J. Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944.–1945.). Ērglis Dz. (sast.) *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sēj. Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2005. 428. lpp.

⁵⁴Turpat, 427. lpp.

⁵⁵Smulders M. *Latvijas un PSRS ekonomiskie sakari un savstarpējie norēķini*. Rīga: 1990.

minēts, ka “Lielā Tēvijas kara laikā patriotiskajā cīņā pret vācu iebrucējiem” piedalījās apmēram 100000 latviešu un citu Latvijas PSR pilsoņu gan frontē dažādās armijas un flotes vienībās, gan arī cīņā ienaidnieka aizmugurē (partizāni, pagrīdes cīnītāji).⁵⁶

Precīzākā metode aprēķinu veikšanai par aktīvajā karadienestā iesaukto skaitu un iesaukto kopējo armijas rindās pavadīto laiku būtu attiecīgu konkrētu ziņu iegūšana par dienestā iesaukto skaitu pa atsevišķiem gadiem un iegūto datu summēšana. Taču šāda iespēja nepastāv, jo ziņas par iesaukto kopskaitu bija slepenas un šī informācija nav pieejama.

Pieejamā informācija ir fragmentāra – tikai pa atsevišķiem gadiem, apriņķiem vai rajoniem. Tāpēc aprēķinu veikšanai par karadienestā iesaukto skaitu tiek piedāvāta demogrāfisko aprēķinu metode, balstoties uz Latvijā dzīvojošo jaunu vīriešu vecuma struktūras datiem aprēķina gados. Protams, tā ir aptuvena un zināmā mērā pat drosmīga metode, tomēr tā dod papildus iespējas novērtēt padomju okupācijas varas radītos zaudējumus Latvijai. Summāro aprēķinu neprecizitātei nevajadzētu būt lielai. Lai metodes oponentiem būtu mazākas iespējas apšaubīt iegūtos rezultātus un uztvert tos kā palielinātus vai tendenciozus, aprēķinos tiek piedāvāts izmantot minimālos vērtējumus par karadienestā iesaukto skaitu un tur pavadīto laiku.

Aprēķinos kā pamatinformācija par armijā iesaukto jauno vīriešu skaitu attiecīgajos padomju okupācijas gados (1946.–1991.) tiek izmantoti dažādu gadu tautas skaitīšanas rezultāti, tos perspektīvā pārbīdot par attiecīgi nodzīvoto gadu skaitu tā, lai varētu novērtēt iesaucamā vecuma vīriešu skaitu konkrētajā gadā. Daļēji tautas skaitīšanu dati papildus tiek vērtēti un koriģēti arī ar pēc iespējas ticamāk novērtētiem iedzīvotāju dabiskās kustības un migrācijas datiem par attiecīgajiem gadiem. Tautas skaitīšanas Latvijā notika 1935., 1959., 1970., 1979., 1989. gadā. Kā redzams, ļoti liels starplaiks starp tautskaitēm ir bijis kara un pēckara gados. Tieši par laika posmu līdz 1959. gadam nav precīzu datu ne par iedzīvotāju kopskaitu, ne par jauno vīriešu skaitu. Tomēr par pēckara gadiem nosacīti ir iespējams izmantot vācu okupācijas varas organizēto iedzīvotāju uzskaiti 1943. gada februārī. Tā visumā tika veikta pēc tai laikā vispārpieņemtām tautas skaitīšanu programmām un metodēm, ievērojot kara laika ierobežojumus un vācu okupācijas iestāžu politiskās nostādnes. Šī pētījuma ietvaros svarīgi ir tas, ka arhīvu materiālos ir atrodamas pilnas ziņas par tā laika Latvijas iedzīvotāju skaitu katrā vecuma kohortā. Jāņem vērā, ka 1943. gada sākumā vācu okupācijas varas nodarītie zaudējumi dramatiski lieli bija ebrejiem, bet citu tautību iedzīvotājiem tie vēl bija relatīvi nelieli. Kā ļoti būtisks šīs iedzīvotāju uzskaites trūkums ir jāatzīmē atsevišķu tautību (ebreju, iespējams - arī čigānu) ignorēšana. Kara apstākļos neliela daļa ļaužu dzīvoja pagrīdē vai bija partizāni, kuri arī netika uzskaitīti. Tomēr datu analīze rāda, ka 1943. gada uzskaitē neuztverto Latvijas iedzīvotāju skaits ir bijis neliels, īpaši no šī pētījuma mērķu viedokļa, t.i., par bērniem (zēniem), no kuriem lielākajai daļai drīz pēc kara nācās iekļauties Padomju (Sarkanās) armijas rindās. Lai gan padomju varas iestādes uzlika slepenības zīmogu iedzīvotāju dzimumvecuma struktūras datiem gandrīz visus okupācijas gadus, tomēr diezgan ticami noskaidrot Latvijā dzīvojošo jauno vīriešu skaitu par laikposmu pēc 1959. gada nav lielu grūtību. Aplēsēs jāņem vērā, ka būtiski jauno vīriešu skaitu Latvijā ietekmēja iedzīvotāju migrācija un mazākā mērā arī mirstība. “Baigā gada” represiju ietekmēti daļa jauno zēnu līdz vecākiem emigrēja rietumu virzienā Otrā pasaules kara pēdējā gadā. Vēl lielāks jauniešu skaits ieradās Latvijā pēckara gados no citām PSRS republikām. Precīza statistiskā uzskaitē par migrācijas apjomiem pēckara gados nav atrodama un publicētā informācija ir vērtējama kritiski.

PSRS aktīvajā karadienestā galvenokārt iesauca jauniešus, kuri iesaukšanas gadā sasniedza 19 gadu vecumu. Dažādu cēloņu dēļ varēja notikt nelielas nobīdes, kad karadienesta sākums tika atlikts, līdz ar to iesaucot dienestā nedaudz vecākus vīriešus. Taču šīs nobīdes būtiski neiespaidoja karadienestā iesaukto kopskaitu. Lai iegūtu 19-gadīgo vīriešu skaitu par

⁵⁶Lielais Tēvijas karš. *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*. 2. sēj. Rīga: Zinātne, 1968. 346. lpp.

laika posmu no 1946. līdz 1989. gadam, pētījumā tiek izmantota komponentu jeb vecuma pārbīdes metode perspektīvajos vērtējumos par gadiem starp tautas skaitīšanām. Grūti nosakāmā jauniešu imigrācijas ietekme konkrētajās 19 gadu vecumu sasniegušo vīriešu kohortās ievērota minimāli. Tā varēja nedaudz palielināt aprēķinos izmantotos skaitļus par karadienestā iesaukto skaitu no Latvijas un dienesta ilgumu.

Aprēķinos svarīgi ir zināt iesaukto dienesta ilgumu Padomju armijas rindās. Līdz 1967. gadam, šo gadu ieskaitot, PSRS vispārēji noteiktais karadienesta ilgums bija trīs gadi, bet tie, kuri nonāca flotē, dienēja četrus gadus. 1968. gadā obligātā dienesta ilgums tika samazināts uz diviem gadiem, bet flotē - uz trijiem gadiem. Bija gadījumi, kad, aizbildinoties ar dažādiem ieganstiem, dienests tika pagarināts. Biežāk tas notika pirmajos pēckara gados. Nereti obligāto laiku izdienējušie labprātīgi vai arī piespiedu labprātīgi tika atstāti armijā virsdienestā, saņemot par to atalgojumu.

Aplēsēs svarīgi ir pēc iespējas precīzi novērtēt to jauno vīriešu īpatsvaru no kopskaita, kas tika iesaukti dienestā armijā uz vispārējiem noteikumiem. Padomju armijā netika iesauktas personas ar izteiktām veselības problēmām. Relatīvi visbiežāk tie bija jaunieši ar ierobežotu redzi, jo dienestā bija paredzētas apmācības ar gāzmasku pielietošanu. Lielu (bet ne visu) padomju okupācijas laika periodu aktīvajā karadienestā neiesauc studentus. Augstskolās bija izveidotas kara katedras, un studentiem bija noteiktas obligātās militārās mācības ar īslaicīgu iesaukšanu aktīvajā karadienestā. Vīriešu dzimuma studentu obligāts pienākums bija kārtot eksāmenus militārajos mācību priekšmetos un arī valsts eksāmenu militārajā mācībā.

Jāatzīst, ka augstākminētā demogrāfiska rakstura aprēķinu metode par iesaukto karadienestā skaitu nav piemērojama ekstremāliem apstākļiem, t.i., kara gadiem, kad armijā iesaucamo vīriešu loks tika ievērojami paplašināts. Tāpēc šajā darbā veiktajos aprēķinos tā tiek piemērota tikai laika posmam no 1946. gada līdz 1989. gadam. Kopš 1946. gada līdz pat padomju okupācijas beigām 1991. gadā dienestā padomju armijā galvenokārt tika iesaukti tie Latvijas vīrieši, kuri nesen bija sasnieguši iesaukšanas vecumu. Aprēķini par iesaukto skaitu karadienestā padomju armijā periodizēti, vadoties no PSRS organizēto tautskaišu gadiem, jo tādējādi ar augstāku ticamības pakāpi iespējams novērtēt armijā dienējušo skaitu.

Iesaukto skaita noteikšanai laika posmā no 1946. gada līdz 1958. gadam aprēķinos tiek izmantota 1943. gada iedzīvotāju uzskaitē. Saskaņā ar šīs uzskaites datiem 1943. gada februārī Latvijā bija 1803 tūkstoši iedzīvotāju.⁵⁷ Tai skaitā uztverti 1445 tūkstoši latviešu, 111 tūkstoši krievu, 41 tūkstotis baltkrievu, 11 tūkstoši ukraiņu un 18 tūkstoši vāciešu. Saskaņā ar izvēlēto metodi padomju armijā iesaukto skaita novērtēšanai no 1946. gada līdz 1991. gadam svarīgi ir noskaidrot 19-gadīgo vīriešu skaitu katrā gadā. Laika posmam no 1946. gada līdz 1958. gadam tiek izmantoti 1943. gada iedzīvotāju uzskaites dati, pieņemot, ka 1946. gadā 19-gadīgi kļuva tie, kuriem 1943. gadā bija 16 gadi, 1947. gadā tie, kuriem 1943. gadā bija 15 gadi utt. Tātad par minēto laika posmu (1946.–1958. gads) sākotnēji būtu jānoskaidro, cik 4–16 gadu vecu zēnu dzīvoja Latvijā 1943. gadā. Neliela daļa šo zēnu nenodzīvoja līdz 19 gadu vecumam, bet samērā lielāka daļa 1944. gadā aizceļoja rietumu virzienā sagaidāmo padomju terora draudu dēļ.

Vērtējot Latvijas iedzīvotāju zaudējumus Otrā pasaules kara laikā, literatūrā daudzkārt minēts, ka kara pēdējā gadā rietumu virzienā trimdā devās un tur palika nepilni 200 tūkstoši Latvijas iedzīvotāju. Tas sastāda apmēram 10% no 1943. gadā uzskaitītajiem iedzīvotājiem. Ja pieņem, ka aizceļojušo dzimumvecuma struktūra būtiski neatšķīrās no minētajā uzskaitē konstatētās struktūras, tad attiecīgi par 10% mazāku iespējams novērtēt 19-gadīgo vīriešu skaitu pēckara gados. Domājams gan, ka aizceļošanas dēļ Latvija relatīvi vairāk zaudēja darbības vecuma iedzīvotājus. Līdz ar aizceļojušo zēnu īpatsvars varētu būt nedaudz mazāks par 10%. Daži procenti no 1943. gada iedzīvotāju uzskaitē uztvertajiem zēniem

⁵⁷LNA LVVA, 1308. f., 15. apr., 7. l.

nenodzīvoja līdz 19 gadu vecumam, jo kara un pirmajos pēckara gados, salīdzinot ar turpmākajiem gadiem, nedaudz paaugstināta bija arī pusaudžu mirstība. Tātad summāri varētu pieņemt, ka 1946.–1958. gadā 19 gadu vecumu Latvijā piedzīvoja aptuveni 88% no 1943. gadā uzskaitītajiem 4–16 gadu veciem zēniem. Saskaņā ar 1943. gada iedzīvotāju uzskaites datiem šajā gadā Latvijā dzīvoja 192,7 tūkstoši šāda vecuma zēnu. Pēckara gados no viņiem Latvijā 19 gadu vecumu sasniedza 88% jeb noapaļojot 170 tūkstoši jauniešu. Ja pieņem (pēc dažu aptaujāto ekspertu vērtējuma), ka padomju okupācijas gados karadienestā tika iesaukti apmēram 80% no visiem iesaukuma vecuma vīriešiem, tad tas nozīmē, ka 1946.–1958. gadā no Latvijas dienestā Padomju armijā tika iesaukti vismaz 135 tūkstoši jauniešu. Standarta dienesta ilgums bija 3 gadi, bet flotē nonākušajiem – 4 gadi. Varam pieņemt, ka vidēji dienesta ilgums bija 3,1 gads. Tātad augstākminēto gadu iesaukuma Latvijas vīrieškaradienestā pavadīja aptuveni 418 tūkstošus cilvēkgadu. Vēl būtu jāpiemin, ka šajos gados iesaukuma vecuma vīriešu skaitu un viņu karadienestā pavadīto laiku par visai grūti novērtējamu daudzumu palielināja repatrianti un imigranti no PSRS (daļa no viņiem bija Latvijas pilsoņi līdz 1940. gadam vai PSRS dzimušie latvieši). Tātad iesaukto skaits karadienestā no Latvijas faktiski bija nedaudz lielāks, kas šajā aprēķinā netiek ņemts vērā.

Trīs gadu standarta karadienesta ilgums turpinājās līdz 1967. gada iesaukumam. 1959. gadā notika PSRS pirmā tautas skaitīšana pēckara gados. Tādēļ nākošais vērtējums attiecas uz šo laika posmu, kurā kā aprēķinu bāzi ir iespējams izmantot minētās tautas skaitīšanas datus. 1959.–1967. gadā dienēt Padomju armijā devās vīrieši, kuriem 1959. gada tautas skaitīšanas laikā bija no 11 līdz 19 gadiem. Saskaņā ar tās datiem šajā vecumā pavisam bija 140000 jauniešu. Vismaz šāds skaits jauniešu iesaukuma gadā sasniedza 19 gadu vecumu, jo šai laikā turpinājās imigrantu ieceļošana. Varam aprēķināt: 1959.–1967. gadā no Latvijas dienestā padomju armijā tika iesaukti 80% jeb aptuveni 112000 jauniešu. Šo iesaukuma gadu Latvijas vīrieši dienestā nokalpoja aptuveni 347 tūkstošus cilvēkgadu.

Tālākais aprēķins veikts tikai par 2 gadiem, jo 1970. gadā notika nākošā tautas skaitīšana PSRS. Saskaņā ar 1959. gada tautas skaitīšanas datiem tajā laikā Latvijā dzīvoja 31700 no 9 līdz 10 gadus vecu zēnu. 1968. gadā parastais karadienesta ilgums tika samazināts uz diviem gadiem (flotē – trijiem gadiem). Noapaļoti varam pieņemt, ka 1968.–1969. gadā armijā iesaukšanas vecumu (19 gadus) sasniedza 31 tūkstotis vīriešu. Tātad šajos gados iesaukti armijā tika $31 \times 0,8 = 25$ tūkstoši jauniešu no Latvijas. Sakarā ar dienesta ilguma laika samazināšanu par vienu gadu armijā viņi nodienēja $25 \times 2,1 = 52$ tūkstošus cilvēkgadu.

1970. gada tautas skaitīšanas dati tiek tālāk izmantoti dienējošo skaita un dienesta laika aprēķinam par 1970.–1978. gada iesaukumiem. Saskaņā ar minētās tautskaites datiem, 1970. gadā Latvijā dzīvoja 157,4 tūkstoši 11–19 gadus veci potenciāli armijā iesaucamā vecuma vīrieši. Izmantojot jau lietoto metodi, varam noskaidrot, ka 1970.–1978. gadā armijā tika iesaukti $157 \times 0,8 = 126$ tūkstoši vīriešu no Latvijas. Viņu karadienesta ilgums sastādīja $126 \times 2,1 = 264$ tūkstošus cilvēkgadu.

1979. gadā notika kārtējā tautas skaitīšana PSRS. Tās datus varam izmantot tālākiem aprēķiniem par 1979.–1989. gada iesaukumiem dienestā armijā. 1990. gadā iesaukšana padomju karadienestā būtiski sāka mazināties. Nereti iesaucamā vecuma jaunieši veiksmīgi bēguļoja no karadienesta, tāpēc tiek piedāvāts šo iesaukuma gadu un arī 1991. gada nelielu iesaukumu neņemt vērā aprēķinos. 1979. gadā Latvijā dzīvoja 199,8 tūkst. 9–19 gadu vecu vīriešu, kuri potenciāli 1979.–1989. gadā sasniedza dienestam padomju armijā paredzēto iesaukuma vecumu. Šajos gados armijā iesauca $199 \times 0,8 = 159$ tūkst. vīriešu no Latvijas. Viņu karadienesta laiks bija $159 \times 2,1 = 335$ tūkstoši cilvēkgadu.

1. tabula

PSRS okupācijas armijā iesaukto skaits un karadienestā pavadītais laiks

Iesaukšanas laiks karadienestā	Karadienestā iesaukto skaits (tūkstošos cilvēku)	Karadienestā pavadītais laiks (cilvēkgados)
--------------------------------	--	---

1940-1945	72	144
1946-1958	135	418
1959-1967	112	347
1968-1969	25	52
1970-1978	126	264
1979-1989	159	335
Kopā 1940-1989	629	1560

Gandrīz 50 PSRS okupācijas gados tās varas iestādes nelikumīgi iesaukušas aktīvajā karadienestā vairāk nekā 600 tūkstošus Latvijas iedzīvotāju. Dienestā pavadītais laiks pārsniedzis 1,5 miljonus cilvēkgadu. Okupācijas gados PSRS veica vairākus iebrukumus citās valstīs ar Latvijā iesaukto karavīru līdzdalību. Zināmākie no tiem agresija Ungārijā (1956.), Čehoslovākijā (1968.), Afganistānā (1979.–1989.).

Karš Afganistānā bija ilgstošākais ar lielāko bojā gājušo un cietušu skaitu. Saskaņā ar 2007. gadā veiktajiem aprēķiniem, kuri balstīti uz bijušo kara komisariātu materiāliem, uz Afganistānu nosūtīti un kara darbībā iesaistīti 3640 Latvijas iedzīvotāji.⁵⁸ Afganistānā krita vismaz 64 no šiem karavīriem. Vidējais kritušo vecums bija 21,5 gadi. Potenciāli vidēji bojā gājušie nenodzīvoja apmēram 45 gadus, bet visu kritušo zaudējumu var vērtēt apmēram 3000 cilvēkgadu apjomā. Uz tiešajiem demogrāfiskajiem zaudējumiem var attiecināt daļu no zaudējumiem sakarā ar ievainojumiem, invaliditāti un priekšlaicīgi mirušajiem drīz pēc atgriešanās Latvijā. Noskaidrotais ievainoto un invalīdu skaits ir vismaz 187 cilvēki. Vairāk nekā 3500 cilvēku prombūtne vien veido vismaz 5200 cilvēkgadu tiešos zaudējumus.

1986. gada 26. aprīļa naktī notika viena no lielākajām tehnogēnajām katastrofām – avārija Černobiļas AES, ko izraisījusi cilvēku nepārdomāta un pavirša rīcība. Visvairāk cieta tuvējie iedzīvotāji Ukrainā, Baltkrievijā un Krievijā, tomēr avārija būtiski ietekmēja arī to iedzīvotāju veselību un dzīvotspēju, kas tika nosūtīti avārijas seku likvidēšanas darbos no citām PSRS republikām. Pēc Latvijas savienības “Černobiļa” apkopotajām ziņām pavisam no Latvijas avārijas seku likvidācijas darbos piedalījušies nedaudz pāri par 6000 cilvēku.⁹ Lielākā daļa (5200) no tiem bija karaklausībai padotie vīrieši, kurus nodarbināja visvairāk apdraudētajā 30 km zonā. Bez tam šajos darbos piedalījās arī vairāki simti no Latvijas aktīvajā karadienestā iesauktie karavīri, kā arī Valsts drošības komitejas, Iekšlietu ministrijas un citu ministriju operatīvajās grupās iekļautie.

Līdz PSRS sabrukumam ziņas par cietušajiem un bojāgājušajiem saistībā ar avāriju bija slepenas, daudzi dokumenti ir iznīcināti, tādēļ precīzi dati nav zināmi. Pēc Latvijas savienības “Černobiļa” vērtējuma apmēram 1000 no nosūtītajiem uz avārijas seku likvidēšanas darbiem ir miruši, bet vairāk nekā 3000 piešķirta invaliditāte.⁵⁹ Uz darbiem Černobiļas apkārtnē nosūtīja vīriešus ar labu veselību, viņu vidējais vecums bija 31 gads. Rēķinot, ka mirušie pēc atgriešanās no Černobiļas vidēji vēl nodzīvoja 10 gadus, bet viņu potenciālais vidējais mūža garums samazinājās par 30 gadiem, priekšlaicīgi mirušo zaudējumi būtu jāvērtē – 30 tūkstoši cilvēkgadu. Arī pārējo “likvidatoru” vidējais mūža ilgums nesasnieds potenciāli iespējamo.

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas cietušajiem saistībā ar Černobiļas AES avāriju tiek sniegtas ievērojamas sociālās garantijas, kuru kopējie izdevumi jau ir pārsnieguši 150 miljonus EUR.

Edvīns Vītoļiņš

5. Netiešie demogrāfiskie zaudējumi

⁵⁸Zvidriņš P. *Latvijas tiešie demogrāfiskie zaudējumi padomju akciju rezultātā. Padomju Savienības nodarītie zaudējumi Baltijā*. Rīga: Latvijas okupācijas izpētes biedrība, 2012. 140. lpp.

⁵⁹Soboļeva L. (red.) *Černobiļa arvien mūsu atmiņā*. Rīga: Jumava, 2011. 119. lpp.

Datu trūkuma un PSRS varas iestāžu apzinātas slepenības un datu viltošanas dēļ daudzās pozīcijās ir lielas grūtības novērtēt tiešos demogrāfiskos zaudējumus. Taču vēl grūtāk ir aprēķināt vai novērtēt netiešos zaudējumus. Cēloņi ir vairāki. Speciālistu domas dalās par to jautājumu loku, ko attiecināt uz netiešajiem padomju okupācijas radītajiem zaudējumiem, jo nav izstrādātas attiecīgas definīcijas un metodikas. Ne visās zaudējumu pozīcijās ir skaidrība, ko attiecināt uz tiešajiem un netiešajiem zaudējumiem. Varbūt pat nav iespējams precīzi šādu robežu novilkt. Tādēļ pētāmajos jautājumos bieži vien ir nepieciešama intuitīva pieeja un visai drosmīgu aplēšu veikšana, izmantojot pieejamo trūcīgo informatīvo bāzi. Ir arī nepieciešams pēc iespējas precīzāk nošķirt padomju un vācu okupācijas radītos demogrāfiskos zaudējumus. Piemēram, 1941. gada 14. jūnijā PSRS varas iestādes deportēja ap 1900 Latvijas ebreju,⁶⁰ no kuriem liela daļa drīz gāja bojā izsūtījuma vietās. Tomēr neapšaubāmi vācu okupācijas iestāžu nodarītais posts, cenšoties tos pilnībā iznīcināt, šīs tautības iedzīvotājiem bija daudzkārt lielāks. Sarežģīts arī ir jautājums par zaudējumiem sakarā ar Latvijas iedzīvotāju līdzdalību vācu pusē, it īpaši par latviešu leģionāru upuriem. Pieejai šeit vajadzētu būt diferencētai un daļa tiešo un netiešo zaudējumu jāattiecina uz padomju okupācijas sekām, jo lielākā daļa mobilizēto leģionāru “Baigā gada” 1940./1941. gada represiju un masu deportāciju iespaidā vācu pusē cīnījās nevis par nacistiem, bet pret draudošo atkārtoto padomju okupāciju. Iespējams, ka pat vāciešu repatriācija uz etnisko dzimteni 1939.–1941. gadā daļēji būtu jāattiecina uz padomju okupācijas režīma nodarītajiem zaudējumiem, jo būtībā vācbaltieši aizceļoja ne tikai vācu, bet arī PSRS agresīvās politikas dēļ.

Pie padomju okupācijas režīma radītajiem netiešajiem demogrāfiskajiem zaudējumiem būtu jāpieskaita:

- ģimenes saišu sarāvums;
- potenciāli iespējamās, bet nenoslēgtās laulības;
- dzimstības samazināšanās (potenciāli nedzimušie bērni);

neiegūtā izglītība;

- iedzīvotāju veselības pasliktināšanās, invaliditāte;
- priekšlaicīga mirstība;
- darbaspēju samazināšanās.

Nopietnas grūtības ir novērtēt okupācijas varas radītos zaudējumus no neiegūtās izglītības un cilvēku darbaspēju samazināšanās. Padziļināti pētot šos jautājumus, būtu iespējams noteikt zaudējumus ekonomiskajās kategorijās (naudas izteiksmē). Latvijā dzīvojošo ģimeņu skaita noskaidrošana (novērtēšana) pirms kara un pēc kara dotu iespējas visai precīzi aprēķināt demogrāfiskos zaudējumus, kas saistīti ar laulību noslēgšanu – iznīcinātajām un potenciāli neradītajām ģimenēm. Attiecībā uz dzimstības samazināšanās zaudējumu aprēķiniem varētu noteikt potenciāli nedzimušo bērnu skaitu, no kā tālāk varētu aprēķināt iedzīvotāju summārā dzīvīguma potenciāla zaudējumus cilvēkgados. Vērtējumi cilvēkgados būtu piemēroti, lai arī vērtētu tos zaudējumus, kas saistīti ar ļaunu veselības pasliktināšanos un priekšlaicīgu mirstību (dzīvotspējas samazināšanos).

Plašs ir padomju varas iestāžu nodarīto morālo zaudējumu loks:

- cilvēku politiska izsekošana un vajāšana;
- komunistu partijas uzurpētā valsts varas sistēma un nepieciešamība daudzos jautājumos vadīties no tās iecelto ielikteņu norādījumiem;
- biedrošanās, pulcēšanās, politiskās, literārās un mākslinieciskās darbības ierobežojumi (cenzūra);
- ierobežojumi darba un dzīves vietas izvēlē (it īpaši represētajiem, viņu pēcnācējiem un citiem radniekiem);

⁶⁰Zvidriņš P., Vītoliņš E. 1941. gada 14. jūnija deportācijas tiešās un netiešās sekas. Caune A. (red.) 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 6. sēj. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2002. 259.–264.lpp.

īpaši stingri ierobežotas iespējas ceļot un sazināties ar ārzemniekiem;
lielās imigrantu plūsmas uz Latviju no citiem PSRS reģioniem un nepieciešamība pielāgoties šo iebrucēju vajadzībām un mentalitātei;
bieža nepieciešamība oficiālajā saziņā un sadzīvē izmantot krievu valodu;
pilsoņiem atsavinātie īpašumi un privātīpašuma tiesību ierobežojumi;
uzspiestie sociālistiskās saimnieciskās darbības principi, privātās iniciatīvas ierobežojumi;
lielas preču daļas un pakalpojumu nepārtrauktais deficīts relatīvi zema dzīves līmeņa apstākļos;
dienests un uzspiesta karošana padomju armijas sastāvā u.c.

Padomju varas gados izplatījās bezatbildīga attieksme pret darbu, noziedzība, alkoholisms. Faktiski visa padomju okupācijas politika un tās saimniekošanas sistēma radīja milzīgus morālos zaudējumus lielākajai iedzīvotāju daļai. Tāpēc svarīga ir metodikas izstrādāšana tautas morālo zaudējumu izvērtēšanai.

Padomju okupācijas radītajos netiešajos demogrāfiskajos zaudējumos noteikti jāiekļauj represiju dēļ sarautās ģimenes saites un potenciāli iespējamās, bet nenoslēgtās laulības. Izpostītās vai neradītās ģimenes fakts nebija tiešais represēto nāves cēlonis, tomēr tas varēja negatīvi iespaidot cilvēku mūža ilgumu. Ģimenes saišu sarāvums un potenciāli nenoslēgtās laulības būtiski iespaidoja potenciāli nedzimušo bērnu skaitu.

1949. gada masveida deportācijā vīrieši un sievietes cieta proporcionāli to kopskaitam. Tāpat, domājams, Abrenes novada pievienošana Krievijai un piespiedu bēgšana uz Rietumiem neradīja būtiskas izmaiņas Latvijas iedzīvotāju dzimumu proporcijās. Turpretim praktiski visās citās ļaužu grupās, kas veidoja padomju okupācijas radītos tiešos demogrāfiskos zaudējumus, bija izteikts vīriešu pārsvars. Padomju okupācijas represijas un karadarbība līdz ar milzīgajiem cilvēku zaudējumiem izraisīja arī dziļu dzimumu disproporciju pēckara laikā.

Salīdzinājumā ar 1939.–1941. gada laika periodu (vidēji 21000 laulību pirmskara gadā) kara un pēckara gados mazāks bija kļuvis noslēgto laulību skaits (1946.–1953. gadā vidēji 18 000 laulību gadā). Vēl jāņem vērā, ka pēc kara Latvijā iebruca liels skaits iedzīvotāju no citām PSRS republikām, pārsvarā jaunākajā darbspējas vecumā, kas paaugstināja noslēgto laulību skaitu. Varam secināt, ka netiešajos padomju okupācijas radītajos demogrāfiskajos zaudējumos būtu jāieskaita vairāki desmiti tūkstoši potenciāli nenoslēgto laulību. Pēc autora vērtējuma visā padomju okupācijas laikā tie varētu būt robežās no 30 līdz 50 tūkstošiem. Padomju okupācijas varas represijās izpostīto ģimeņu īpatsvars varētu būt proporcionāls Latvijai zaudēto iedzīvotāju skaitam attiecībā pret visu iedzīvotāju skaitu. Tas nozīmē, ka represijās iznīcināto un masveida piespiedu aizceļošanas rezultātā Latvijai zaudēto ģimeņu kopskaits ievērojami pārsniedz 100 tūkstošus. Padomju okupācijas režīms samazināja ģimeņu skaitu Latvijā vismaz par 150 tūkstošiem.

Lai gan dzimumu disproporcija pakāpeniski mazinājās, tomēr karadarbības un padomju okupācijas politikas radītās sekas iespaidoja tās saglabāšanos darbspējas vecumā un īpaši pensijas vecumā līdz pat neatkarības atjaunošanai. To pastiprināja arī paaugstinātā vīriešu mirstība darbspējas vecumā visus okupācijas perioda gadus. Arī pēc neatkarības atjaunošanas ir saglabājusies paaugstinātā vīriešu mirstība, daļēji to var izskaidrot ar okupācijas sekām, jo ekonomiski attīstījās zemes mirstības difference starp dzimumiem ir ievērojami mazāka.

Ļoti nozīmīga sastāvdaļa padomju okupācijas radīto netiešo zaudējumu aprēķinos ir potenciāli nedzimušie bērni. Viena no metodēm, kā šādu bērnu skaitu noteikt, būtu sekojoša. Sākotnēji būtu jānoskaidro (jāaprēķina vai jānovērtē) to meiteņu un jauno sieviešu skaits fertīlajā vecumā, kurām potenciāli varēja būt pēcnācēji, bet tās vai nu vispār Latvija zaudēja vai arī okupācijas radītu dažādu seku dēļ tām vairs nevarēja piedzimt bērni. Izmantojot

pirmskara laika dzimstības intensitātes rādītājus (summāro dzimstības koeficientu), ir iespējams aptuveni noteikt potenciāli nedzimušo bērnu skaitu.

Salīdzinot dažādas zaudēto iedzīvotāju grupas, redzam, ka skaitliski vislielākos zaudējumus, ko izraisīja padomju okupācija, radīja bēgļu piespiedu došanās uz Rietumiem. Literatūrā visbiežāk tiek minēts vērtējums – apmēram 200 tūkstoši bēgļu. Apmēram puse no kopskaita bija sievietes. Vairāk nekā 30000 sieviešu tika izsūtītas no Latvijas 1941. un 1949. gada masu deportācijās. Taču lielākā daļa – ap 20000 sieviešu no izsūtījuma atgriezās. Abrenes novada pievienošanas dēļ Krievijai 1944. gadā Latvija zaudēja apmēram 20000 sieviešu. Citās pozīcijās (bēgles uz PSRS un neatgriezušās, individuālajās tvarstīšanās cietušās, kara darbības gaitā un pretošanās kustībā bojā gājušās u. c.) zaudēto sieviešu skaitu varētu novērtēt no 20 līdz 30 tūkstošiem. Tātad PSRS okupācijas varas iestāžu darbība radīja Latvijai vismaz 150000 sieviešu zaudējumu. Daļai sieviešu bērni jau bija vai arī tās bija pārsniegušas fertīlo vecumu. Tomēr potenciāli par mātēm varēja kļūt apmēram 80000 sievietes, kurām katrai vidēji varēja piedzimt 2,5 bērni. Tātad Latvijas netiešajos zaudējumos, ko izraisīja PSRS okupācija, varam ieskaitīt apmēram 200 tūkstošus nedzimušu bērnu. Ja zinām, ka daudzu gadu garumā Latvijas iedzīvotāju vidējais paredzamais mūža ilgums ir bijis apmēram 70 gadu, tad padomju okupācijas izraisītā potenciālā bērnu nedzimšana ir radījusi Latvijai zaudējumus 14 miljonu cilvēkgadu apjomā. Vēl būtu jāņem vērā, ka nedzimušajiem bērniem savukārt varēja būt pēcnācēji. Tādējādi būtībā Latvijas iedzīvotāju un nenodzīvoto cilvēkgadu zaudējumi ir vēl ievērojami lielāki. Protams, augstākminētais aprēķins ir vienkāršots un būtu vēlams veikt precīzākus potenciāli nedzimušo bērnu skaita vērtējumus.

Sarežģīta ir netiešo demogrāfisko zaudējumu aprēķinu veikšana sakarā represēto iedzīvotāju veselības pasliktināšanos un dzīvotspējas samazināšanos. Diemžēl Latvijā nav veikti pētījumi par represēto un atgriezušos iedzīvotāju dzīvotspējas samazinājumu. Tomēr neapšaubāmi daudzu represēto veselība un dzīvotspēja nopietni cieta. Informatīvā bāze ir nepietiekoša, lai veiktu konkrētus summāros aprēķinus par netiešajiem demogrāfiskajiem zaudējumiem represiju un citu padomju varas veselībai radīto kaitējumu dēļ.

Summārās ziņas par Černobiļas avārijas izraisītajiem zaudējumiem PSRS pastāvošo slepenības instrukciju dēļ netika publicētas. Starptautiskās atomenerģijas aģentūras, Pasaules veselības aizsardzības organizācijas un ANO Attīstības programmas kopīgajā 2005. gada 5. septembra ziņojumā atzīmēts, ka saskaņā ar starptautisko ekspertu vērtējumu starojums varētu būt tiešais nāves cēlonis apmēram 4000 cilvēku, kuri saņēma radioaktīvā starojuma augstu līmeni Černobiļā.⁶¹ Tie ir saistībā ar avāriju strādājošie 1986.–1987. gadā, evakuētie cilvēki un personas, kuras pastāvīgi dzīvoja piesārņotākajās teritorijās. Lasot minēto dokumentu, redzams, ka uzsvars likts uz cietušajiem Baltkrievijā, Krievijā un Ukrainā. Protams, šo valstu iedzīvotāji cieta visvairāk, tomēr avārija būtiski ietekmēja arī visu citu PSRS republiku iedzīvotāju veselību un dzīvotspēju, īpaši “likvidatoriem”, kas tika nosūtīti avārijas seku likvidēšanas darbos, taču tas minētajā dokumentā nav atzīmēts.

Autors ir veicis daļēju aprēķinu par netiešajiem demogrāfiskajiem zaudējumiem Latvijai Černobiļas AES avārijas dēļ. Precīzus datus par zaudējumiem nav iespējams iegūt. Pēc speciālistu vērtējuma avārijas seku ierobežošanas darbos piedalījušos un tādējādi cietušo kopskaits no Latvijas noteikti bija lielāks par 6000 cilvēku.⁶² Tas nozīmē, ka Černobiļā nokļuva 0,23% no tā laika Latvijas iedzīvotājiem. Černobiļas avārijas seku likvidēšanas darbos piedalījās tikai vīrieši. Iesaukšanas brīdī to vidējais vecums bija 31 gads. No tiem, kas bija spiesti piedalīties avārijas seku likvidēšanas darbos, 29 gadus, kopš notikusi avārija, pēc biedrības Latvijas savienība “Černobiļa” ziņām miruši ir pāri par 1000 cilvēku no Latvijas. Vismaz 1000 no tiem var pieskaitīt avārijas seku tiešajiem zaudējumiem, jo uz Černobiļu

⁶¹Chernobyl: The True Scale of the Accident. Press Release. International Atomic Energy Agency. World Health Organization, United Nations Development Programme. London, Vienna, Washington and Toronto, 2005.

⁶²Soboļeva L. (red.) Černobiļa arvien mūsu atmiņā. Rīga: Jumava, 2011. 6. lpp.

nosūtīja cilvēkus ar labu veselību. Vairāk nekā 3000 cilvēku ir piešķirta invaliditāte. Arī pārējiem, kas piedalījās darbos Černobiļas apkārtnē ir nopietni veselības traucējumi. Latvija ir zaudējusi apmēram 50 tūkstošus cilvēkgadu saistībā ar piedalīšanos šīs avārijas seku likvidācijas darbos. Valsts sniedz lielu materiālo palīdzību un sedz lielu daļu ārstnieciskos izdevumus cilvēkiem, kuri piedalījās avārijas seku ierobežošanā. Pēc 1986. gada 26. aprīļa personām, kas piedalījušās avārijas seku likvidēšanā, piedzimuši 1300 bērni.⁶³ Tiem nepieciešama īpaša medicīniskā uzraudzība. Aptuvenš vērtējums ir tāds, ka jau pašlaik kopējie Latvijas zaudējumi avārijas dēļ ievērojami pārsnieguši 100 miljonus latu un neapšaubāmi nākošajos gados tie vēl pieaugs.

Ļoti lielus netiešos un morālos zaudējumus radīja arī Latvijas iedzīvotāju nelikumīga mobilizācija PSRS armijā, kura nepārtraukti risinājās visus okupācijas gadus. Mobilizētie tika iekļauti citas mentalitātes armijas sastāvā un uz noteiktu laiku (dažiem gadiem) atrauti no dzimtajām vietām un savām ģimenēm. Dienests padomju armijā uz vairākiem gadiem liedza jaunajiem vīriešiem iespējas izglītoties un nodibināt ģimeni. Daļai armijā iesaukto tika uzspiesta karošana PSRS impēriskās interesēs. Bija arī nelaimes gadījumi ar letālu iznākumu, atsevišķos gadījumos tika izdarītas pašnāvības. Taču tie bija tiešie demogrāfiskie zaudējumi. Bieži bija gadījumi, ka dienests armijā notika veselībai kaitīgos apstākļos, it īpaši, ja armijā iesauktais nonāca paaugstinātas radiācijas zonā. Armijā iesauktos karavīrus negatīvi ietekmēja ārpusreglamenta attiecības, kuru loma īpaši pieauga padomju okupācijas pēdējā laikposmā. Nopietna morālā zaudējuma raksturs bija nepieciešamībai dienesta laikā nepārtraukti lietot krievu valodu. Karavīru ikdiena bija vulgāras valodas lietošana ar plašu necenzētu vārdu pielietojumu. Dienests padomju armijā ievērojami veicināja atkarību (smēķēšana, alkohola lietošana) izplatību.

Precīzākā metode aprēķinu veikšanai par aktīvajā karadienestā iesaukto skaitu un kopējo padomju armijā pavadīto laiku būtu attiecīgu konkrētu ziņu iegūšana par dienestā iesaukto skaitu pa atsevišķiem gadiem un iegūto datu summēšana. Taču šāda iespēja nav izmantota, jo ziņas par iesaukto kopskaitu bija slepenas un svarīgākā summārā informācija tika aizvesta. Tāpēc aprēķinu veikšanai par karadienestā iesaukto skaitu tiek piedāvāta demogrāfisko aprēķinu metode, balstoties uz Latvijā dzīvojošo jaunu vīriešu vecuma struktūras datiem aprēķina gados. Protams, tā ir aptuvena metode, kas dod papildus iespējas novērtēt padomju okupācijas varas radītos zaudējumus Latvijai.

Summējot rezultātus⁶⁴, kuri tika aprēķināti par atsevišķiem laika periodiem, tika iegūti rezultāti par kopējo okupācijas armijā iesaukto skaitu un karadienestā pavadītajiem gadiem. Gandrīz 50 PSRS okupācijas gados tās varas iestādes nelikumīgi iesaukušas aktīvajā karadienestā 629 000 Latvijas iedzīvotāju, kā rezultātā Latvija zaudējusi 1 560 000 cilvēkgadu.

Pirms Otrā pasaules kara Latvijas un Somijas iedzīvotāju dzīves līmenis bija apmēram līdzvērtīgs. Arī demogrāfiskie rādītāji, ieskaitot iedzīvotāju paredzamo vidējo mūža ilgumu, abās valstīs atšķīrās nedaudz. Pašlaik vidējais mūža ilgums kopā abiem dzimumiem Somijā joprojām ir par 7 gadiem lielāks. Varam pieņemt, ka visā PSRS okupācijas laika posmā tas vidēji bija par 4 gadiem lielāks. Šo vidējā mūža ilguma starpību varam attiecināt uz PSRS okupācijas režīma izraisītajiem netiešajiem demogrāfiskajiem zaudējumiem. Tātad 1,9 miljoni pirmskara Latvijas iedzīvotāju potenciāli ir zaudējuši apmēram 7,2 miljonus cilvēkgadu. Protams, vidējā mūža ilguma samazinājums skāra arī visus pārējos pēckara laika periodā Latvijā dzīvojošos iedzīvotājus. Tādēļ būtībā potenciāli zaudēto cilvēkgadu skaits ir vēl ievērojami lielāks.

⁶³P. Stradiņa Klīniskās universitātes Aroda un radiācijas medicīnas centra nepublicētā informācija.

⁶⁴Sīkāk skatīt E. Vītoļa pētījumu, kas ievietots šajā krājumā: "Latvijas iedzīvotājiem radītie zaudējumi, tos mobilizējot PSRS okupācijas armijā".

Pēc autora aplēsēm kopā netiešie demogrāfiskie zaudējumi iedzīvotāju dzīvotspējas un dzimstības samazinājuma dēļ, ko Latvijai izraisīja PSRS okupācijas režīms, bija vismaz 21 miljons cilvēkgadu.

Kārlis Kangeris

6. Nacistu okupācijas laikā policijas struktūrās un militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji

Ievads jautājuma problēmā

Vispirms būs jānoskaidro, ko nozīmē un kas ietilpst jēdzienā “Latviešu leģions”. Otrs jautājums, kas būtībā ir svarīgākais, būs saistīts ar skaita problēmu, cik Latvijas pilsoņu iesaistīja policijas struktūrās, cik Ieroču SS sastāvā, cik paņēma Vērmahta rindās un cik “darbu” veica citās policijai un armijai pakļautajās struktūrās. Visizplatītākais kopskaitlis, kuru min Latviešu leģiona/latviešu karavīru sakarībā ir 146000 vai 150000, kā augstāko iesaistīto personu ciparu uzdodot 165000. Kritiskāki autori kā kopskaitu uzdod 100000 līdz 115000 personu, pie tam kā zemākais vērtējums tiek minēti 80000 karavīru.⁶⁵ Atšķirību pamatā ir dažādas skaitīšanas metodes. Lielāko skaitu (146000 un vairāk) iegūst saskaitot visas pozīcijas (vāciski *Stellen*), kuras Latvijas iedzīvotāji ieņēmuši policijas un armijas struktūrās. Tas nozīmē, ka šajā gadījumā ir pieļauta indivīda dubulta vai patvairākkārtīga ieskaitīšana kopsummā. Piemēram, ja kāds dienēja policijas bataljonā un vēlāk tika ieskaitīts kādā no latviešu Ieroču SS divīzijām, tad šī persona statistikā parādās gan kā pie policijas, gan pie SS divīzijas piederīgais. Un šādu dubultās skaitīšanas gadījumu ir daudz. Latviešu leģiona Ģenerālinpektora štāba priekšnieks pulkvedis Aleksandrs Plensners runā par vairāk nekā 30000 personām.⁶⁶ Otrs skaitīšanas veids (kopskaits no 80000 līdz 115000) min tikai konkrēto cilvēku skaitu, kuri bija iesaistīti policijas un militārajos formējumos, neskatoties uz iespējamām dienestu vietu maiņām (no policijas uz Ieroču SS utt.).

Šī darba trešais jautājums ir saistīts ar policijas struktūru izveidošanu un Latviešu leģiona formēšanu. Līdz 1943. gada sākumam latvieši iesaistījās vai tika iesaistīti tikai policijas struktūrās. Tad nāca Latviešu leģiona dibināšana ar latviešu iesaistīšanu un iesaukšanu 15. un 19. Ieroču SS divīzijās. Tam 1943. gada 26. maijā sekoja SS reihsfirera Heinriha Himlera rīkojums, Latviešu leģionā arī ieskaitīt latviešu policijas bataljonus,⁶⁷ bet 1944. gada 14. maijā sekoja rīkojums, ka arī savrupdienesta policija (kārtības policija) ir ieskaitāma Latviešu leģionā.⁶⁸ Līdz ar to Latviešu leģionā bija apvienotas Ieroču SS latviešu divīzijas un visas Kārtības policijas struktūras Latvijā — struktūras, kuras visas bija pakļautas SS vadībai. Ārpus leģiona palika nepilni 23000 Latvijas iedzīvotāji, kas dienēja Drošības policijā, Karaflotē, Vērmahtā un tās dažādās palīgstruktūrās. Vēl jāievēro, ka Latvijā 1944. gadā izveidoja 7 policijas bataljonus no vietējiem krievu iedzīvotājiem. Bez tam 1944. gada 21. oktobrī Vērmahta vadība izdeva noteikumus, ka Vērmahtā turpmāk var arī uzņemt Baltijas ģenerālapgabala iedzīvotājus.⁶⁹

Ceturtais šī darba uzdevums ir saistīts ar Latvijas pilsoņu zaudējumu apzināšanu policijas un armijas struktūrās. Zaudējumu aprēķins nekad nav nopietni veikts, skaitļi svārstās starp

⁶⁵ Kangeris K. Nacionālsociālistiskās Vācijas militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji: skaita problēma. *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata*. Rīga: Latvijas Kara muzejs, 2000. 138.–141. lpp.

⁶⁶ Turpat, 142. lpp.

⁶⁷ Kangeris K. Piezīmes pie jautājumu kompleksa Latviešu leģions. Ezergailis A. (sast.) *Latviešu leģions. Varoņi, nacisti vai upuri?* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 1998. 113. lpp.

⁶⁸ Freivalds O. (red.) *Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums. 2.d. Pirmās latviešu aizsardzības vienības Otrā pasaules karā*. Ministere: Daugavas Vanagu Centrālā valde, 1972. 379. lpp.

⁶⁹ Bundesarchiv (BA), R6/358

15000 un 80000 kritušo, turklāt jāatzīmē, ka augstākais skaitlis ir tikai ideoloģiski pamatojams.⁷⁰ Arī šajā pētījumā uz kritušo karavīru skaitu nespēsim dot galīgu atbildi, jo attiecībā uz kritušajiem Vācijas telpā 1945. gadā mums trūkst drošu un pilnīgu ziņu.

Piektais pētījuma uzdevums skar karagūstekņu jautājumu – cik nonāca rietumu sabiedroto vai Sarkanās armijas gūstā. Ja par rietumu sabiedrotajiem mums ir visumā drošas ziņas,⁷¹ tad tādu mums nav par padomju jeb Sarkanās armijas pusi. Ievērojams latviešu kara gūstekņu skaits Sarkanās armijas rokās varēja nonākt 1945. gada sākumā Vācijā.

Cits jautājums ir par apcietinātajiem un gūstekņiem pēc karadarbības beigām Latvijas teritorijā (pēc 1944. gada oktobra Latgalē, Vidzemē un daļā Zemgales, kā arī pēc 1945. gada 8. maija Kurzemē un Zemgales daļā), kā arī pēc kapitulācijas Sarkanās armijas okupētajās teritorijās Vācijā. Šīs personas izgāja gan filtrācijas procesu, gan tika tiesātas karatiesās, tribunālos u.c. un šo personu skaits nebija mazs. Tomēr šo datu apzināšanā ir viens trūkums, jo Latvijas Nacionālajā arhīvā vēl arvien nav izvērtēts filtrāciju lietu fonds, un tā mēs nezinām, cik agrāko policijas darbinieku un vācu militārajās struktūrās iesaistīto personu filtrācijas procesā saņēma sodus. Skaits varētu būt ievērojams.

Policijas struktūru izveidošana

Vācu okupācijas laikā policijas sistēma Latvijā bija sadalīta Kārtības un Drošības policijā. Abas šīs policijas sistēmas savukārt dalījās gan vācu, gan latviešu policijas darbinieku apakšstruktūrās. Vācieši visos administratīvajos līmeņos bija vadītāji un pavēļu devēji, bet latvieši skaitījās viņu “izpildorgāni”.⁷² Okupācijas sākuma posmā jaunokupētie apgabali bija pakļauti militārpārvaldei, kurai nebija speciāli noteiktas darbības kompetences, jo neviens nerēķinājās ar to, ka militārpārvaldēm varētu iznākt garāks darbošanās laiks nekā paredzētie daži mēneši. Kaut Latvijā militārpārvaldes laiks bija īss, tomēr šajā laikā militārpārvaldei vajadzēja izdot arī noteikumus, kas attiecās uz miera un kārtības uzturēšanu okupētajā sabiedrībā. Tā kā militārpārvaldei policijas jautājumos nebija pietiekošas pilnvaras, tad, pēc pašu uzskatiem, tai nebija iespējams izveidot spēcīgu policijas struktūru, jo tā šai ziņā bija atkarīga no vietējo pašpārvalžu un vietējā “policijas personāla” līdzdalības. Tāpēc militārpārvalde izmantoja latviešu partizānu vienības, tās pārkārtojot par “pašaizsardzības” vai “palīgpolīcijas” vienībām.

Gatavojot karagājienu pret Padomju Savienību, vācu militārā vadība bija ieplānojusi, ka Baltijas valstīs iedzīvotāji, karam sākoties, sacelsies pret padomju varu. Tāpēc vācu izlūkdienests slepenībā veicināja pretestības grupu izveidošanos Latvijā un ar tām uzturēja kontaktus.⁷³ Kad iesākās karadarbība, visos Latvijas apriņķos izveidojās partizānu grupas, kas vācu armijai palīdzēja atbrīvot atsevišķas pilsētas, uzbruka Sarkanās armijas vienībām, kas atkāpās, sagūstīja izkliedētas padomju armijas vienības un grupas un mēģināja atbrīvotajās vietās uzturēt kārtību.

Cik īsti bija šādu latviešu partizānu grupu vēl līdz šai dienai nav kārtīgi izpētīts. Savā pārskatā uz 1941. g. 10. jūliju Aleksandrs Plensners, Latviešu pašsardzības vadonis, min 30

⁷⁰Kangeris K. Nacionālsociālistiskās Vācijas militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji: skaita problēma. *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata*. Rīga: Latvijas Kara muzejs, 2000. 137. lpp.

⁷¹Kangeris K. Pārskats par latviešu karavīru gūstu Rietumos. *Archīvs XXV*. Melburna: Pasaules brīvo latviešu apvienība un Kārļa Zariņa fonds, 1985. 145.–173. lpp.

⁷²Sīkāk par policijas struktūrām Latvijā skatīt: Kangeris K. Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā (1941.–1945.). Ērglis Dz. (sast.) *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sēj. Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2005. 278.–318. lpp.

⁷³Biezais H. Vācu okupācijas priekšvakarā. *Kara Invalīds*, 1985, Nr. 30, 21.–30. lpp.; Kangeris K. Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre Befreiungskomitees in Deutschland 1940/1941. Röhr W. (Red.) *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*. Berlin, Heidelberg: Hüthig Verlagsgemeinschaft 1994, S. 165–190

lielākas grupas Latvijas apriņķos un lielākajās pilsētās, ar kopā, aptuveni, 5000 dalībniekiem, pie tam pa Latviju no Rīgas papildus izsūtītas 46 aizsargu, 6 ložmetējnieku un 1 jātnieku grupa ar kopā 462 vīriem. Citā dokumentā, kuru 1942. gada beigās sastādījusi Latviešu kartotēka, tiek apgalvots, ka partizānos cīnījušies pāri par 12000 cilvēku, pašiem zaudējot 128 vīru. Jaunākais un līdz šim plašākais darbs par nacionālajiem partizāniem ir Elmāra Pelkausa 2004. gadā izdotā monogrāfija.⁷⁴ Šajā darbā autors būtībā tikai ataino partizānu darbību 187 Latvijas pagastos. Pelkausa piedevām uzrāda jaunu kritušo partizānu skaitu, kas ņemts no Latvijas Statistikas pārvaldes 1941. gadā izdarītās aptaujas materiāliem, minot 159 kritušos.⁷⁵ Šis Pelkausa minētais skaits nav pareizs, jo Latvijas Statistikas pārvalde par kopējo kritušo partizānu skaitu uzrādīja 270 personas (no tām 238 bija latvieši).⁷⁶

Karam sākoties, Vērmahta pavēlniecība pieļāva, ka Baltijā var darboties patstāvīgas apbruņotas paš aizsardzības vienības, bet viņu darbība drīkst būt tikai lokāla rakstura. Pēc Reiha Ārlietu ministrijas uzskata šīm grupām nedrīkstēja dot nekādus politiskus solījumus, kā arī vispār bija jāizvairās ar šīm grupām runāt par politiku. Savukārt Operatīvā grupa A stingri raudzījās uz to, lai no šīm grupām nākotnē nevarētu attīstīties vietējo iedzīvotāju nacionālas militārās vienības.

Vācu militārās komandantūras cik vien agri iespējams mēģināja savā vadībā pārņemt partizānu grupas, respektīvi, tās pakļaut sev un pārorganizēt. Paš aizsardzības dienesta kopskaits nedrīkstēja pārsniegt 2% no iedzīvotāju sastāva (apriņķī, pilsētā, pagastā). Pēc neilga laika vācieši šo paš aizsardzības dienestā iesaistāmo personu pieļaujamo daļu pazemināja uz 1%. Kā apbruņojumu latviešu paš aizsardzības dienests drīkstēja paturēt tikai šautenes un pistoles. Paš aizsardzības dienesta piederīgajiem uz kreisās rokas augšdelma bija jānēsā sarkanbaltsarkana rokas lenta ar vietējās pārvaldes iestādes zīmogu un numuru uz tās. Paš aizsardzības dienests bija pakļauts vietējām armijas komandantūrām (*Ortskommandanturen*) vai uz vietas atrodošām karaspēka daļām.

1941. gada 20. jūlijā Augstākais SS un policijas vadītājs arī izdeva noteikumus par Rīgas kārtības palīgpolicijas formēšanu. 2700 palīgpolicistu skaits bija jāsamazina līdz 1500 vīriem. Pulkveža-leitnanta Deglava un Plensnera veidotās un viņu padotībā esošās vienības bija jālikvidē.⁷⁷ Rīgas kārtības policijai piederīgie bija ietērpjami Latvijas armijas uniformās bez nozīmēm un uz kreisās rokas augšdelma bija jānēsā zaļš apsējs ar numuru un uzrakstu "Rīgas kārtības palīgpolicija". 31. jūlijā iznāca SS reihsfirera Himlera noteikumi, ka turpmāk uniformētā Kārtības policija būs jāsauc par "Schutzmannschaft", ko latvieši sākumā tulkoja kā "Kārtības dienests".⁷⁸

Varam konstatēt, ka policijas struktūra Latvijā no 1941. gada jūnija beigām līdz augusta beigām izskatījās šādi. Augstākā politiskā un administratīvā vadība atradās Armijas grupas "Ziemeļi" aizmugures pavēlnieka rokās. Kā augstākā policijas struktūra pie aizmugures pavēlnieka bija "akreditēts" Augstākais SS un policijas vadītājs (Ostlandē). Viņam savukārt pakļauta bija Operatīvā grupa A, respektīvi Latvijā izvietotā Operatīvā komanda 2. Šī komanda praktiski vadīja, plānoja un koordinēja policijas darbību Latvijā, dažkārt pat pašai ar saviem vīriem piedaloties Vācijas reiha pretinieku iznīcināšanas darbā. Operatīvai komandai 2 tieši pakļautas bija (sākumā) tā sauktās latviešu Drošības komandas, kuras izveidoja pilsētās un no kurām vēlāk pāri palika tikai Rīgas komanda (Arāja komanda), to pārvēršot par

⁷⁴ Pelkausa E. *Cīņa un cerība. Partizāni Latvijā 1941. gada vasarā*. Rīga: Latvijas Brāļu kapu komiteja, 2004.

⁷⁵ Turpat, 150. lpp.

⁷⁶ Kangeris K. Latvijas Statistikas pārvaldes materiāli par Baigo gadu Hūvera institūta arhīvā. *Latvijas Arhīvi*, 1994, Nr. 2, 89. lpp.

⁷⁷ Turpat

⁷⁸ Par nosaukumiem skatīt: Kangeris K. Latviešu policijas slēgtās vienības — Lettische Schutzmannschafts-Bataillone: Pētniecības problēmas un balatjonu formēšanas priekšvēsture. Caune A. (red.) *Holokausta izpētes problēmas Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 2. sēj.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. 196. lpp.

Latviešu Drošības palīgpoliciju (Lettische Sicherheitshilfspolizei). Toties latviešu paš aizsardzības vienības bija pakļautas vācu militārajām komandantūrām (Orts- vai Feldkommandantur), kuras arī bija apstiprinājušas vai iecēlušas atsevišķo apriņķu paš aizsardzības vadītājus.

Jau augustā sākumā bija vērojami mēģinājumi ierobežot, pārveidot vai likvidēt latviešu paš aizsardzības vienības. Kā pirmo pārorganizēja Rīgas paš aizsardzību, to iekļaujot jaunajā Himlera noteiktajā “šucmaņu” sistēmā. Kā šķiet, tad ārpus Rīgas Valmieras apriņķis bija pirmais, kurā vācu komandantūra pavēlēja likvidēt paš aizsardzības vienības.⁷⁹ Vēlāk šādas pavēles saņēma arī citu apriņķu paš aizsardzības vadītāji un viņiem bija jāpārorganizē paš aizsardzība pēc jaunā “šucmaņu” modeļa. Pamatā tam bija Latvijas republikas iedalījums 19. aprīlī, kuros katrā par augstākajiem vietējiem latviešu Kārtības policijas vadītājiem iecēla apriņķa policijas priekšniekus. Iecelšanu veica SS un policijas vadītājs ģenerālmajors Šrēders. Apriņķa policijas priekšnieki pagastos iecēla virskārtībniekus, bet lielākos pagastos vēl papildus vienu vai divus kārtībniekus. Apriņķa policijas priekšnieki bija caur Kārtības policijas komandieri Latvijā tieši pakļauti SS un policijas vadītājam Latvijā, kurš apriņķu policijas priekšniekiem arī deva norādījumus un pavēles. Kā šķiet, tad pārorganizēšanas darbs no paš aizsardzības dienesta struktūrām uz Kārtības dienesta struktūrām septembra sākumā bija nobeigts.

SS un drošības policijas komandiera amatu Latvijā izveidoja 1941. gada 3. decembrī, pārveidojot Operatīvo komandu 2 par Drošības komandiera iestādi Latvijā (saīsināti KdS). Par tās vadītāju kļuva Dr. Rūdolfis Lange, kas šo amatu pildīja līdz Latvijas atstāšanai 1944. gadā. Šīs iestādes darbība vēstures literatūrā ir plaši aprakstīta, tāpat arī tās organizatoriskā uzbūve, ieskaitot Dr. Langem tieši pakļautās Ārējās iestādes (Aussenstellen) Liepājā, Jelgavā, Daugavpilī un Valmierā ar tām pakļautajiem atbalstpunktiem.⁸⁰ Pie Drošības policijas komandiera Latvijā 1942. gadā sākumā skaitījās 165 vācu darbinieki.⁸¹ Visas iestādes personāla kopskaitu III nodaļas N referāta vadītājs Francis Leopolds Šlēzingers (Schlesinger) vērtēja uz apmēram 400 personām.⁸²

Drošības policijas komandierim arī bija pakļauta visa latviešu policija, kas darbojās “drošības policijas nozarēs”. Tādas bija četras:

1. Tā sauktā *Arāja komanda*, kuru 1941. gada beigās sauca par “Latviešu Drošības palīgpoliciju”, (Lettische Sicherheitshilfspolizei), bet vēlāk par “Latviešu Drošības nodaļu” (Lettische Sicherungsabteilung). 1941. gada rudenī komandā varēja būt ap 300 vīru, bet 1943. gada 25. janvārī tajā skaitījās jau 1190 vīru.

2. Tā sauktā *Latviešu kartotēka* vai “Sondergruppe R”. Latviešu kartotēkas uzdevums bija vākt ziņas par komunistiem, padomju režīma piekritējiem, sociāldemokrātiem, pretvācu elementiem u.c. Kartotēkā uz 1941. gada 15. oktobri bija jau reģistrētas 23000 “politiski aizdomīgas” personas.⁸³ Kartotēkā skaitījās vairāk nekā 60 līdzstrādnieki un vairāki simti “informantu”.⁸⁴

3. *Latviešu kriminālpolicija*. Par tās darbu pieejamas ļoti skopas ziņas. 1941. gada oktobrī

⁷⁹ Hoover Institution Archives (HI), LCK Collection, Box 122

⁸⁰ Ezergailis A. *Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941.-1944.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 1999. 178.-180. lpp.

⁸¹ Hans-Heinrich Wilhelm: *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42.* Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, 1996. S. 137

⁸² Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Sonderkommission. Zentrale Stelle, Tgb. Nr. SK. ZSt. III/14-188/62. Franz Leopold Schlesinger. Nopratināšanas protokols, 1964, 18. marts, 4. lpp.

⁸³ Einsatzgruppe A, Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941. *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof*, Nürnberg 14. November–1. Oktober 1946. XXXVII. Nürnberg, 1949. S. 693

⁸⁴ Felder B.M. ‘Die Spreu vom Weizen trennen’, Die Lettische Kartei – Perkonkrusts im SD Lettland 1941-43. *Gadagrāmata 2003.* Rīga: Latvijas Okupācijas muzejs, 2004. 57. lpp.

kriminālpolicijā skaitījās 220 darbinieku. No sākuma kriminālpolicija pilsētās bija tieši pakļauta vācu Drošības policijai, bet sākot ar 1942. gada novembri arī lauku novadu kriminālpolicijas darbiniekus ieskaitīja vācu Drošības policijas štatos.⁸⁵ Kriminālpolicistu skaits uz 1943. gada 1. aprīli bija pieaudzis līdz 316 darbiniekiem.⁸⁶

4. Par *Latviešu Politisko policiju* mēs zinām vismazāk – būtībā tikai vispārējus datus, piemēram, statistiku, ka 1941. gada oktobrī tajā skaitījās 415 darbinieki,⁸⁷ bet 1943. gada 1. aprīlītājā strādāja 314 personas.⁸⁸ Līdz Drošības policijas sistēmas pārkārtošanai Latvijā 1942. gada 3. aprīlī, Latviešu Politiskā policija bija pakļauta Rīgas pilsētas prefektam un Iekšējās drošības Galvenās direkcijas Latviešu Drošības nodaļas vadītājam Štiglicam. Pēc tam Politisko policiju pakļāva tieši Drošības policijas un SD komandierim Latvijā Dr. Langem. Latviešu kriminālpolicijai un Politiskajai policijai bija vēl savs administratīvais personāls, kurā 1943. gada 1. aprīlī bija 48 ierēdņi.⁸⁹

Latviešu policija bija vācu policijas “izpildorgāni” un tāpēc atrodami organizācijas shēmas pašā apakšā. Latviešu apriņķu policijas priekšnieki pavēles saņēma no vāciešiem (Žandarmērijas komandiera, SS un policijas novadu vadītājiem), bet nekādā gadījumā no latviešu pašpārvaldes Iekšējās drošības Galvenās direkcijas. Vienīgi pavēļu tālākā nodošana no apriņķa policijas priekšnieka viņam pakļautajiem policijas iecirkņiem un virskārtībniekiem pagastos gāja tieši caur latviešu policijas struktūrām (darbiniekiem).

Pie Kārtības policijas formāli piederēja 1943./1944. gadā izveidotie Policijas pulki: 1. Rīgas policijas pulks, 2. Liepājas policijas pulks un 3. Cēsu policijas pulks. Nav skaidrs, vai policijas pakļautībā arī skaitījās 2. Kurzemes policijas pulks, kamēr tas vēl atradās Kurzemē. Rīgas, Liepājas un Cēsu policijas pulkos kopā dienēja ap 5700 vīru.⁹⁰ Tāpat formāli Kārtības policijai piederēja 1944. gada februārī izveidotie 6 latviešu Robežapsardzības pulki (Lettische Grenzschutz-Regimenter 1–6), kurus jūlijā un augustā atkal izformēja.⁹¹ Robežapsardzības pulkos iesaistīto vīru kopskaits bija 16370.

Tāpat policijas uzbūves organizācijas shēmā neparādās Aizsargi, kuru organizācijas atjaunošanu apriņķos sāka pieļaut ar 1943. gada vasaru. Darbības atjaunošanas atļaujas parasti tika dotas mutiski. Tikai 1944. gada 22. jūlijā izdeva formālo “Rīkojumu par Aizsargu organizācijas darbības atjaunošanu”.⁹² Aizsargi arī bija pakļauti Kartības policijai, proti SS un policijas vadītājam Latvijā. Pēc Latviešu policijas Galvenās direkcijas datiem 1944. gada vasarā Aizsargos skaitījās 695 virsnieku un 11991 karavīru.^{93 94}

Ostlandē augstākā Drošības policijas iestāde bija *Drošības policijas un SD pavēlnieks*, kura štābs ar vairāk nekā 100 līdzstrādniekiem bija novietots Rīgā. Šī iestāde bija izveidojusies no *Operatīvās grupas A* štāba. Sākot ar 1942. gadu tā Latvijas lietās visumā

⁸⁵ BA, R 91/Rīga-Stadt/23.

⁸⁶ LNA LVVA, P-82 f., 1. apr., 39.l., 7. lp.

⁸⁷ Krausnick H., Wilhelm H.H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981. S. 478

⁸⁸ LNA LVVA, P-82 f., 1. apr., 39.l., 7. lp.

⁸⁹ Turpat

⁹⁰ Freivalds O. (red.) *Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums. 2.d. Pirmās latviešu aizsardzības vienības Otrā pasaules karā*. Ministere: Daugavas Vanagu Centrālā valde, 1972. 297.-362. lpp.

⁹¹ Freivalds O., Bērziņš A.J. (red.) *Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums. 4.d. Cīņas Latvijas robežu tuvumā*. Ministere: Daugavas Vanagu Centrālā valde, 1976. 115.-128. lpp.

⁹² *Rīkojumu Vēstnesis*, 1944, 28. jūl.

⁹³ Latviešu Trimdas arhīvs Minsterē, LCK dokumenti. Vai šis dokuments (Schlussbericht über die Organisation, Aufbau, Aufgaben, Tätigkeit und Abwicklung der Hauptdirektion der lettischen Polizei, 14.04.1945.) vēl atrodas Minsterē, vai jau pārvests uz Latvijas Valsts arhīvu Rīgā, būtu vēl jānoskaidro. Kopija atrodama šī raksta autora privātarhīvā. Pārspīlēts šķiet Latviešu leģiona ģenerālinpektora pārskatā uz to pašu laiku (1944. gada 1. jūliju) uzdotais Aizsargu organizācijas locekļu skaits – 22 262.

⁹⁴ Bangerskis R. *Mana mūža atmiņas. Trešā grāmata*. Kopenhāgena: Imanta, 1959. 134.-136. lpp.

iejaucās maz. Drošības policijas un SD pavēlniekam atbilstošā Kārtības policijas iestāde Austrumzemē, arī ar sēdekli Rīgā, bija *Kārtības policijas pavēlnieks*. Šī bija liela iestāde ar apmēram 1000 vācu darbiniekiem, kas Austrumzemē administrēja 60225 Kārtības policijas locekļus.⁹⁵

Latvijas ģenerālapgabalā kā augstākā policijas vadības persona skaitījās *SS un policijas vadītājs Latvijā*. Drošības policijas darbu Latvijā tieši vadīja *Drošības policijas un SD komandieris*, kura iestādi izveidoja no *Operatīvās komandas 2*. Drošības policijas komandierim tieši pakļautas bija 4 *Ārējās iestādes* ar attiecīgajiem *atbalstpunktiem* un 4 latviešu Drošības policijas nozares ar kopā 2000 personām (*t. s. Arāja komanda, t. s. Latviešu kartotēka, kriminālpolicija un Politiskā policija*).

Kārtības policijas darbs Latvijā bija tieši pakļauts *Kārtības policijas komandierim*. Viņa štābā strādāja 100 vācieši, bez kuriem viņam vēl bija pakļauti ap 1100 vācieši citās Kārtības policijas struktūrvienībās. Kārtības policijā iesaistīto latviešu kopskaits pa visu vācu okupācijas laiku sanāca ļoti liels. Ja vienkārši saskaitītu visas latviešu Kārtības policijai pakļautās struktūras, tad mēs iegūtu ap 77500 personu: savrupdienests pilsētās 2200, savrupdienests laukos (A un B grupa) 7000, C grupas piederīgie/aizsargi 23200, policijas bataljoni ap 21000, t. s. Latgales bataljoni 7700, robežapsardzības pulki 16400.

Saprotams, ka šīs statistikas kopskaitā zināmās grupas bija divreiz uzskaitītas. Tā, piemēram, policijas pulkus veidoja no jau pastāvošiem policijas bataljoniem, C grupas piederīgie pārgāja uz aizsargiem utt. Arī, ja no kopskaita atrēķinām kādus 20000 kā dubultskaitītus, tad Kārtības policijas struktūrās iesaistīto personu skaits vēl arvien ir ļoti ievērojams – 60000. Te arī jāpiezīmē, ka ne policijas bataljoni, ne policijas pulki nebija paredzēti kārtības un miera uzturēšanas darbam Latvijas robežās.

Kārtības sargu jeb aizsardzības policijas bataljoni

Drīz pēc kara sākuma pret PSRS, 1941. gada jūlija beigās SS reihsfireram un Vācijas policijas šefam H. Himleram kļuva skaidrs, ka iekarotos Austrumeiropas apgabalus nevarēs pienācīgi pārvaldīt tikai ar vācu policijas spēkiem vien. Tāpēc šajos apgabalos bija nepieciešams papildus izveidot aizsardzības veidojumus, kuri sastāvētu no vāciešiem pieņemamām (*genehm*) tautību grupām. Himlers noteica, ka vietējos policistus jāapzīmē kā *Schutzmannschaft*.⁹⁶ Izveidojot vācu civilpārvaldi un pārorganizējot vietējo iedzīvotāju policijas struktūras, 1941. gada septembrī Latvijas ģenerālapgabalā sāka organizēt policijas slēgtās vienības, vēlāk sauktas par *Schutzmannschafts-Bataillone*.

Līdz 1941. gada beigām Rīgā saformēja piecus bataljonus (ar 1942. gada janvārī piešķirtajiem numuriem tie bija: 16., 17., 18., 19. un 20. bataljons). Šie bataljoni sastāvēja no brīvprātīgajiem. Līdz 1942. gada jūnijam saformēja 13 bataljonus (Nr. 21–28, 266E, 267–270). Lielās vervēšanas akcijas posmam būtu vēl jāpieskaita 272. un 273. bataljons, kurus izveidoja 1942. gada 1. jūlijā, jo personālu ņēma no šīs akcijas laikā savervētajām personām. Trešais posms raksturīgs ar to, ka brīvprātīgos policijas bataljoniem vairs nevervēja. Personālu vai nu ņēma no savrupdienesta (A un B grupas policisti) un aizsargiem (C grupa),⁹⁷ vai arī no kontingenta, kas militārajā dienestā bija iesaukts mobilizācijas akciju ietvaros. Šī posma bilance bija 21 saformēts policijas bataljons (Nr. 271, 274–282, 284, 285, 313, 316–

⁹⁵ BA, R 19/119

⁹⁶ BA, R 19/326. 1941. gada 31. jūlija dokumentu (Schutzformationen in den neubesetzten Ostgebieten, 31.07.1941), mazliet saīsinātu, latviešu valodas tulkojumā ir publicējis Haralds Biezais. Sk.: Biezais H. *Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi — pašu ļaudis*. Īstlansinga: Gauja, 1992. 206.-207. lpp.

⁹⁷ Schlußbericht über die Organisation, Aufbau, Aufgaben, Tätigkeit und Abwicklung der Hauptdirektion der Lettischen Polizei, 1945, 14 Apr, S. 7, 8. Dokumenta kopija atrodas šī raksta autora personiskajā arhīvā; sk. arī: Silgailis A. *Latviešu leģions. Dibināšana formēšana un kauju gaitas Otrā pasaules karā*. Kopnehāgena: Imanta 1964. 328.–339. lpp.

319, 321, 322⁹⁸).

1941. gada septembrī arī sākās latviešu policijas bataljonu formēšana. Pēdējo policijas bataljonu izveidoja jau 1944. gada jūlijā. Pavisam Latvijā saformēja 48 policijas bataljonus, 41 latviešu un 7 tā sauktos “Latgales bataljonus”, kuru sastāvā galvenokārt bija Latgales krievi. Policijas bataljonā noteikto štata vietu bija 501 persona. Latviešu policijas bataljonos 1942. gada 18. septembrī bija 10535 vīru, 1943. gada 16. augustā 9710 vīru, 1944. gada 1. jūlijā 14 884 vīru un Latgales bataljonos vēl 7 671 vīru.

Ar kārtības dienesta bataljonu formēšanu vāciešiem 1942. gada sākumā izdevās sašķelt latviešu administratīvo aprindu vadību, priekšplānā izvirzot grupējumu, kas bez ierunām atbalstīja daudzu latviešu kārtības sargu vienību formēšanu. Šim grupējumam piederēja Latviešu pašpārvaldes vadītājs ģenerāldirektors ģenerālis Oskars Dankers un vesela rinda bijušo Latvijas armijas virsnieku, kas tagad strādāja Iekšējās Drošības departamentā. Šis grupējums neuzstādīja nekādas starptautisko tiesību prasības sakarā ar Latvijas okupāciju, kā arī atmata agrāko latviešu aprindu kopējo viedokli, ka latviešu militārās vienības būtu veidojamas vācu Vērmahta struktūrās un tikai iesaistāmas Austrumu frontē cīņā pret komunismu. Latviešu policijas vadošie darbinieki cerēja, ka viņiem būs savs iespaids uz kārtības sargu bataljonu veidošanu un vēlāko izmantošanu, un, ka tie kļūs par nākamās latviešu armijas pamatu. Šīs domas un idejas izrādījās nereālas. Latvieši drīkstēja veikt propagandas darbu un brīvprātīgos sapulcināt noteiktās kazarmās, bet par bataljonu tālāko izmantošanu vienīgi lēma paši vācieši. Pakļaušanās vāciešiem kārtības sargu vienību formēšanas jautājumos iezīmēja jaunu attīstības līniju latviešu pašpārvaldes politikā — tā nonāca arvien lielākā atkarībā no Heinriha Himlera vadītajām SS struktūru interesēm Latvijā.

Nav arī tā, ka bataljonu vervēšanas akcijā iesaistītajām militārpersonām nebūtu savi apsvērumi: arī viņi cerēja, ka policijas bataljoni varēs kļūt par pamatu nākošai Latvijas armijai. Šo apstākli vācieši labi apzinājās. Tāpēc SS nekādā ziņā nepieļāva, ka no vietējiem iedzīvotājiem izveidotu lielākas slēgtas vienības kā bataljons (500 vīru). Un bataljonu formēšanas gaitā vācieši arī stingri raudzījās uz to, lai latviešiem nerastos ne mazākās iespējas ar bataljonu veidošanu konstruēt jēdzienu par kādas Latvijas armijas veidošanu.⁹⁹ Reizē bija arī jāievēro otrs princips, “ka svešu tautību militārās vienības drīkst izveidot vienīgi SS ietvaros”.¹⁰⁰

Vācu vadība arī stingri raudzījās uz to, lai latviešu bataljonos būtu bijība un respekts pret vāciešiem. Iestājoties policijas bataljonā, brīvprātīgajam bija jāparaksta vai dažkārt arī papildus mutiski jādod solījums, ka viņš “bez iebildumiem” pildīs vācu un kārtības sargu priekšnieku dotās pavēles, ka būs “paklausīgs, uzticīgs un drošsirdīgs”, un, ka par šo zvērestu likšot savu dzīvību kīlā. Kad bataljoni nonāca savās darbības vietās, tad bataljona sastāvam paziņoja, ka turpmāk par pārkāpumiem sodīšot SS un policijas tiesa. Katru mēnesi latviešu bataljona sastāvam bija jānolasa soda mēri, kādi draud par pārkāpumiem. Tā, regulāri atgādinot soda mērus, latviešos vajadzēja nostiprināt nostāju, ka visas priekšnieku dotās pavēles ir bez iebildumiem jāpilda.

Tā kā latviešu bataljonu veidotāju intereses un cīņas mērķi palika neievēroti, tad beigās pulkvežleitnantam Robertam Osim, kurš no latviešu puses bija vadījis policijas bataljonu formēšanu, nekas cits neatlika, kā konstatēt lietas faktisko būtību, ka latviešu policijas bataljonu vīri ir “tikai kara algotņi, kuru darbs tiek samaksāts”.¹⁰¹ Tas bija konstatējums, kas

⁹⁸ Šeit minēti tikai 19 bataljonu numuri. Jāievēro, ka 271. un 279. numurs katrs ir bijis piešķirts divas reizes, tā kā diviem dažādiem bataljoniem atšķirīgos laikposmos ir bijis viens un tas pats numurs.

⁹⁹ BA, R 19/119

¹⁰⁰ BA, NS 19/3500

¹⁰¹ Kangeris K. Latviešu policijas slēgtās vienības — Lettische Schutzmannschafts-Bataillone: Pētniecības problēmas un bataljonu formēšanas priekšvēsture. Caune A. (red.) *Holokausta izpētes problēmas Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 2. sēj.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. 212. lpp.; Arī Latviešu kartotēkas darbinieki (Sodergruppe – R) savā ziņojumā “Die Entwicklung und Gestaltung der kriegerischen Kraft

tautā parādījās jau pusgadu agrāk, jo vācieši cīņai pret boļševismu nesolot ideālus, bet gan tikai naudu.¹⁰²Tā tas arī bija, un latviešu policijas bataljoni par atalgojumu darīja visu, ko tiem lika – no dienesta sardzē, civiliedzīvotāju represēšanas un partizānu apkarošanas līdz pat cīņai frontē.

Latviešu leģions

Jauna fāze latviešu militārās formēšanas vēsturē iezīmējās pēc 1942. gada vasaras, kad bija dota atļauja/pavēle formēt Igaunu SS brīvprātīgo leģionu. Šajā laikā arī latvieši bija sākuši apsvērt, ka viņiem kara beigās būtu vajadzīga labi apmācīta un apbruņota armija 100000 vīru sastāvā. Bet pašiem (bez vācu piekrišanas un piedalīšanās) neesot iespēju tādu izveidot. Šo domu izteica Alfrēds Valdmanis savā memorandā “Latviešu problēma” 1942. gada 30. novembrī, kurā viņš prasīja neatkarības atjaunošanu vai vismaz Slovākijas pārvaldes modeli, prasības saistot ar konkrētu pret piedāvājumu veidot 100000 vīru lielu armiju. Šo priekšlikumu 2. decembrī arī atbalstīja visi septiņi Latvijas Zemes pašpārvaldes ģenerāldirektori.

Šos priekšlikumus SS Galvenā pārvalde kategoriski noraidīja 1942. gada 11. decembrī. Noraidījumu latviešu pašpārvaldei arī izteica reihskomisārs H. Loze ģenerālkomisāra O. Drekslera klātbūtnē 1942. gada 23. decembrī – Slovākijas statusu Latvijai nevarot dot, un arī 100000 karavīru lielas armijas organizēšana esot problemātiska.¹⁰³

Kāpēc SS vadība ar SS reihsfireru H. Himleru un SS Galvenās pārvaldes vadītāju Gotlobu Bergeru priekšgalā 1943. gada janvārī atkāpās no savas līdz šim pret latviešu militāru vienību veidošanu paustās negatīvās nostājas, nav īsti skaidrs. Vai tam pamatā bija jautājums par Reiha darba dienestā (Reichsarbeitsdienst, RAD) esošo latviešu jauniešu iesaistīšanu militārajās vienībās, vai to diktēja vācu armijas neveiksmes Austrumu frontē (sakāve Staļingradas kaujā), vai tam pamatā bija vēl citi apsvērumi, nav skaidri nosakāms.

1943. gada 23. janvārī Ādolfs Hitlers deva atļauju SS reihsfireram Himleram veidot latviešu leģionu: “Šodien, 1942. gada 23. janvārī, Vadonis pēc mana ziņojuma atļāva un pavēlēja uzstādīt Latviešu un Lietuviešu SS brīvprātīgo leģionu”. Nākošajā dienā Himlers 2. SS brigādes sastāvā iesaistītajiem četriem latviešu policijas bataljoniem piešķīra nosaukumu “Latviešu SS brīvprātīgo leģions”, pie reizes uzaicinādams arī Augstāko SS un policijas vadītāju Ostlandē F. Jekelnu īsākā laikā šim Latviešu leģionam piegādāt papildus personālu. Ā. Hitlera formālā rakstiskā pavēle par “Latviešu SS brīvprātīgo leģiona” formēšanu sekoja tikai 1943. gada 10. februārī: “Pavēlu uzstādīt Latviešu SS brīvprātīgo leģionu. Vienības lielums un veids atkarīgs no rīcībā esoša latviešu skaita”.

Nekavējoties Latvijā uzsāka priekšdarbus latviešu iesaukšanai vācu militārajā dienestā, un jau martā pirmie iesaucamie varēja stāties pārbaužu komisiju priekšā. Interesanti atzīmēt, ka pirmajā mobilizācijas akcijā latviešus ne tikai iesauca dienestā Ieroču SS sastāvā, bet tos arī mobilizēja Vērmahtā un citās Vācijas militāro struktūru darba vienībās/rotās. Lai nākotnē nerakstos nekādas neskaidrības, kas saprotams ar vārdu “Latviešu leģions”, reihsfirers SS noteica, ka “nosaukums ‘Latviešu leģions’ ir kopējs apzīmējums visām Ieroču SS (*Waffen-SS*) un policijas sastāvā izveidotām latviešu vienībām. Latviešu leģions ir pakļauts SS reihsfireram.”

Kamēr ritēja pirmā iesaukšana, visumā dominēja uzskats, ka tikai Ieroču SS iesauktie (frontes karavīri) būtu uzskatāmi par leģionāriem. Arī oficiālā propaganda radīja iespaidu, ka

Letlands in der Zeit vom 17. Juni 1940 – zum Dezember 1942” sevišķi uzsvēra, ka “brīvprātīgos vervējot, kā vācu algotņus un viņiem pat apzīmējums kareivis esot aizliegts”. Sk.: LNA LVVA, P-82 f., 1. apr., 39.l.

¹⁰²LNA LVVA, 1371. f., 1. apr., 14. l.

¹⁰³ Par Latviešu leģiona dibināšanas priekšvēsturi sk.: Kangeris K. Latviešu leģions — vācu okupācijas varas politika diktāts vai latviešu cerību piepildījums? Caune A. (red.) *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.-80. gados. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 24. sēj.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2009. 62.–97. lpp.

karadienestā iesauktās personas, kuras cīnās Austrumu frontē, bez izņēmuma piederīgas Latviešu leģionam. Vēlāk tas, ka arī policijas vienības un jo sevišķi Kārtības policijas savrupdienestam piederīgos ieskaitīja “Latviešu SS brīvprātīgo leģionā”, Ieroču SS piederīgajos latviešu karavīros radīja sarūgtinājumu. Ar F. Jekelna 1944. gada 14. maija rīkojumu gan ieroču SS piederīgie (15. un 19. Ieroču SS divīzija), gan policijas bataljonus dienējošie, gan arī savrupdienesta policisti (ieskaitot B un C grupas piederīgos) kļuva par leģionāriem. Vienīgi Drošības policijai un SD pakļautās latviešu policijas struktūras neietilpa Latviešu SS brīvprātīgo leģionā. Tāpēc, runājot par Latviešu leģionu, būtu stingri jāraugās arī uz to, par kādu laika posmu runā. Terminoloģijā vācieši kopš 1944. gada arī stingri raudzījās uz to, ka oficiālais leģiona apzīmējums ir “Latviešu SS brīvprātīgo leģions” un nevis “Latviešu leģions” – apzīmējumu, kuru parasti mēdza lietot latviešu iestādes.¹⁰⁴

Latviešu leģiona sastāvs pa laika posmiem bija sekojošs:

1. No 1943. gada 10. februāra līdz 1943. gada 26. maijam: Latviešu SS brīvprātīgo divīzija (vēlākā 15. Ieroču SS grenadieru (latviešu Nr. 1) divīzija) un Latviešu SS leģions, proti, Latviešu SS brīvprātīgo brigāde (vēlākā 19. Ieroču SS grenadieru (latviešu Nr. 2) divīzija).

2. Pēc 1943. gada 26. maija: vēlākā 15. Ieroču SS grenadieru (latviešu Nr. 1) divīzija un vēlākā 19. Ieroču SS grenadieru (latviešu nr. 2) divīzija; policijas bataljoni.

3. Pēc 1944. gada 14. maija: 15. Ieroču SS grenadieru (latviešu nr. 1) divīzija; 19. Ieroču SS grenadieru (latviešu Nr. 2) divīzija; policijas bataljoni un policijas pulki; robežapsardzības vienības; savrupdienesta kārtības policija, ieskaitot aizsargus.

Mobilizācija leģionā un policijas vienībās, kā arī citās armijas struktūrās

Latvijas teritorijā mobilizācija notika laikā no 1943. gada marta līdz 1944. gada augustam. Kurzemē mobilizāciju vēl veica arī septembra un oktobra mēnesī, kaut ar mazām sekmēm. Vācieši arī vēlējās Vācijas reiha teritorijā mobilizēt uz turieni evakuētos latviešus, bet Latviešu SS brīvprātīgo leģiona ģenerālinpektora noraidošās nostājas dēļ vācieši no šīs iesaukšanas atteicās.

Pirmā iesaukšanas pārbaudes akcija noritēja no 1943. gada marta līdz augustam. Tika pārbaudīti 1919.–1924. gadā dzimušie 65443 vīrieši. Mobilizāciju veica pamatojoties uz 1941. gada 19. decembra “Noteikumiem par darba pienākuma ieviešanu ieņemtajos Austrumu apgabalos”. Lai veiktu šo akciju, ģenerālkomisariāta 3. nodaļas, Darba sociālās pārvaldes paspārnē nodibināja pārbaudes vadības štābu. Pirms pārbaudes noteica trim dienesta veidiem nepieciešamo jauniesaucamo skaitu: SS leģionam 15500 jeb 29%, Vērmahtam 22000 jeb 42%, civilajam darba dienestam dažādās armijas struktūrās 15600, jeb 29%. Pirmajai pārbaudei bija šādi rezultāti: SS leģions, respektīvi, Ieroču SS saņēma 17971 vīrus, jeb 50% (nepieciešamais skaits bija pārsniegts), Vērmahts – 12979 vīrus, jeb 36%, pārējie pieprasītāji (Todta organizācija, Karafloze, Reiha satiksmes direkcija Rīgā, Vērmahta transporta dienests u.c.) 4769 vīrus, jeb 13%.

Veicot otro pārbaudi (1943. gada oktobrī un novembrī, 1919.–1924. gados dzimušo pēcpārbaude un pilnīgs 1923.–1925. gados dzimušo iesaukums) un trešo pārbaudi (1943. gada decembrī/1944. gada janvārī jau 1917.–1918. gados un 1922.–1924. gados dzimušie), jau pašā sākumā atteicās no iedalījuma trijos dienesta veidos. Pārbaudes akcijas veica SS papildinājumu komanda (SS-Ersatkommando Ostland) “bez kara likumdošanas pamatojuma”. Šīs divas pārbaudes latviešu Ieroču SS divīzijām deva apmēram 12000 cīnītāju.

1944. gada sākumā “SS reihsfireram piešķīra trīs Baltijas ģenerālapgabalus kā SS leģionu papildinājuma rezervi vienīgi iesaukšanai un pārbaudei”. Otrā un trešā pārbaudes akcija nebija devusi gaidītos rezultātus, tādēļ turpmākajām mobilizācijām mainīja organizācijas

¹⁰⁴Freivalds O. (red.) *Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums. 3. d. Latviešu leģions*. Ministere: Daugavas Vanagu Centrālā valde, 1974. 263. lpp.

struktūru. No 1944. gada 14. februāra iesaukšanu veica jaunizveidotā SS papildinājumu inspekcija Odstlande (*SS-Ersatzinspektion Ostland*), respektīvi SS papildinājumu komanda Latvijā (*SS-Ersatzkommando Lettland*) Latviešu SS brīvprātīgo leģiona ģenerālinpektora vadībā. Nākamajos mēnešos (no februāra līdz aprīlim) ar dažādām pavēlēm iesauca 1906.–1916. gados un 1919.–1921. gados dzimušos, kā arī papildus pārbaudīja 1922.–1924. gados dzimušos. No 1943. gada decembra līdz 1944. gada maijam kopā bija iesaukti 42600 vīru.

1944. gada jūlijā Latvijā izsludināja totālo mobilizāciju, kuras laikā tika pārbaudīti visi gadagājumi, sākot ar 1910. gadu (visu līdz tam kā “neaizstājamu” atbrīvoto personu iesaukšana), kā arī pilnīgi aptverti 1924.–1926. gados dzimušie. 1927.–1928. gados dzimušos iesauca gaisa spēku izpalīgos. Līdz septembrim bija iesaukti aptuveni 19000 vīru.

Latviešu leģionā iesaistīja arī brīvprātīgos, kuri pēc publiskās mobilizācijas izsludināšanas (1943. gada 9. martā) paši labprātīgi pieteicās dienestam latviešu Ieroču SS divīzijās. Šādi atsevišķi gadījumi ir zināmi, bet to kopējais skaits nevarētu būt liels. Tā kā iesauktie, gluži tāpat kā labprātīgi pieteikušies, formāli skaitījās “brīvprātīgie”, tad mobilizācijas statistikā “īstie brīvprātīgie” netika īpaši dokumentēti. Savelkot kopā visu iesaukšanas akciju rezultātus, varam konstatēt, ka kopumā mobilizēja ap 104000 personu.¹⁰⁵ No tām Latviešu leģionā jeb Latviešu SS brīvprātīgo leģionā (visplašākajā –1944. gada maija – izpratnē) mobilizēja 78500 personas, bet ārpus tā palika ap 25500 mobilizēto.

Skaita problemātika

Kā jau šī raksta ievadā norādīts, tad problēma dažādu vācu policijas un militārajos formējumos iesaistīto Latvijas iedzīvotāju kopskaitļu aprēķināšanā būtībā meklējama skaitīšanas metodikā. Pirmkārt, pati Latviešu leģiona vadība vēlējās statistikā drīzāk uzdot iespējami lielāku nekā mazāku skaitu, kas argumentācijai sarunās ar vāciešiem deva labākas manevrēšanas iespējas. Otrkārt, kopskaitā apzināti tika ietilpinātas grupas (piemēram, aizsargi), kas tieši karadienestā neatradās. Treškārt, sakarā ar kritušajiem, bez vēsts pazudušajiem un ievainotajiem tika piekopta “dubulta skaitīšana”. Šīs grupas netika “izgrāmatotas”, respektīvi, šīs personas neatrēķināja no dienestā esošo personu kopskaita. Izdarot attiecīgās korektūras, nonākam pie zemākiem kopskaitļiem.¹⁰⁶

Tā kā lielā vācu militārajos formējumos esošā skaita (vismaz 146000 vīru) pamatā varēja būt gan “sava veida” metodika, gan arī skaitīšanas trūkumi, jo daudz tūkstošu personu statistikā varēja būt saskaitītas vismaz divas reizes, ja ne vēl biežāk, tad iesaku skaitīšanas jautājumā izšķirt divus atsevišķus aspektus.

Pirmais aspekts būtu konkrēto fizisko personu skaits, kas iesaistījās militārajās formācijās. Šajā gadījumā konkrētā fiziskā persona kopskaita vajadzībām būtu skaitāma tikai vienreiz, neatkarīgi no tā, vai šī persona, piemēram, pirms iesaistīšanas Latviešu leģionā, bija arī dienējusi policijas bataljonos. Šādā gadījumā no policijas bataljonu statistikas un Latviešu leģiona statistikas nevar veidot vienu kopskaitli par vācu militārajās formācijas iesaistītajiem Latvijas iedzīvotājiem.

Otrs aspekts būtu militārajos formējumos ieņemto dienesta vietu skaits. Šajā gadījumā visas grupas, gan Latviešu leģions, policijas bataljoni u.c. var skaitīt kopā, jo kopskaitlis tikai parādīs vācu militārajos spēkos dažādos laika posmos aizpildīto vietu skaitu, bet ne atsevišķās fiziskās personas, kas laika tecējumā būs varējušas pildīt dažādas funkcijas, arī ieņemt vietas dažādās armijas un paramilitāro spēku daļās. Ja vācu militārās formācijās iesaistīto personu kopskaita jautājumam pieejam no šī otra aspekta, tad lielākās kopskaita aplēses būs

¹⁰⁵ Šis skaitlis arī atbilst tiem cipariem, kurus vācieši minēja uz 1945. gada 20. janvāri. Sk.: Heiber H. (Hrsg.) *Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1962. S. 261

¹⁰⁶ Kangeris K. Nacionālsociālistiskās Vācijas militārajos formējumos iesaistītie Latvijas iedzīvotāji: skaita problēma. *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata*. Rīga: Latvijas Kara muzejs, 2000. 143.-144. lpp.

pareizākas. Taču, ja vēlamies turēties pie pirmā aspekta, tad zemākajiem kopskaitļiem būs lielāka ticamība.

Kā jau agrāk norādīts, tad formāli Kārtības dienestam pakļautais personāls Latvijā sasniedza 77500 personas: savrupdienests pilsētās 2200, savrupdienests laukos (A un B grupa) 7000, C grupas piederīgie/aizsargi 23200, policijas bataljoni ap 21000 (no tiem ap 13000 brīvprātīgo), t. sk. Latgales bataljoni 7700 (kurus pie Latviešu leģiona neskaitīja, 1944. gadā mobilizēti), robežapsardzības pulki 16400 (1944. gadā mobilizēti).

Ieroču SS divīzijās (15. un 19.) 1944. gada 1. jūlijā skaitījās 31446 personas, kurām vēl būtu jāpieskaita divīziju sastāvā kritušās un pazudušās 4280 personas, tātad kopskaits sasniedz 35726 personas. Vēlāk 15. divīziju pārveda uz Vāciju un tur to par jaunu uzstādīja. Varam rēķināt, ka visā kara laikā no 1943. gada marta līdz kapitulācijai 1945. gada 8. maijā Ieroču SS vienībās kopā dienēja 52000 latviešu.

Pie policijas un armijas struktūrās dienējušo skaita būtu jāpieskaita latvieši ārpus Latviešu leģiona esošajās vienībās: Drošības policijas struktūrās bija vismaz 1500 vīru Latviešu drošības nodaļā (Arāja komanda), bet citās vienībās vēl kādi 800 vīri; Vērmahta izpalīgos iesauktie 13000 vīri; vācu robežapsardzības dienestā esošie ap 750 vīri; vācu armijas struktūru palīgdarbos iesaistītie ap 4800 vīri. Kopā šajās grupās sanāk 20850 cilvēku.

Kopā policijas un armijas struktūrās, gan Latviešu leģionā 1944. gada maija izpratnē, gan ārpus tā, varam aprēķināt, ka kara laikā funkcijas pildījušas kopā 150350 personas. Klāt vēl būtu jāpieskaita ap 1000 sievietes, kuras dienēja vācu gaisa spēkos kā izpalīdzes (Luftwaffenhelferinnen). Šajā aprēķinā neievēroti paliek 1941. gada partizāni, kuri cīnījās pret bēgošo Sarkanarmiju un paš aizsardzību darbinieki, kuri vācu okupācijas pirmajos mēnešos uzturēja kārtību Latvijas laukos. Šīs abas grupas kļūst interesantas, kad skatāmies uz padomju varas represijām pret Latvijas iedzīvotājiem sākot ar 1944. gada rudeni.

Iegūtais kopskaits – 150350 vīru – būtu attiecināms uz ieņemto dienestu vietu skaitu. Pēc dažiem aprēķinu veidiem šim kopskaitam vēl tiek pieskaitīti kritušie un bez vēsts pazudušie, kas 1944. gada 1. jūlijā bija 5.784 personas. Tādā veidā mēs nonāktu pie kopskaita, kas būtu 156134 ieņemto dienestu vietu.

Kad Latviešu leģiona ģenerālspektors R. Bangerskis apkopoja datus par vācu policijas un militārajās struktūrās iesaistītajiem Latvijas iedzīvotājiem 1944. gada 1. jūlijā, viņš nonāca pie 110294 personām, no kurām 88050 pieskaitāmas Latviešu SS brīvprātīgo leģionam, bet 22744 skaitījās ārpus tā.¹⁰⁷ Šajā statistikas pārskatā parāk daudz personu uzdotas slēgtās policijas vienībās (policijas bataljonos/pulkos – 14884), jo uz šo laiku vēl pastāvēja tikai 21 bataljons, kas kopskaitā varētu būt ap 10000 vīru. Tāpat kādi 10000 par daudz ieskaitīti palīgpolicijā/aizsargos, jo, kā jau minēts, 1944. gada vasarā aizsargos vēl skaitījās tikai 12686 personas. Tātad kopskaitlis būtu samazināms par aptuveni 15000 personām un mēs iegūtu jaunu galīgo kopskaitu ar aptuveni 95000 personām vācu policijas un armijas vienībās. Šis aprēķina kļūdas savukārt kompensē 1944. gada jūlijā un augustā iesauktie, kopā 13333 personas,¹⁰⁸ kas nozīmē, ka nonākam atkal tuvu pie gala skaitļa 110000 personām, kas varētu būt kopējais Latvijas iedzīvotāju skaits, kas Otrā pasaules kara laikā bija iesaistīts vācu policijas un armijas struktūrās.

Vēl mums ir kopskaitlis par mobilizāciju akcijās iesauktajiem, kopā 104 000 personām. Kā zināms, tad policijas bataljonos 1941./1942. gados iestājās ap 12000 brīvprātīgo. Tas nozīmētu, ka Latviešu SS brīvprātīgo leģionā un policijā iesaistīto skaits pieaugtu līdz 116000 personām. Klāt vēl būtu jāpieskaita policijas struktūru personāls, kas nebija pakļauts vai tikai daļēji pakļauts iesaukšanai (savrupdienesta policisti laukos, aizsargi, Kriminālpolicija, Politiskā policija). Tas kopskaitu varētu palielināt vēl vismaz par kādiem 15000 vīriem, un mēs pārsniegtu 130000 personu robežu. Tas daļēji sakristu ar skaitļiem, kurus minēja vācu

¹⁰⁷Bangerskis R. *Mana mūža atmiņas. Trešā grāmata*. Kopenhāgena: Imanta, 1959.134.–136. lpp.

¹⁰⁸Turpat, 137. lpp.

Darba pārvalde 1944. gada 10. maijā – armijas un policijas struktūrās kopā 118000 (policijas struktūrās 36000, Vērmahtā 18000, leģionā 64000).¹⁰⁹Ja tiem vēl būtu pieskaitīti līdz 1944. gada augusta beigām mobilizētie pāri par 13 000, kopskaitlis sasniegtu vismaz 131000 personu, kuras no Latvijas būtu piedalījušās Otrā pasaules karā vācu policijā un armijā.

Kā iepriekšējie apraksti un analīzes rāda, mēs nonākam pie dažādiem gala skaitļiem par Latvijas iedzīvotāju iesaistīšanu vācu policijas un armijas struktūrās, neskatoties uz to, vai mēs vadāmies pēc principa, noteikt vai nu **ieņemto dienesta vietu skaitu**, vai arī **konkrēto fizisko personu skaitu**. Šajā darbā esam uzrādījuši šādus kopskaitļus:

156 134 (ieņemto dienesta vietu skaits),
 104 000 (mobilizēto Latvijas iedzīvotāju skaits),
 110 294 (Latviešu leģiona Ģenerālinspektora skaitļi),

vairāk par 130000 (mobilizēto skaits papildināts ar brīvprātīgo skaitu),
 131000 (Darba pārvaldes statistika papildināta ar 1944. gada jūlijā un augustā iesaukto skaitu).

Pieejamie skaitļi un to analīze mums nedod īstu skaidrību. Nākotnē mums būtu jāraugās uz to, lai tiktu veikti detalizēti pētījumi par katru atsevišķo latviešu policijas vienību, kā arī par katru atsevišķo vienību Vācijas bruņotajos spēkos. Tāpat būtu jāveido datu bāze par visām personām, kuras Otrā pasaules kara laikā bijušas iesaistītas vācu policijas un militārajos formējumos. Tikai šāda datu bāze varētu dot neapšaubāmus rezultātus par iesaistīto personu skaitu, kā arī policijas un armijas struktūrām, kurās dienējuši Latvijas iedzīvotāji.

Dzīvā spēka zaudējumi policijas vienībās un leģionā

Latvijas iedzīvotāju zaudējumus vācu militārajos formācijās literatūrā vērtē no 15000 līdz 80000 personu. Visi skaitļi virs 30000 personu pēc šī raksta autora domām jāuzskata par tīriem fantāziju produktiem. Dati par kritušajiem un bez vēsts pazudušajiem ir ļoti trūcīgi. Tie ir apkopoti tikai līdz 1944. gada 1. jūlijam par 5980 personām:

Ieroču SS vienībās	4280
Policijas vienībās	996
Policijas savrupdienestā	131
Palīgpolīcijā	330
Dažādās vācu vienībās	121
Latviešu drošības policijā	122

Pēc kara ir apkopotas ziņas un publicēts vārdiskais saraksts par 16000 Otrā pasaules karā dažādu vācu militāro formējumu rindās kritušajiem.¹¹⁰ Šis saraksts nekādā ziņā nav pilnīgs, bet tas dod norādījumu, kādās lieluma robežās būtu meklējams, aplēšams kritušo kopskaits. Diemžēl šis saraksts līdz šim nav tuvāk izvērtēts, skatoties uz kritušo vecumu (dzimšanas gads), militāro vienību, krišanas vietu un laiku. Patiesībai tuvu varētu būt saistībā ar Lestenes Brāļu kapiem apzināto kritušo kopskaits, kas tuvojas 25000 vīriem. Šie 25000 vīru jāuzskata par Latvijas dzīvā spēka zaudējumiem Vācijas armijas militārajās un paramilitārajās formācijās Otrā pasaules kara laikā. Tāpat arī būtu nepieciešama šo datu tuvāka izvērtēšana.

Kritušo skaits (25000) liekas arī reāls, ja izejam no SS vienību un Vērmahta zaudējumiem Otrā pasaules karā. Otrā pasaules kara laikā Vērmahts visās frontēs zaudēja 31% no sava personālsastāva. Latvieši Vērmahta rindās frontē tieši necīnījās, bet tajās drīzāk bija “izpalīgi” kaujas vienību apgādāšanā, tā kā upuru skaits bija salīdzinoši zemāks. Kaut Ieroču SS bija pazīstama ar savu drosmi un bezbailību kaujas laukā, tomēr Ieroču SS vienības necieta daudz lielākus zaudējumus nekā Vērmahts. Kopumā tie bija mazliet vairāk nekā

¹⁰⁹BA, R 92/18

¹¹⁰ Bērziņš A.J. (sast.) *Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums. 10. d. Kritušie un bez vēsts pazudušie latviešu karavīri*. Ministere: Daugavas Vanagu Centrālā valde, 1989.

Vērmahtam, 34% no sākotnējā sastāva.¹¹¹ Nav ticams, ka latvieši būtu bijuši nespējīgi karotāji un tāpēc būtu cietuši milzīgus personāla zaudējumus. Drīzāk būs otrādi un latviešu zaudējumu procentu skaits nebūs lielāks nekā Ieroču SS kopumā. Tāpēc 25000 kritušo Latvijas iedzīvotāju ir reāls skaits.

Latviešu karagūstekņu jautājums

Par latviešu karavīru gaitām rietumu sabiedroto gūstā (kopā 25400 vīru) visumā ir skaidrība.¹¹² ASV gūstā atradās 2600 latviešu karavīru, franču gūstā 2400 karavīru, bet britu gūstā nonāca lielākais skaits – kopā 20400 karavīru. No gūstā esošajiem karavīriem repatriācijai uz Latviju pieteicās 3600 karavīru: 1160 no britu gūsta, 1100 no ASV gūsta un 1380 no franču gūsta. Rietumos pēc kara palika aptuveni 22000 bijušie latviešu karavīri. Par latviešu karavīriem padomju gūstā līdz šim trūkst speciālu pētījumu. Vērtējumi par padomju gūstā nonākušo latviešu karavīru skaitu svārstās starp 36000 un 50000. Tomēr jēdziena “gūsts” attiecināšanu uz latviešu gadījumu nebūtu īsti piemērots, jo latviešus neievietoja atsevišķās karagūstekņu nometnēs.

Vienai daļai (kareivjiem, instruktoriem) bija jāiziet t.s. filtrācijas process, kurā personu pārbaudīja un pēc tam vai nu atlaida, vai arī tai piesprieda sodu darba bataljonos. Vairumu šo filtrēto pēc pusotra vai diviem gadiem atlaida mājās. Latvijas Nacionālajā Arhīvā – Latvijas Valsts arhīvā glabājas šīs filtrācijas lietas, kopskaitā 58436 lietas.¹¹³ Diemžēl šis fonds vēl līdz šodienai nav arhīvā aprakstīts un tā mēs vispār nezinām, cik bijušo latviešu karavīru lietas ir šajā fondā, kur nu vēl par to, kādus soda mērus šīs personas ir saņēmušas.

Citus padomju puses sagūstītos tiesāja militārie tribunāli, troikas, speciālās apsūdzības u.c. represīvo orgānu struktūras. Piederība vācu policijai vai kādai vācu armijas daļai parasti bija tikai daļa no apsūdzības. Parasti apsūdzētajai personai vēl “pierakstīja” dažādus citus nodarījumus vācu okupācijas laikā. Soda mēra pamatā parasti bija 58. pants no KPFSR Kriminālkodeksa par valsts nodevību. Soda mēri parasti bija no 15 līdz 25 gadiem labošanas darbu nometnēs, daudzos gadījumos pat augstākais soda mērs – nāves sods. Arī šie dokumenti glabājas Latvijas Valsts arhīvā, kopskaitā 52653 lietas un kartotēka ar 93608 kartītēm. Veidojot arhīva rādītāju par noziegumos pret padomju valsti apsūdzētiem Latvijas iedzīvotājiem radās arī iespēja daļēji sistematizēt apsūdzēto lietas par 49321 personu.¹¹⁴ Tālāk būs redzama statistika par vācu policijas struktūrās un militārajās vienībās bijušo latviešu notiesāšanu. Netiesāja tikai vien Latviešu SS brīvprātīgam leģionam un ārpus tā esošo vācu militāro vienību piederīgos, bet tiesāja arī 1941. gada pretpadomju partizānus un 1941. gada paš aizsardzības piederīgos. Tiesāšanas iemesli/pamatojumi:

piederība 15. SS divīzijai	322 personas
piederība 19. SS divīzijai	476 “
piederība SS leģionam	465 “
piederība policijas bataljoniem	1.640 “
darbs kā “šucmanim” (policistam)	3.199 “
piederība “SS Jagdverband”	741 “
piederība “Mežakaķiem”	228 “

¹¹¹ Overmans R. *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg. Beiträge zur Militärgeschichte*, Band 46. München: Oldenbourg Verlag, 1999. S. 257

¹¹² Kangeris K. Pārskats par latviešu karavīru gūstu Rietumos. *Archīvs XXV*. Melburna: Pasaules brīvo latviešu apvienība un Kārļa Zariņa fonds, 1985. 145.–173. lpp.

¹¹³ LNA LVVA, 1821. f. Apmēram 28000 filtrācijas lietas ir iznīcinātas sakarā ar to, ka personas bija noņemtas no operatīvās uzskaites, sasniedzot 80 gadu vecumu. Krievijā VDK arhīvā atrodas vēl aptuveni 3000 lietas. Sk.: Bambals A. PSRS VDK un IeM represīvo iestāžu dokumenti Latvijas, Lietuvas un Igaunijas arhīvos // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2015, Nr.1, 119.-156. lpp.

¹¹⁴ Kangeris K., Vīksne R. (red.) *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940.–1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 1999.

dienests Arāja komandā	204	“
piedalīšanās soda akcijās	1.409	“
piedalīšanās nošaušanās	504	“
piederība kureliešiem	172	“
darbs “Abwehr” labā	266	“
dažādi	247	“
Kopā	9873	personas

Turklāt vēl speciāli tiesāja aizsargus, starp 1944. un 1983. gadu kopā 7921 cilvēkus. Viņiem inkriminēja ne tik vien piederību Aizsargu organizācijai, bet arī vācu laikā piederību paš aizsardzībai, “šucmaņiem” un daudz ko citu. Tā, kopā savelkot, varam konstatēt, ka vismaz 17794 personas tieši vai netieši tiesātas par savu piederību Latviešu SS brīvprātīgo leģionam un citām vācu militārajām struktūrām.

Arīšie dati nav tuvāk apstrādāti. Būtu tuvāk jānosaka vecums, piederība policijai vai militārajai vienībai, piespriestais soda mērs, izsūtījumā pavadītais laiks, lai varētu kaut kādā veidā mēģināt aprēķināt ar soda mēra izpildīšanu/izciešanu nodarītais zaudējums Latvijas tautsaimniecībai un negatīvās iedarbības uz Latvijas demogrāfisko attīstību. Tā kā mums trūkst filtrācijas lietu datu analīzes, tad nevaram izdarīt nekādus secinājumus par to, cik daudz bijušo Latviešu SS brīvprātīgo leģiona un vācu vienību piederīgo saņēma padomju varas sodus par savu piederību vai arī darbību.

Apstrādājot datus bija redzams par latviešu dzīvā spēka līdzdalību Otrā pasaules karā vācu policijas un militārajās struktūrās, tad mums trūkst pietiekoši uzticamas datu bāzes, lai varētu precīzi noteikt šajās struktūrās iesaistīto personu skaitu. Tas arī mums liedz izdarīt tālāk ejošus secinājumus. Līdz ar to šai pētniecības laukā nākotnes uzdevumi ir skaidri saredzami un nosakāmi: datu bāzes izveidošana par policijā un armijā iesaistītajām personām un detalizēta atsevišķo policijas un militāro vienību izpēte.

Ar līdzīgu trūkumu mums arī jāstāpās, ja mēģinām izvērtēt padomju varas spertos soļus (sodišana) pret bijušajiem Latviešu SS brīvprātīgo leģiona un vācu vienību latviešu piederīgajiem. Pirmkārt, mums nav zināms padomju rokās nonākušo bijušo policistu un karavīru kopskaits. Arī ja mums ir pieejamas datu bāzes, tad tās vai nu nav nemaz apstrādātas (filtrāciju lietas), vai arī tās nav tuvāk analizētas (t. s. krimināllietas). Tas nozīmē, ka nākotnē zinātniski jāveic šo pieejamo datu apstrāde. Jāatrod gan līdzekļi šim darbam, gan personāls, kas šo uzdevumu varētu pienācīgi veikt. Citādi visi spriedumi un secinājumi par cilvēku gadu zaudējumiem būs tikai pietuvināti minējumi, tāpat šo zaudēto gadu attiecināšana uz tautsaimniecību un demogrāfiju.

7. Demogrāfiskie zaudējumi sakarā ar Abrenes apriņķa daļas pievienošanu Krievijai

Visi speciālisti, kuri nodarbojušies ar cilvēkresursu zaudējumu noteikšanu padomju varas darbības rezultātā (E. Andersons, E. Dunsdorfs, J. Riekstiņš, E. Vītoliņš, J. Rudzāts u.c.) atzīmē, ka vieni no lielākajiem zaudējumiem Latvijai bija seno latgaļu apdzīvoto teritoriju zaudējums 1944. gadā. Tādas aptuvenas aplēses bija veicis arī šī pētījuma autors 2007.gadā. Tomēr atsevišķu autoru un pat enciklopēdisko izdevumu publicētie zaudējumu apmēru vērtējumi ir atšķirīgi, ieskaitot atdalītajā teritorijā dzīvojošo iedzīvotāju kopskaitu un sastāvu, tāpēc šī uzdevuma īstenošanu nevar uzskatīt par pabeigtu. Turklāt ir nepieciešams šos zaudējumus novērtēt arī cilvēkgados, lai tos samērotu ar citu akciju rezultātiem un kopējiem zaudējumiem okupācijas dēļ.

Kā zināms, 1940. gadu vidū no Latvijas PSR tika atdalīta un pievienota Krievijas PFSR Pleskavas apgabalam liela Abrenes apriņķa teritorija ar vairākiem desmitiem tūkstošiem iedzīvotāju. Atsaukdamies uz PSRS valdības “ierosinājumu”, Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidijs jau 1944. gada 22. augustā iesniedza lūgumu PSRS valdībai nodalīt no Latvijas tās teritorijas, kurās krievu tautības iedzīvotāji tobrīd bija vairākumā.¹¹⁵ 1944. gada 7. septembrī, kad lielāko daļu Latvijas vēl bija okupējis vācu karaspēks, Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidijs apmierināja Augšpils, Kacēnu un Linavas pagasta iedzīvotāju “vēlmi” pievienoties Krievijas PFSR. Tūlīt pēc kara beigām 6 pagasti (bez minētajiem arī Gauru, Purvmalas un Upmales¹¹⁶) un Abrenes pilsēta tika nodalīti no Latvijas un pievienoti Krievijas Pleskavas apgabalam, turklāt Abreni pārdēvējot ar Pitalovu.

Raksturīgi, ka šie lēmumi pārkāpa PSRS konstitūciju, jo lēmumā skartajos apvidos netika rīkots plebiscīts un netika ņemti vērā daudzu vietējo iedzīvotāju vēlējumi palikt Latvijas robežās. 1991. gadā profesors E. Andersons rakstīja: “Vēlāk vairākums vietējo latviešu un krievu atstāja savas mājvietas un pārvietojās uz dzīvi Latvijas teritorijā, bet Abrenes “nogriezumā” ieradās ieceļotāji no tālākajiem Krievijas rajoniem”.¹¹⁷

Protams, zaudējumu apmēri ir atkarīgi arī no laika, no kura inkorporācija ir notikusi, it īpaši, ja aprēķinus veic, izmantojot potenciālās demogrāfijas metodi, iegūstot paredzamo Latvijā nenodzīvoto cilvēkgadu kopskaitu. Šim nolūkam nepieciešami dati par iedzīvotāju dzimuma un vecuma struktūru un paredzamo vidējā mūža ilguma rādītāji katrā vīriešu un sieviešu vecumā. Tādu mirstības un mūža ilguma tabulu par pēckara periodu nav, tāpēc aprēķinu veikšanai autors izmantoja tabulas, kuras sastādītas pamatojoties uz 1959. gada tautskaites datiem vai koriģētās tabulas par 1935. gada tautskaites rezultātiem.

Jāatzīmē, ka Krievijas PFSR AP dekrētu par Abrenes apriņķa atdalīšanu pieņēma tikai 1947. gada 16. janvārī, tas ir 2,5 gadus pēc LPSR AP Prezidija lēmuma pieņemšanas. Tāpat jāņem vērā, ka atdalītajā novadā gan dzimumvecumstruktūra, gan arī iedzīvotāju dzīvotspēja atšķīrās no attiecīgiem raksturojumiem Latvijā kopumā. Vecumsastāvs Latvijā austrumdaļā, t.sk. Abrenes novadā bija jaunāks nekā vidēji, bet iedzīvotāju dzīvotspēja un vidējais mūža ilgums – zemāks, taču statistisko datu trūkuma dēļ aprēķinos nākas izmantot koriģētos valsts vidējos rādītājus.

Visai svarīga nozīme iedzīvotāju skaita zaudējumu noteikšanā Abrenes “nogriezumā” dēļ ir iedzīvotāju skaita precizēšanai tūlīt pēc kara. Šīs neskaidrības diapazons par Latviju

¹¹⁵ Abrene. *Latvijas enciklopēdija. 1. sēj.* Rīga: V. Belokoņa izdevniecība, 2002. 31. lpp.

¹¹⁶ Līdz 1936. gadam tā bija Kacēnu pagasta daļa.

¹¹⁷ Andersons E. Kā Narva, Pečori un Abrene tika iekļauta Krievijas Sociālistiskajā Federatīvajā Republikā. *Latvijas Vēsture*, 1991, Nr. 1, 50.–59. lpp. Visticamāk, tomēr tādi pārceļotāji neveidoja vairākumu.

kopumā ir visai liels un svārstās no 1,3 līdz 1,6 miljoniem iedzīvotāju.¹¹⁸ Šeit gan jāatzīmē, ka atšķirīgi ir laiki, uz kuru autori attiecina minētos skaitļus, jo pirmajos pēckara mēnešos un gados iedzīvotāju skaits mainījās visai strauji. Saskaņā ar G. Lemperta aprēķiniem, kurš 1946. gadā uzrakstīja īpašu darbu par vācu okupācijas radītajiem demogrāfiskajiem zaudējumiem, 1945. gada 1. septembrī Latvijā bija 1484 tūkstoši cilvēku.¹¹⁹ Bet 1946. gada sākumā, tas nedaudz pārsniedza 1500 tūkstošus cilvēku. Tālāku dinamikas attīstību pēc Latvijas PSR Centrālās statistikas pārvaldes un mūsu koriģētajiem datiem esam snieguši īpašā publikācijā.¹²⁰

Jau drīz pēc vācu okupācijas sākuma Latvijas pašpārvaldes tirdzniecības departaments veica iedzīvotāju reģistrāciju 1941. gada jūlijā Rīgā un augustā pārējā Latvijā, taču šo reģistrāciju nevar uzskatīt par tautas skaitīšanu un iegūtos rezultātus atzīt par precīziem. 1943. gada februārī notika jauna iedzīvotāju uzskaitē, kura šajā teritorijā konstatēja nepilnus 43 tūkstošus iedzīvotāju.

Aptuveno kopējo iedzīvotāju skaitu un dzimumvecumstruktūru var iegūt, izmantojot 1935. gada tautas skaitīšanas datus un koriģējot tos uz attiecīgo brīdi. Dabiski, pēc kara iedzīvotāju skaits pakāpeniski pieauga, tāpēc dažādos dokumentos arī minēti atšķirīgi statistiskie lielumi par iedzīvotāju skaitu. A. Bergmanis 1994. gada sākumā publicēja datus no materiāliem, kuri atradās Latvijas Valsts arhīva sociālpolitisko dokumentu nodaļā. Vienā no dokumentiem, kuru LK(b)P Abrenes partijas komiteja saņēma 1944. gada 21. oktobrī, lasāms: “Sakarā ar Pleskavas apgabala izveidošanu, balstoties uz 1944. gada 23. augusta PSRS AP Prezidija lēmumu: 1. Izdalīt jaunorganizētajam Pleskavas apgabalam 1075,31 km² teritorijas ar kopējo iedzīvotāju skaitu (pēc pagastu izpildu komitejas datiem uz 1944. g. 1. oktobri) 35 524 iedzīvotāji.”¹²¹ Mūsu gadsimta sākumā “Latvijas enciklopēdija” uzrādīja skaitli 38 233, kas šķiet pazemināts iedzīvotāju daudzums atdalītajā teritorijā 1935. gadā.¹²² 1945. gada februārī parādījās lielāks atdalītās teritorijas apjoms (1293,6 km²) un iedzīvotāju skaits. “Latvju Enciklopēdijā” (Stokholma, 1952) par to lasām: “Kopā ar Augšpils, Gauru, Kacēnu, Linavas un Purvmalas pagastiem, kā arī Abrenes pilsētu ap 1260 km² lielajā Latvijas pierobežā ar 44 000 iedzīvotājiem (..) pievienoja Krievijai.” Savukārt, E. Andersons 1987. gada jūnijā min manāmi lielāku cilvēku daudzumu, kādu Krievija 1947. gada sākumā ar AP dekrētu pievienoja sev: “aptuveni 45 000 krievu un 7 000 latviešu”, tātad 52 tūkstošus.¹²³

Šī raksta autors jau 2007. gadā Abrenes “nogriezumā” iedzīvotāju skaitu novērtēja robežās no 45 līdz 46 tūkstošiem. Aprēķini tika balstīti uz 1935. gada iedzīvotāju skaitu un izmaiņām, kuras notika līdz 1940. gadam un kara gados. Jāatzīmē, ka pēc Latvijas CSP statistiķu aplēsēm, kuras veiktas 1940. gadā, Latgalē iedzīvotāju skaits no 1935. gada tautas skaitīšanas līdz 1940. gada sākumam palielinājās par 4,5%. Bija pamats pieņēmumam, ka Abrenes apriņķī šis pieaugums bija nedaudz lēnāks, tomēr pieaugums neapšaubāmi bija. Turpretim kara gados iedzīvotāju skaits praktiski visur samazinājās. Tāpēc 1944. gada rudenī šī novada iedzīvotāju skaits varētu būt tāds pats vai nedaudz mazāks nekā 1940. gada sākumā.¹²⁴

¹¹⁸ Mežgailis B., Zvidriņš P. *Padomju Latvijas iedzīvotāji*. Rīga: Liesma, 1973. 154. lpp.; Zvidriņš P., Vanovska I. *Latvieši: statistiski demogrāfisks portretējums*. Rīga: Zinātne, 1992. 48. lpp.

¹¹⁹ Лемперт Г. *Демографический анализ последствий немецкой оккупации 1941–1945 гг. по Латвийской ССР*. Рига: Министерство здравоохранения Латв ССР, 1946. С. 88

¹²⁰ Zvidriņš P., Vītolīņš E. Demogrāfiskie zaudējumi un etniskā sastāva izmaiņas Latvijā 1944.–1959. gadā. *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un sekas. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 9. sēj.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003. 248.–255. lpp.

¹²¹ *Diena*, 1994, 17. janv.; LNA LVA, PA-112.f., 2. apr., 4. l., 12. lp.

¹²² Abrene. *Latvijas Enciklopēdija. 1. sēj.*, 31. lpp.

¹²³ Andersons E. Kā Narva, Pečori un Abrene tika iekļauta Krievijas Sociālistiskajā Federatīvajā Republikā. *Latvijas Vēsture*, 1991, Nr. 1, 56. lpp.

Saskaņā ar 1935. gada tautas skaitīšanas datiem Jaunlatgales (Abrenes) apriņķī dzīvoja 110 tūkstoši pastāvīgie iedzīvotāji, t.sk. nepilni 45 tūkstoši vēlāk atdalītajā novadā. Latgalē kopumā tika uzskaitīti 567 tūkstoši iedzīvotāju. Tātad atdalīto teritoriju iedzīvotāji veidoja 8% no Latgales iedzīvotāju kopskaita un 41% no apriņķī dzīvojošo skaita.

1.tabula

Iedzīvotāju skaits Jaunlatgales (Abrenes) apriņķī 1935. gadā¹²⁵

Pagasti (pilsēta)	Iedzīvotāju skaits	tajā skaitā		Vīriešu īpatsvars,%
		vīrieši	sievietes	
Augšpils	8208	3948	4260	48,1
Gauru	10889	5232	5657	48,0
Kacēnu	10719	5118	5601	47,7
Linavas	6920	3293	3627	47,6
Purvmalas	6627	3187	3440	48,1
Jaunlatgale(Abrene)	1227	615	612	50,1
Pavisam nodalīts	44590	21393	23197	48,0
Kopā apriņķī	109647	52732	56915	48,1

Kā redzams no 1.tabulas, visos atdalītajos pagastos vīriešu īpatsvars svārstās ap 48%, bet Jaunlatgales pilsētā tas sasniedza 50%.¹²⁶ Analizējot vecumstruktūru, viegli saskatāmas Latgales tā laika īpatnības, kas raksturīgas arī Abrenes novadā. Jaunākās bērnu vecumgrupas valsts austrumos bija būtiski vairāk nekā citos apgabalos. Tādējādi Latgalē bērnu īpatsvars 0–4 gadu vecumā (10,8%) par vairāk nekā 3 procentpunktiem pārsniedza šo lielumu Vidzemē, Kurzemē un Zemgalē un bija divas reizes lielāks nekā Rīgā. Savukārt, sākot ar 20–24 gadu vecumgrupu, jaunākā un vidējā darbības vecumā cilvēku Latgalē bija relatīvi mazāk sakarā ar to izceļošanu uz citiem apgabaliem. Kopumā bērnu līdz 14 gadiem īpatsvars Latgalē (33,0%) jūtami pārsniedza valsts vidējo līmeni (24,8%). Jaunlatgales apriņķī šis rādītājs bija trešais augstākais (32,6%) starp visiem 19 valsts apriņķiem. Savukārt, vecu cilvēku īpatsvars Jaunlatgales apriņķī un atdalītajā teritorijā bija vismazākais. Latvijā 60 gadu vecu un vecāku iedzīvotāju īpatsvars sasniedza 13,9%, Latgalē 10,6%, bet Jaunlatgales apriņķī tikai 9,2%. No teiktā izriet, ka demogrāfiskais potenciāls Latgalē un Jaunlatgales apriņķī bija relatīvi daudz lielāks nekā valstī kopumā. Tāpēc tiešie demogrāfiskie zaudējumi, vadoties no šī faktora (dzimumvecumstruktūras), ir lielāki nekā pieņemot valsts caurmēra (vidējos) raksturojumus.

Iedzīvotāju dzīvotspējas raksturošanai būtu jāizmanto mirstības un mūža ilguma tabulas, tomēr tās nebija izstrādātas apriņķu griezumā. Mirstības analīze pa valsts apgabaliem dod pamatu apgalvojumam, ka Latgalē mirstība bija daudz augstāka (arī visos padomju perioda gados) nekā pārējos apgabalos,¹²⁷ tādējādi aprēķinos ar valsts vidējiem dzīvojošo ikgadējiem dabiskiem zaudējumiem mēs neuztveram visa demogrāfiskā potenciāla faktisko samazinājumu Latgalē. Tāpat šeit jāņem vērā iepriekšminētais, ka daļa no “nogriezumā” teritorijā dzīvojošajiem pārceļoja uz citiem Latvijas novadiem, neradot dzīvā spēka zaudējumus valsts mērogā. Aptuveno iedzīvotāju skaitu zaudētā Abrenes novada dēļ var noteikt, salīdzinot iedzīvotāju kopskaitu tā laika robežās un pašreizējās robežās. Šī starpība

¹²⁴ Zvidriņš P. Latvijas tiešie demogrāfiskie zaudējumi deportāciju un citu padomju akciju rezultātā. *Latvijas Vēsture*, 2008, Nr.1, 83.lpp.

¹²⁵ Salnītis V. (sast.) *Ceturtais tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā*. Rīga: Valsts statistiskā pārvalde, 1936. 66., 204.–205.lpp.

¹²⁶ Jaunlatgales pilsētā tautskaitē saskaitīto iedzīvotāju skaits bija 1242, t. sk. 627 sievietes, bet pastāvīgo iedzīvotāju fiksēja mazāk – 1227.

¹²⁷ Звидриньш П. (Ред.) *Население Советской Латвии*. Рига: Зинатне, 1986. С. 23; Krūmiņš J. *Iedzīvotāju mūžilgums – tendences un palielināšanās problēmas*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1993. 108.–109.lpp.

(45 tūkstoši cilvēku), kas sistemātiski parādās CSP publikācijās, arī ir zaudēto Abrenes novada iedzīvotāju dēļ.

Lai noteiktu katras vecumgrupas demogrāfisko potenciālu, autors izmantoja 1958.–1959. gada Latvijas PSR mirstības un mūža ilguma tabulas, kuras CSP izveidoja 1964. gadā, pamatojoties uz pirmās pēckara tautas skaitīšanas (1959. gada) datiem.¹²⁸ Tad vidējais mūža ilgums jaundzimušajiem jau bija sasniedzis 69 gadus, jūtami pārsniedzot šo lielumu pirms kara (58gadi 1934.–1935. gadā) un tūlīt pēc kara (66–67gadi). Joprojām valsts austrumdaļā iedzīvotāju dzīvotspēja bija zemāka nekā citviet, tomēr šis reģionālās atšķirības pakāpeniski samazinājās. 1969.–1970. gadā aplūkojamais rādītājs jau bija sasniedzis 70 gadu, taču līdz 20. gadsimta 80. gadu beigām praktiski nekāda progresā šajā ziņā vairs nebija. Neatkarības perioda sākumā norisa pat jūtams dzīvotspējas samazinājums, un tikai ar 2008. gadu iezīmējās stabils uzlabojums, pārsniedzot 74 gadus 2012. gadā. Tātad vidējais mūža ilgums pēckara aptuveni 75 gadus manāmi pieaudzis, tomēr aplūkojamā iedzīvotāju kopuma progress dzīvotspējā nebija būtisks, turklāt šis uzlabojums atzīmēts tikai 2008.-2019.gadā. Izmantojot aprēķiniem nedaudz jaunākas tabulas, attiecīgi arī zaudējuma apmēri būtu lielāki (par 10–15%), tomēr faktiski “nogriezumā” īstenots 1944.–1945. gadā un vēlāku notikumu attīstības uztveršana aprēķinos ir apgrūtināta.

Mūsu rīcībā nav statistisko datu par Abrenes novada iedzīvotāju sastāvu pēc dzimuma un vecuma 20. gadsimta 40. gadu vidū. Principā tādu informāciju aptuveni varētu iegūt no 1935. gada tautas skaitīšanas materiāliem, summējot datus par attiecīgajiem pagastiem un Abrenes pilsētu. Autors pielietoja citu metodi tādu datu iegūšanai, izmantojot iepriekš noteikto iedzīvotāju skaitu novadā. No 2. tabulas redzama 1935. gada tautskaitē iegūtā iedzīvotāju vecumstruktūra Latgalē un Jaunlatgales apriņķī (1938. gadā to pārdēvēja par Abrenes apriņķi), kurā vidēji divi no pieciem iedzīvotājiem attiecināmi uz pētāmo Abrenes novadu. Iedzīvotāju sadalījums pēc vecuma Jaunlatgales apriņķī ir tuvs šim sadalījumam visā Latgalē. Var diezgan droši pieņemt, ka arī Abrenes “nogriezumā” tas būs visai tuvs visa apriņķa sadalījumam, līdzīgi kā to rāda 1. tabulas dati par dzimumsastāvu. Pamatojoties uz iegūtajiem īpatsvaram, katrā piecgadu vecumgrupā apriņķī un iepriekš noteikto iedzīvotāju kopskaitu Abrenes novadā (44,6 tūkstoši cilvēku), tika iegūts to skaits katrā vecumgrupā. Apmēram 100 personām, par kurām tautskaitē nebija uzrādīts precīzs vecums, aprēķiniem izmantots vidējais vecums valstī, t.i., 33,5 gadi.

2.tabula

Latgales un Jaunlatgales apriņķa iedzīvotāju skaita sadalījums pēc vecuma 1935. gadā¹²⁹

Vecuma grupas	Latgale		Jaunlatgales apriņķis	
	Iedzīvotāju skaits	Īpatsvars, %	Iedzīvotāju skaits	Īpatsvars, %
0-4	61466	10,84	11374	10,37
5-9	63481	11,10	11975	10,92
10-14	61567	10,86	12284	11,20
15-19	39882	7,03	8382	7,65
20-24	49177	8,67	9460	8,53
25-29	45775	8,07	9472	8,64
30-34	40973	7,22	8076	7,37
35-39	33740	5,95	6854	6,25
40-44	32020	5,65	6509	5,94
45-49	28690	5,06	5614	5,12
50-54	26355	4,65	5060	4,61

¹²⁸Таблицы смертности и средней продолжительности жизни населения Латвийской ССР 1958–1959 гг. Рига: ЦСУ Латв ССР, 1964.С. 49

¹²⁹Autora aprēķins pēc: Salnītis V. (sast.) *Ceturtais tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā*. Rīga: Valsts statistiskā pārvalde, 1936. 202.-203., 248. lpp.

55-59	23505	4,14	4312	3,93
60-64	21518	3,79	3631	3,31
65-69	15826	2,79	2515	2,29
70-74	12284	2,17	2088	1,90
75-79	5498	0,97	945	0,86
80-84	2939	0,52	526	0,48
85-89	981	0,17	190	0,17
90-94	476	0,08	89	0,08
95-99	159	0,03	37	0,03
100+	49	0,01	8	0,01
Nezināms vecums	803	0,14	246	0,22
Pavisam	567164	100,00	109647	100,0

3. tabula

Zaudēto cilvēkgadu aprēķināšana Abrenes novadam¹³⁰

Vecums	Iedzīvotāju skaits grupā	Vidējais sagaidāmais mūža ilgums (viena cilv. zaudējums), gadi	Kopējais zaudējums vecumgrupā, cilvēkgadi
0-4	4625	69,55	321669
5-9	4870	65,05	316794
10-14	4995	60,30	301199
15-19	3412	55,55	189537
20-24	3849	50,92	195991
25-29	3853	46,40	150939
30-34	3287	41,89	137692
35-39	2788	37,39	104243
40-44	2649	32,94	87258
45-49	2284	28,60	65322
50-54	2056	24,40	50166
55-59	1753	20,35	35674
60-64	1476	16,51	24369
65-69	1021	13,03	13304
70-74	847	10,03	8495
75-79	384	7,56	2903
80-84	214	5,65	1209
85-89	76	4,20	319
90-94	37	3,10	310
95-99	15	2,28	34
100+	3	1,89	6
Nezināms*	106	40,5	4293
Kopā	44600	44,8	2 004 076

* Aprēķinos izmantots vidējais vecums Latvijā 1935. g.33,5 gadi

3. tabulā sniegts aprēķins zaudētajiem cilvēkgadiem novada atdalīšanas dēļ, izmantojot iepriekš aprakstītā veidā iegūto vecumstruktūru 1935. gadā un mirstības līmeni 1958.–1959. gadā. Tādā veidā aprēķinātie zaudējumi būtu 2 miljoni cilvēkgadu. Tomēr aprēķinos jāievieš vairākas korekcijas. 1940. gadu vidū statistisko datu analīze rāda, ka kopš 1942. gada otrās puses dzimstība valstī bija manāmi samazinājusies un tāpēc bērnu skaits jaunākajos vecumos

¹³⁰ Autora aprēķins pēc 2.tab. un *Таблицы смертности и средней продолжительности жизни населения Латвийской ССР 1958–1959 гг.* Рига: ЦСУ Латв ССР, 1964.С. 11–13

neapšaubāmi bija mazāks nekā to rāda 2. un 3. tabulas dati. Pēc novērtējuma bērnu īpatsvars vecumā līdz 14 gadiem, ieskaitot pēc kara, varētu būt 20% zemāks, attiecīgi pieaugušo iedzīvotāju daļa – augstāka. Savukārt aprēķinos izmantotā vidējā mūža ilguma rādītāji par 1958.–1959. gadu manāmi pārsniedz faktisko līmeni tūlīt pēc kara, kad notika Abrenes novada atdalīšana. Pēc autora aprēķiniem 1979. gadā¹³¹, pēc kara 1940. un 1950. gados vidējais mūža ilgums (jaundzimušajiem) ik gadu palielinājās par 0,7 gadiem un tāpat 1940. gadu vidū bija, apmēram, 10 gadus zemāks par tā līmeni 1958.–1959. gadā jeb vismaz par 15% zemāks. Tādējādi abu šo faktoru dēļ potenciālie demogrāfiskie zaudējumi visticamāk bija zemāki par 19–20%.

Precīzāku raksturojumu iegūšanai būtu nepieciešami aprēķini par katru dzimumu atsevišķi un par kalendāriem gadiem. Koriģējot 3.tabulas datus, mēs iegūstam rādītājus, ka 14490 bērnu vecumā līdz 14 gadiem zaudēto cilvēkgadu skaits samazinās no 940 tūkstošiem līdz 752 tūkstošiem, bet pieaugušo vecumos 30 tūkstošu personu zaudējumi palielināsies mazākā mērā, jo atlikušo dzīves gadu skaits tiem ir būtiski mazāks. Šī faktora dēļ zaudējumi būs par 78 tūkstošiem cilvēkgadu mazāki. Mūža ilguma korekcijas veido lielākās izmaiņas, kopumā par 300 tūkstošiem cilvēkgadu. Vēl jāveic korekcija par 22300 cilvēkgadiem sakarā ar to, ka statistiskie dati par mūža ilgumu katrā piecgažu grupā uzrādīti nevis atbilstoši intervāla centrālajai nozīmei, bet gan intervāla sākuma vecumā. Kopā veiktās korekcijas samazina tabulas summāro lielumu par 400 tūkstošiem, tāpat līdz 1,60 miljoniem.

Mūsu rīcībā ir maz informācijas augstāk skartajā jautājumā par to, cik daudz Abrenes novada iedzīvotāju palika Krievijā un cik pārcēlās uz Latviju. Krievijas tautskaites laikā 2010. gadā Abrenes “nogriezumā” dzīvoja vien 13,1 tūkst. cilvēku, no kuriem tikai ap 60 bija latvieši¹³². Tas liecina, ka aplūkojamā teritorija ir gandrīz 4 reizes mazāk apdzīvota nekā pirms 70 gadiem vai 80 gadiem. Ja no 5,5–7 tūkstošiem Abrenes “nogriezumā”pirmskara dzīvojošiem latviešiem saglabājies tikai 1% , tad tas norāda, ka daļa nemaz nepalika “nogriezumā”,bet izceļoja vai asimilējās. Arī iepriekš pieminētie autori ne bez pamata atzīmēja, ka daļa bijušo novada iedzīvotāju pārcēlās uz dzīvi Latvijā. Pieņemot šo īpatsvaru 10% apmērā, kas veido 4,5 tūkstošus cilvēku, var lēst arī saglabāto cilvēkresursu apjomu cilvēkgados. Pie šāda pieņēmuma ir jāsamazina aprēķinātais zaudējumu apjoms līdz 1,44 miljoniem cilvēkgadu (1,60–0,16).

LR Satversmes tiesas 2007.gada 27.novembra sprieduma saturs norāda, ka zaudējumu pamatotāks aprēķins ir par periodu līdz 2007. gadam, bet pārdzīvojošo šo momentu personu turpmāko sagaidāmo dzīvīguma potenciālu varētu arī neietvert cilvēkresursu zaudējumos, jo Abrenes “nogriezumā”ir atdāvināts. Kā redzams no 3. tabulas, tad bērnu skaits vecumā līdz 10 gadiem relatīvi bija prāvs un pietiekoši liels, to skaits 2007. gadā pārsniedza 63 vai vairāk gadus un arī šodien ir vēl laikabiedru skaitā. Tomēr tādu personu īpatsvars visā atdalītajā novadā tagad ir neliels un tas sarūk visai strauji. Saskaņā ar 1958.–1959. gada mūža ilgumu tabulām 80 gadus sasniedza 40,9% sievietes un 24,3% vīrieši (Latgalē pēc 1940. gadu otrās puses tabulām apmēram divas reizes mazāk). Ievērojot teikto, varam no 1,44 miljonu cilvēkgadu skaita atņemt aptuveni 15% no aprēķinātā zaudējumu apjoma (216 tūkstošus cilvēkgadu) līdz attiecīgā cilvēku kopuma pilnīgai izmirstībai pēc apmēram 15 gadiem, iegūstot kopējo, iespējams prasāmo kompensējamo apjomu (1,22 miljonu cilvēkgadu laikā radīto vērtību).

¹³¹ Звидриньш П. *Воспроизводство населения Латвийской ССР. Диссертация на соиск. ученой степени докт.экон. наук.* Рига, 1979.С. 121, 238

¹³² Mežsl., Nēmets Ā. 1935. gadatautskaitesdatupielāgojumsrajonuarpagastuiedalījumam.LZAVēstis, 2014,Nr. 3/4.,68.lpp.

8. BĒĢĻI KARA BEIGĀS UZ RIETUMIEM

Otrā pasaules kara laikā, no 1939. gada 1. septembra līdz 1945. gada 8. maijam, Latvija zaudēja, apmēram, vienu ceturtdaļu no sava iedzīvotāju skaita (470000 personu). Vislielāko iedzīvotāju skaita zaudējumu radīja latviešu došanās (brīvprātīgi vai piespiedu kārtā) uz Vāciju, kas galvenokārt noritēja 1944. gadā.

Šodien mēs diezgan droši zinām, ka Vācijas reihā un tās okupētajās teritorijās (Dānijā, Austrijā u.c.) kara laikā nonāca nepilni 180000 Latvijas iedzīvotāju (civilbēgļi, karavīri, strādnieki spaidu darbos, koncentrāciju nometnēs ieslodzītie).¹³³Pēc karadarbības beigām Vācijā rietumu sabiedroto okupācijas zonās, Dānijā, Austrijā un neitrālajā Zviedrijā, palika ap 110000 latviešu, no kuriem turpmāk veidojās latviešu trimda Rietumos. Ja neskaita latviešus Zviedrijā, tad latvieši Vācijā, Dānijā un Austrijā galvenokārt bija nonākuši Vācijas reihā plānotas un organizētas evakuācijas rezultātā. Izvērtējot migrācijas pētniecības definīcijas, redzam, ka ar jēdzienu “evakuācija” saprotama valsts varas noteikta un organizēta bēgšana. Bez vācu iestāžu piekrišanas bēgšana no Latvijas uz Vāciju principā nebija iespējama.

Vācu vara veiktās Latvijas atstāšanas plānošanas un realizācijas pamatā bija vienkārša kara apstākļu kalkulācija: pretiniekam atstājamā teritorijā atstāt iespējami maz karam noderīgu resursu (ieskaitot cilvēkus), bet pašiem paņemt līdz iespējami daudz. Viscaur dominēja ekonomiskā plānošana, cilvēku glābšanas motīvus novirzot otrā vietā. Vispirms armijas plāniem, tad saimniecības interesēm bija nepārprotami dodama priekšroka. Tāpēc iedzīvotāju evakuācija no Latvijas tika veikta pēdējā brīdī un ierobežotos apjomos.

Latvijas okupācijas varas pārstāvju pirmā apspriede Baltijas telpas evakuācijas jautājumā notika 1944. gada 11. februārī armijas grupas “Ziemeļi” štābā starp Austrumzemes (*Ostland*) reihskomisāru Hinrihu Lozi un armijas grupas virspavēlnieku ģenerālpulkvedi Valteru Modelu. Vienojās, ka būtu jāizstrādā divi evakuācijas varianti: plāns A – evakuācija zem liela pretinieka militāra spiediena un plāns B – evakuācija, kas būtu veicama apmēram pusgada laikā. Tālāk būtu jāizšķir starp a) industriālo plānošanu, t. s. evakuēšanas, paralizēšanas un nopostīšanas plānošanu un starp b) plānošanu iedzīvotāju, lopu un lauksaimniecības produktu un piederumu evakuēšanai. Nopostīšanas darbiem būtu jāievēro Ukrainai izdotās vadlīnijas “izdedzinātās zemes taktikai”. Evakuēšanas plānošana sākumā būtu jāizdara par Igauniju un Latvijas apgabaliem ziemeļos no Daugavas, skaita ziņā kopā aptverot ap 2 milj. cilvēku, 1 milj. liellopu, 516 000 cūku, 616 000 aitu un 400 000 zirgu.¹³⁴Divu miljonu cilvēku evakuācija nozīmētu pilnīgu iedzīvotāju izvākšanu no Igaunijas un Latvijas daļām Daugavas labajā krastā.

Arī okupēto austrumu apgabalu reihministru Alfrēdu Rozenbergu (Alfred Rosenberg) ļoti satrauca notikumu attīstība frontē, kas 1944. gada janvāra beigās bija pietuvojusies Igaunijas un Latvijas ģenerālapgabalu robežām. Sekodams saviem agrāk uzstādītajiem

¹³³Kangeris K. Evakuācija/bēgšana no Latvijas 1944. gadā: jauns novērtējums jaunās datubāzes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2016, Nr.1, 111.–135. lpp.; Savos agrākajos darbos par bēgšanu un evakuāciju no Latvijas 1944. gadā, toreiz nepārzinot visus iespējamus arhīvu materiālus, biju pieļāvis neprecizitātes un kļūdas, kas ar šo jaunāko darbu tika izlabotas. Piemēram, sk: Kangeris K. Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā. *Крупников П. (ред.) Германия и Прибалтика. Сборник научных трудов. Рига: ЛГУ, 1988. С. 104–117; Крупников П. (sast.) Вācija un Baltija. Rakstu krājums. Rīga, 1990. 129.–139. lpp.; Kangeris K. Die baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944. *Baltisches Jahrbuch 1988*. Bonn, 1989. 177.–196. lpp.; Kangeris K. Trimdas sākumi: Latvijas pavalstnieki kara laika Vācijā (1939–1945). *Trimdas arhīvi atgriežas. Starptautiskās konferences referātu krājums*. Rīga, 2000. 5.–12. lpp.*

¹³⁴Bundesarchiv Berlin (BA-B), R 90/3

principiēm par austrumu tautām, ka tās jāvērtē pēc “to rasiskās vērtības, tās nostājas iepretim Vācijai un viņu uzdevumiem austrumu telpas pārkārtošanā”,¹³⁵ viņš tagad uzskatīja, ka igauņi un latvieši ir pelnījuši, lai tos glābtu no jaunas nonākšanas komunismu varā. Tāpēc 18. februārī Rozenbergs ar telegrammām vērsās pie Vācijas reiha augstākas vadības, Ādolfa Hitlera un Heinriha Himlera, lūgdams principiālu piekrišanu šo tautu evakuēšanai.

Savā telegrammā Rozenbergs minēja sekojošus iemeslus:¹³⁶

1. Igaunī un latvieši “visā savā kopumā ir vispār bijuši pozitīvi iepretim reiha interesēm”, tāpēc tas būtu Lielvācijas pienākums glābt šīs tautas no iznīcības.
2. Pēc padomju armijas iebrukuma šīs tautas šā vai tā bēgs.
3. Ja iedzīvotājus neevakuēs, tas iedragās igauņu un latviešu leģionu cīņas morāli.
4. Iedzīvotāju atstāšana nepārprotami stiprinās padomju pusi.

Hitlera principiālo piekrišanu paziņoja Vērmahta virspavēlniecības štāba priekšnieks ģenerālfeldmaršals Vilhelms Kaitels 21. februārī: “Tām tur [t.i., Rozenberga telegrammā] uzstādītajām principiālām vadlīnijām Igaunijas un Latvijas iedzīvotāju eventuālai evakuēšanai, ja tāda pretēji gaidītam tomēr būtu nepieciešama plašākā apjomā, ir, starp citu, pilnīgi jāpiekrīt”.¹³⁷ Tai pašā dienā pienāca arī Himlera atbilde, kurš Rozenberga uzskatiem piekrita “visā pilnībā” (*voll und ganz*), ka igauņu un latviešu tautas piederīgie no atstājamiem apgabaliem “bez izņēmuma” evakuējami. Kā nometināšanas apgabalus viņš ieteica Lietuvu un Latvijas daļas Daugavas kreisajā krastā.¹³⁸ Pēc Rozenberga uzskata Igaunijā un Latvijā bija jānotiek “totālai” iedzīvotāju evakuācijai, bet Lietuvā tāda netika paredzēta, jo lietuvieši neesot parādījuši pareizo nostāju pret Vāciju. Evakuācija būtu attiecināma tikai uz tām personu grupām, kas strādājušas vācu interesēs, ieskaitot viņu piederīgos, kā arī uz armijai un uz darbam spējīgām personām, ieskaitot jauniešus SS gaisa izpalīgu akcijai.¹³⁹

Pēc A. Hitlera principiālā lēmuma pieņemšanas sākās konkrētais evakuācijas plānošanas darbs un organizatorisko struktūru izveidošana un apstiprināšana. 1944. g. 6. martā iznāca kopējais Austrumministrijas un Saimniecības štāba “Austrumi” rīkojums par “Uzdevumiem, lai sagatavotos gadījumam, kad jāveic ARLZ pasākumi Austrumzemē”. (*ARLZ-Maßnahmen – Auflockerungs-, Räumungs-, Lähmungs-, Zerstörungsmaßnahmen – decentralizēšanas, evakuēšanas, paralizēšanas, nopostīšanas pasākumi*), kuram sekoja Austrumzemes Darba štāba izveidošana. Darba štābā ietilpa civilās pārvaldes, policijas, reiha satiksmes pārvaldes, pasta pārvaldes, organizācijas Todt un militāro saimniecisko iestāžu pārstāvji, kas kopēji veica ARLZ pasākumu plānošanas darbus. Marta beigās blakus Austrumzemes darba štābam izveidoja vēl darba štābus katram atsevišķajam ģenerālapgabalam, t. i., Igaunijai, Latvijai un Lietuvai.¹⁴⁰

Plānošanā bija jāietver apgabali Daugavas labajā krastā– Vidzeme un Latgale ar 493000 cilvēkiem, 98000 zirgiem, 245000 liellopiem un 151000 aitām. Cilvēku un lopu evakuācija galvenokārt tika plānota pa zemes ceļu, vienīgi mazpilsētu iedzīvotājiem rezervējot zināmas iespējas tikt aizvestiem pa dzelzceļu.¹⁴¹ Šāda bēgļu ceļu plānošana radīja iebildumus armijas vadībā, kas bēgļu kustībā saredzēja lielus traucējumus armijas kustības brīvībai, pat pieprasot, lai plānošanu iedzīvotāju evakuēšanai vispār pārtraucot.¹⁴² Šajos strīdos parādījās arī jauns evakuācijas variants, kagalvenokārt pilsētu iedzīvotājus no ziemeļu apgabaliem pa dzelzceļu vai ar kuģiem tieši pārved uz Vācijas reihu.¹⁴³ Jau diezgan agrā plānošanas fāzē Berlīnē tika

¹³⁵Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), R 105170

¹³⁶BA-B, R 6/356; Ba-B, R 6/357

¹³⁷BA-B, R 6/375

¹³⁸BA-B, R 6/375

¹³⁹BA-B, R 6/358

¹⁴⁰BA-B, R 6/358; BA-B, R 6/375

¹⁴¹LNA LVVA, P-69 f., 1. apr., 27. l.

¹⁴²BA-B, R 6/376.

¹⁴³Turpat

arī apspriests jautājums par igauņu un latviešu uzņemšanas iespējām Vācijas reiha teritorijā. Šādā gadījumā par darbaspējīgo uzņemšanu Vācijā būtu jā rūpējas Ģenerālpilnvarotajam darba spēka izmantošanā.¹⁴⁴ Neskatoties uz visiem strīdiem un kompetenču neskaidrībām, līdz 1944. gada jūnijā vidum plānošanas darbi bija pabeigti.

Latgales apriņķu iedzīvotāji bija jāevakuē uz Lietuvu, bet no Vidzemes apriņķiem, Rīgas pilsētas, kā arī no diviem Zemgales apriņķiem (Jelgava un Bauska) visi iedzīvotāji, kopskaitā 508000 cilvēku, bija jāpārvieto uz Kurzemi.¹⁴⁵ Katram ģenerālapgabala apriņķim bija sastādīts t. s. "apriņķa akts" (*Kreismappe*), katram lielākajam rūpniecības uzņēmumam t. s. "orientēšanās grāmata" (*Orientierungsbuch*). Apriņķa aktā atsevišķās nodaļās bija atrodamī dati par šādām pozīcijām:

Iedzīvotāju skaits, sadalījums pa kolonnām, kolonnu ceļi utt.

Visi lauksaimniecības objekti (dzirnavas, pienotavas, noliktavas u. c.) ar kartogrāfiskām norādēm un instrukcijām.

Saraksts par mazākiem mežsaimniecības, rūpniecības un amatniecības objektiem (zāģētavas, ķieģeļceplī, kūdras raktuves, kaļķu ceplī u. c.).

Saraksts par lielākiem objektiem, par kuriem izgatavotas "orientēšanās grāmatas".

Saraksts par pārvaldes, kultūras un sociāliem iestādījumiem ar norādēm evakuēšanai un nopostīšanai.

Pirmajā punktā vēl sevišķi tika izdalītas trīs ļaužu grupas ar apzīmējumiem C1, C2 un C3. C3 grupā ietilpa personas ar ģimenes piederīgajiem, kas bija "izcēlušās ar savu uzticību vācu vadībai", proti, bija ar to sadarbojušies. Latvijā šīs grupas lielums bija 9000 personas, par kurām SD un Austrumministrijas politiskā nodaļa bija sastādījušas slepenus vārdiskus sarakstus, un šīs personas katrā gadījumā bija jāpaglābj no nonākšanas boļševiku varā. Rīkojumu visām vācu iestādēm, iesniegt priekšlikumus, kuri latvieši ar viņu ģimenes piederīgajiem būtu uzņemami C3 sarakstos, Ģenerālkomisārs Rīgā izsūtīja 1944. gada 11. jūlijā. Personas izvēlei noteicošais neesot, kādu stāvokli attiecīgā latviešu persona ieņem sabiedrībā, bet gan tikai attiecīgās personas uzticība vācu vadībai (*Bekennnis zur deutschen Führung*).¹⁴⁶ C2 grupā bija dažādu arodu speciālisti ar piederīgajiem. Arī par šīm personām bija sastādīti slepeni vārdiski saraksti, un arī šīs personas bija steidzamā kārtībā izvedamas no Latvijas. C1 grupā ietilpa Latviešu leģionā un citās vācu militārās vienībās iesaistīto personu piederīgie. Par šo grupu vācu iestādēm nebija sastādītu vārdisku sarakstu, un ar šo grupu varēja rīkoties, vadoties pēc apstākļiem, nenosakot nekādu steidzamības pakāpi.¹⁴⁷ Vēlākos mēnešos Latvijā par šīs grupas evakuēšanu rūpējās Latviešu leģiona ģenerālinpektors un Karavīru palīdzība, uzaicinot šīs personu grupas piederīgos pieteikties evakuācijai uz Vāciju.

Uz papīra viss bija izplānots un sagatavots. Mierīgos apstākļos evakuācijas akcijas no Latvijas varētu veikt kādu 4 nedēļu laikā. Tomēr šie plāni izrādījās tikai teorētisku prātojumi, jo notikumu attīstība Austrumu frontē pārsteidza visus, jo jūlija vidū bija jākonstatē, ka visi plāni jau ir kļuvuši nederīgi. 1944. gada 23. jūnijā sākās sarkanarmijas uzbrukums pret vācu armijas grupu "Centrs", kuras pretestības spējas izrādījās vājas. Jau 17. jūlijā Sarkanā armija pārgāja Latvijas robežai, 22. jūlijā tika ieņemta Daugavpils, 31. jūlijā Jelgava, bet augusta pirmajās dienās Sarkanarmijas triecienvienības izlauzās Tukuma virzienā līdz Baltijas jūrai. Līdz ar to zemes ceļš uz Kurzemi bija slēgts. Tāda bija situācija, kuru Sarkanajai armijai izdevās noturēt līdz 20. augustam. Līdz augusta vidum liela daļa Vidzemes arī jau bija nonākusi Sarkanarmijas rokās.

Iebrukums Latgalē bija tik straujš, ka vācu armija ne paguva, ne arī vēlējās dot kaut kādas evakuācijas pavēles. Rezultātā labi ja 10% Latgales iedzīvotāju bija dota iespēja evakuēties

¹⁴⁴BA-B, R 6/375

¹⁴⁵LNA LVVA, P-69 f., 1. apr., 16. l.

¹⁴⁶BA-B, R 92/385

¹⁴⁷BA-B, R 6/356; BA-B, R 6/358

vai bēgt uz Latvijas rietumu daļu.¹⁴⁸ Visumā tā bija spontāna, bet ne plānota bēgšana vai evakuācija. Vidzemē rezultāti bija tikai mazliet labāki. Ja šeit evakuēšanas akcijās izdevās iesaistīt lielāku skaitu zemnieku, tad tomēr sevišķi lielam skaitam neizdevās nokļūt “drošībā”, jo daudzas zemnieku pajūgu kolonnas apdzina padomju karaspēks un visiem “bēgļiem” bija atkal jāatgriežas mājās. Vācieši apmierināti jutās vienīgi ar mazpilsētu iedzīvotāju evakuācijas rezultātiem.

Kad Sarkanarmija sāka tuvoties Latvijas robežai, latviešu institūciju pārstāvji griezās pie vāciešiem ar prasībām un lūgumiem, lai noskaidrotu, kāda vāciešiem ir nostāja latviešu tautas evakuācijas jautājumā. 1944. gada 10. jūlijā Latviešu Tautas Palīdzība lūdza Latvijas ģenerālkomisāru, lai tas sagatavojot iespējas latviešu tautai glābties no nonākšanas komunistu varā.¹⁴⁹ 29. augustā Latviešu leģiona ģenerālinspektors Rūdolfs Bangerskis rakstīja Himleram un lūdza, lai “visiem iedzīvotājiem, kuri to vēlas, tiek dota iespēja ar savu mantu un iedzīvi un bez liekām formalitātēm pārcelties uz Vāciju”.¹⁵⁰ Vēl 2. septembrī Bangerskim bija tikšanās ar Austrumzemes reihsmministru Rozenbergu, kurš solīja, ka Vācija nevienu latvieti, kurš pagātnē Vācijai bijis lojāls, nepametīšot boļševikiem.¹⁵¹

Ievērojot sajukumu, kāds valdīja vācu pārvaldē pēc Sarkanās armijas iebrukuma Latvijā, un ievērojot nenokārtoto Latgales un Vidzemes bēgļu stāvokli, kuri plūda Rīgas virzienā un uz rietumiem bez noteikta mērķa, Latviešu pašpārvalde vēlējās bēgļu jautājumu ņemt savās rokās. Ja agrāk vācieši latviešiem bija aizlieguši sava evakuācijas štāba dibināšanu, tad tagad, septembra sākumā, vāciešivismaz atļāva latviešiem piepalīdzēt bēgļu izvietošanas un aprūpes jautājumos, kā arī Rīgas iedzīvotāju evakuācijā uz Kurzemi, uz kuriem bija jāizved 150000 Rīgas iedzīvotāju decentralizācijas pasākumu ietvaros. Pārtikas apgādes dēļ Rīgā drīkstēja palikt tikai 100000 cilvēku. No Rīgas izvedamo personu dienas norma bija nolikta uz 3000.¹⁵²

Plānojot ARLZpasākumus, vācieši tiem bija uzlikuši augstāko slepenību. Vietējos iedzīvotājus, proti, latviešu iestādes, nekādā ziņā nedrīkstēja iepazīstināt ar šo slepeno plānošanu. Vācieši bija ar mieru drīzāk ciest materiālus un personāla zaudējumus nekā latviešus iepazīstināt ar nākotnē gaidāmajiem pasākumiem. Otrs aspekts, kas evakuācijas jautājumā ir jāievēro, bija Hitlera nostāja. Kaut arī viņš 1944. g. 21. februārī principā bija piekritis igauņu un latviešu evakuēšanai, tomēr viņš bija noteicis, ka evakuēšana atkarīga no viņa pavēles. Hitlers un viņa sauszemes spēku ģenerālštāba šefs Guderians bija Baltijas aizstāvēšanas idejas piekritēji. Visiem iedzīvotājiem vajadzēja palikt uz vietas un līdz pēdējam pildīt Latvijas ģenerālapgabalam uzlikto uzdevumu – armiju grupas “Ziemeļi” apgādāšanu.

Trešais aspekts evakuācijas jautājumos bija vācu armijas nostāja. Tai ARLZpasākumos bija noteicēja loma. Kā jau evakuācijas plānošanas fāzē bija redzams, tad armija nevēlējās, lai tās kustību traucētu lieli bēgļu bari. Arī vēlāk, kad būtu bijis jāiedarbina iedzīvotāju evakuācijas mehānisms, armija nepieciešamās pavēles vispār nedeva, vai tās deva tikai pēdējā brīdī. Arī pēc 16. septembra, kad armijai bija dota pavēle atstāt Igauniju un Vidzemi un pārcelties uz Kurzemi, armijas vadībunērūpēja Latvijas iedzīvotāju evakuācija no Valkas, Valmieras un Cēsu apriņķiem. Kaut arī šoreiz latviešiem 17. septembrī deva rīkojumu evakuēt visus iedzīvotājus sākot no Igaunijas robežas (ap 500000 cilvēku), tomēr bez armijas labvēlības un līdzdalības nekas daudz nebija vairs iespējams. Evakuācijai no ziemeļiem latvieši drīkstēja lietot tikai vienu šoseju (Vidzemes un Rīgas jūrmalas šoseju), kas evakuāciju padarīja par ļoti šaura mēroga pasākumu. Šajā jautājumā Latvijas pašpārvaldes vadītājs

¹⁴⁸BA-B, R 6/358; Finanšu ģenerāldirektora Jāņa Mieža dienasgrāmata. Ieraksts, 25.07.1944. Ģenerāldirektora Jāņa Mieža dokumentu kolekcija. K. Kangera privātarhīvs; dienasgrāmata ir arī publicēta, kaut ne pilnīgi, nedēļas laikrakstā “Latvija”. Sk.:*Latvija*, 1956, Nr. 1-12.

¹⁴⁹LNA LVVA, P-69 f., 1. apr., 23. l.

¹⁵⁰Bangerskis R.*Mana mūža atmiņas. Trešā grāmata*. Kopenhāgena: Imanta, 1959.166.–167. lpp.

¹⁵¹BA-B, R 6/377

¹⁵²Ģenerāldirektora Jāņa Mieža dokumentu kolekcija. K. Kangera privātarhīvs.

ģenerālis Oskars Dankers kopā ar ģenerālkomisāra pilnvaroto latviešu evakuācijas jautājumos Dr. Hansu Oto fon Borki devās pie attiecīgās armijas pavēlniecības. Arī argumentu, ka atstājot latviešus Latvijā, tas stiprināšot padomju pusi, štāba virsnieki noraidīja, joiedzīvotāju evakuēšana tikai pieblīvēsot armijas piegādes un atkāpšanās ceļus, kas traucēsot visu atkāpšanās operāciju un tāpēc evakuācija neesot iespējama.

Starp ARLZpasākumu plānošanas uzsākšanu martā un jūlijā no Austrumzemes izveda tikai karadarbībai mazsvarīgas mantas un fabriku iekārtas saimniecības evakuācijas ietvaros. Attiecībā uz iedzīvotājiem no Latvijas izveda galvenokārt reiha vāciešus decentralizācijas ietvaros (galvenokārt darbinieku ģimenes locekļus) un dažkārt arī fabriku strādniekus – latviešus ar viņu ģimenes piederīgajiem. Citādi līdz 23. jūlijam, kad pārkārtoja pavēlniecības kompetences armiju grupas “Ziemeļi” frontes iecirknī un frontes aizmugurē, civilistu evakuācija no Latvijas bija aizliegta. Pēc pirmā apjukuma, kas jūlija otrā pusē bija radies vācu pārvaldē, sakarā ar padomju armijas straujo iebrukumu, izraisot pat kompetenču strīdu armijas, SS(Frīdriha Jekelna personā) un civilo iestāžu starpā, tagad ar ģenerālpulkveža Ferdinanda Šernera iecelšanu par armijas grupas virspavēlnieku, atkal atsākās mērķtiecīgs evakuācijas darbs.¹⁵³ 25. jūlijā Šerners un Loze vienojās, ka C3 un C2 grupu piederīgo ģimenes locekļiem, saņemot caurlaides zīmes, atļaus izbraukt uz Vācijas reihu, un, ka fabrikas varēs evakuēt kopā ar strādniekiem. Augustā personu kategorijām, kas drīkst Latvijā atstāt, pieskaitīja arī Latviešu leģionā un citās vācu vienībās dienējošo piederīgos.¹⁵⁴ Tā augusta mēnesī pirmie kuģi ar evakuējamiem no Latvijas atstāja Rīgas ostu.

Visiem braucējiem bija vispirms jānokārto izbraukšanas formalitātes, ko varēja izdarīt speciāli iekārtotajā *Zentralstelle für Bevölkerungsevakuierung* Rīgā. Iestādē vajadzēja izpildīt speciālu formulāru un pirms izbraukšanas arī sagādāt un uzrādīt piecus dokumentus: 1. personas apliecību, 2. caurlaides zīmi, 3. austrumu robežas pārejas zīmi, 4. atutošanas zīmi un 5. dzelzceļa vai kuģa biļeti. Pie tam, vēlams bija, ka persona, kas vēlējas izbraukt uz Vāciju, varēja uzrādīt kādu adresi, kur Vācijā dzīvos. Beigās visus iesniegumus pārbaudīja Drošības policija un SD un Darba pārvalde, kuras deva galīgo piekrišanu izbraukšanai. Visumā visas izceļošanas formalitātes varēja nokārtot 3 līdz 4 dienu laikā. Vīriešiem zem 48 gadu vecuma šajā laikā izbraukšana no Latvijas vispār bija aizliegta. Redzam, ka bez vācu iestāžu piekrišanas nekāda “bēgšana” (respektīvi evakuācija) uz Vāciju nevarēja notikt.

Sākot no septembra arī citām ļaužu grupām ļāva izbraukt no Latvijas. Tāpat arī atvieglināja izbraukšanas atļauju un dokumentu kārtošānu. Vairs nevajadzēja Drošības policijas un SD un Darba pārvaldes apliecību. Tagad vajadzēja “tikai” personas apliecību, caurlaides zīmi, austrumu robežas pārejas zīmi, atutošanas zīmi kā arī dzelzceļa vai kuģa biļeti. Speciālas papildatļaujas vajadzēja vēl tikai vīriešiem, kas dzimuši 1906.–1926. gados.¹⁵⁵ Tālāka izbraukšanas dokumentu vienkāršošana notika astoņas dienas vēlāk, kad Augstākais SS un policijas ģenerālis Frīdrihs Jekelns 29. septembrī uzaicināja visus rīdziniekus evakuēties. Tagad vēl tikai bija jāizpilda izceļošanas pieprasījums, pēc tam tas kopā ar pasi jāapzīmogo un beigās jāsaņem kuģa vai dzelzceļa “kartes” izbraukšanai un noteiktā dienā un laikā jādodas uz ostu vai dzelzceļa staciju. Vienkāršotie izbraukšanas noteikumi attiecās arī uz “bēgļiem” Kurzēm.¹⁵⁶

Lai paātrinātu Rīgas evakuāciju, 5. oktobrī atcēla jebkādas izbraukšanas atļaujas pieprasīšanu. Tagad katrs, kas ar saistību rakstiem nebija saistīts neatliekamajos svarīgos darbos, varēja ar savām mantām doties uz noteiktām sapulcēšanās vietām, kur tiem izsniedza

¹⁵³ BA-B, R 6/377; BA-B, R 90/4; BA-B, R6/358. Sk. arī: Biezais H. Latvijas Universitātes mācībspēku izvešana uz Vāciju. *Akadēmiskā Dzīve*, 1988, Nr.30, 10.–18. lpp.

¹⁵⁴ *Latviešu Karavīru Palīdzība. Apkārtraksts*, 1944, Nr. 14, 20. aug. Dokumenta kopija atrodas K.Kangera privātarhīvā. (Oriģināls agrāk bija atrodams Latviešu bēgļu dzīves arhīvā, Minsterē, Vācijā.)

¹⁵⁵ *Tēvija*, 1944, 21. sept.

¹⁵⁶ *Tēvija*, 1944, 20. sept.

“kuģu kartes” braukšanai uz Vāciju.¹⁵⁷ Šie Jekelna rīkojumi nebija iepriekš tikuši saskaņoti, un tie nepatīkami pārsteidza armijas vadību. Rīgas evakuēšana nekādā ziņā nebija iekļauta armijas atkāpšanās plānos. Tagad tai pēkšņi bija jāsigādā kuģi civiliedzīvotāju izvešanai. Jekelna 29. septembra rīkojums bija nozīmīgs arī evakuācijai uz Kurzemi, jo tagad vācu armija sāka mērķtiecīgi virzīt latviešu bēgļus–zemniekus uz rietumiem, kas pirms tam bez noteikta galamērķa “drūzmējās” ap Rīgu. Tātad tikai sākot ar 1944. gada 29. septembri, bet faktiski 5. oktobrī varēja sākties latviešu masveida izceļošana (bēgšana) uz Vāciju.

1944. gada 3. augustā pirmais kuģis ar evakuējamiem latviešiem atstāja Rīgu. Līdz 1944. gada 26. augustam no Rīgas bija kopā evakuēti 10500 civilisti,¹⁵⁸ bet līdz 7. septembrim kopējais evakuēto skaits sasniedza 12848 personas.¹⁵⁹ Tomēr visas šīs personas nebija latvieši. To starpā bija 4800 reihā vāciešu un “vācu izcelsmes” personu. Līdz 26. augustam no evakuētajiem latviešiem 1700 bija arodspeciālisti ar ģimeņu piederīgajiem un ap 4000 C-grupā ieskaitītās personas, vairumā sievietes un bērni. Tomēr šai transporta statistikā trūkst sadalījuma pēc dzimuma. Toties tāds sadalījums mums ir par turpmākajiem transportiem līdz 7. septembrim. Starp 26. augustu un 7. septembri no Latvijas izvestajām latviešu izcelsmes personām (kopskaitā 2348) vīrieši bija 577 (ap 25% no kopskaita), sievietes 1264 (50% no kopskaita), bet bērni 507 (ap 25% no kopskaita). Saprotais, ka no Latvijas izbraukušo vīriešu skaits bija ievērojami mazāks nekā sieviešu un bērnu skaits, jo vīriešiem vajadzēja turpināt strādāt vāciešu noteiktajos “svarīgajos darbos” un tikai pēc zināmas vecuma robežas pārsniegšanas vai ar speciālām atļaujām tie drīkstēja atstāt Latviju. Līdz 1944. gada septembrim evakuācija galvenokārt bija domāta izmeklētu grupu piederīgajiem.

Pēc tam kuģu kustība no Rīgas apstājās, jo turpmākajās divās nedēļās visu kuģu kapacitāte bija vajadzīga Igaunijas evakuācijai. Pēc satiksmesno Rīgas starp 23. septembri un 8. oktobrī uz Vāciju aizbrauca 23474 Latvijas civiliedzīvotāji.¹⁶⁰ Vēl nākamajās divās dienās vācu kuģi uzņēma evakuējamās personas (bēgļus), tomēr to skaits nav skaidri nosakāms. Pēc Dancigā un Gotenhāfenā ienākošajiem kuģiem šo skaitu mēs varētu vērtēt ar aptuveni 2000 personām. Kopā savelkot, varam konstatēt, ka Rīgu pa jūras ceļu no 1944. gada 3. augusta līdz 10. oktobrim atstāja aptuveni 34000 Latvijas iedzīvotāju, lai dotos uz Vāciju.

No Rīgas uz Vāciju bija iespēja doties arī pa dzelzceļu. Šo iespēju sāka izmantot septembrī, kad, pirmkārt, no Rīgas apstājās kuģu satiksme, bet, otrkārt, bija pabeigti jaunās dzelzceļa līnijas (Rīga–Sloka–Saldus–Liepāja) būvdarbi. Šī līnija sāka darboties 15. septembrī. No šīs dienas līdz Rīgas pamešanai 13. oktobrī vācu pārvalde latviešiem bija izsniegusi 12000 dzelzceļa “karšu” braukšanai uz Vāciju.¹⁶¹ No Rīgas uz Vāciju aizbraukušo Latvijas civiliedzīvotāju kopskaits 1944. gada oktobrī sasniedza 46000 personu.

1944. gada oktobrī sākās vācu militārajā terminoloģijā tā sauktā “Kurzemes cietokšņa” (padomju terminoloģijā “Kurzemes katla”) posms. Fronte stiepās no Liepājas dienvidiem līdz Rīgas jūras līcim pie Ragaciema, tās garums bija 240 km (vēlāk saīsinājās uz 170 km). Jūras robežas garums bija 320 km, kura arī bija jākontrolē, lai Sarkanā armija neizceltu desantus. Vācu civilpārvalde rezidēja Liepājā. SS un policijas vadītājs Austrumzemē pārmaiņus savu

¹⁵⁷ *Tēvija*, 1944, 5. okt.

¹⁵⁸ BA-B, R 6/377

¹⁵⁹ Turpat

¹⁶⁰ Witthöft H.J. *Die deutsche Handelsflotte 1939-1945. Unter besonderer Berücksichtigung der Blockadebrecher*. Bd. 2. Göttingen: Musterschmidt, 1971. S. 195; *Kriegstagebuch der Seekriegsleitung 1939 bis 1945*. Teil A/Bd. 62/I. Herford, Bonn: Verlag E. S. Mittler & Sohm, 1996. S. 72; Lage: Adm. Östliche Ostsee, 1944, 11. okt.; Armijas grupas “Ziemeļi” vadība no Rīgas pa jūras un zemes ceļu šai laika posmā evakuēto latviešu skaitu vērtēja ap 30000 personām. Sk.: Forwick H. *Der Rückzug der Heeresgruppe Nord nach Kurland. Abwehrkämpfe am Nordflügel der Ostfront 1944-1945. Beiträge zur Militär- und Kriegsgeschichte*. Bd. 5. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1963. S. 163

¹⁶¹ Bundesarchiv–Militärarchiv (BA-MA), RW 46/29

darbu vadīja, gan no Liepājas, gan arī Talsiem. Vācu jūras spēki bija sadalīti pa Liepāju un Ventspili, bet galvenās komandantūras atradās Liepājā. Pie tam vēl visādu speciālu vienību štābi bija izkaisīti pa visu Kurzemi. Kurzemes cietoksnī izvietoto vācu karavīru skaits 1944. gada novembrī bija 505000.

Pirmie latviešu bēgļi uz Kurzemi sāka plūst pēc Sarkanās armijas iebrukuma Jelgavas apriņķī jūlija beigās, bet tas bija neliels skaits. Sistemātiska iedzīvotāju pārvietošana notika septembrī, kad nolēma no Rīgas evakuēt 100000 personu. No septembra beigām līdz oktobra vidum uz Kurzemi arī tika aizvirzīti visi bēgļu pajūgi no Vidzemes un ceturienes, kas bija “drūzmējušies” Rīgas apkārtnē. Šie pajūgi tika gar jūrmalu cauri Slokai virzīti Kurzemes virzienā. Vācu evakuācijas pilnvarotie šajā laika posmā bija reģistrējuši 11900 pajūgu, kas izbrauca cauri Slokai.¹⁶² Latviešu bēgļu skaits no citām Latvijas daļām Kurzemē 1944. gada oktobra mēnesī varēja būt ap 144000 personu.¹⁶³ Tākā bēgļus virzīja uz ostas pilsētām, tad gan no Rīgas evakuētie pilsētnieki, gan laucinieki ar saviem pajūgiem un lopiem “drūzmējās” Ventspils, bet it sevišķi Liepājas apkārtnē. Nelielajā Kurzemes teritorijā (13200 km² un Tukuma apriņķa daļā) bija sakoncentrēti gandrīz 1 miljons cilvēku: 250000 Kurzemes pastāvīgo iedzīvotāju, 505000 vācu karaspēka personāla, ap 140000 bēgļu no citiem Latvijas apgabaliem, kā arī kādi 25000 evakuētie krievi (Latvijā nonākuši 1943./1944. gadā) un krievu karagūstekņi. Vācu pārvalde Kurzemē 1944. gada 20. novembrī veica administratīvu tautas skaitīšanu, kurā reģistrēja 297000 cilvēkus. Nākošais solis bija iedzīvotāju apgādāšana ar dokumentiem. Visiem iedzīvotājiem obligāti dokumentos vajadzēja iespiestu uzturēšanās atļauju. Tai vajadzēja kalpot kā palīgīdzeklim aģentu un dezertieru tvasrīšanā, tā arī ļāva saņemt pārtikas kartiņas.

Bēgļi bija liels apgrūtinājums. Gan okupēto austrumu apgabalu reihministrs Alfrēds Rozenbergs, gan arī Kurzemes militārvalde pieprasīja, lai 145000 līdz 200000 personu evakuētu uz Vāciju. Šī evakuācija galvenokārt skāra cilvēkus, kas Kurzemē bija ieradušas no citām Latvijas daļām. Šādu prasību izpildīšanai transporta kapacitāte nebija pietiekama. Neskatoties uz to, no 1944. gada oktobra līdz 1945. gada sākumam, kad pārtrauca civiliedzīvotāju transportus uz Vāciju, Kurzemi no Liepājas un Ventspils ostām bija atstājuši ap 48500 latviešu bēgļu (40000 no Liepājas un nepilni 8500 no Ventspils).¹⁶⁴ Aizbraukšanai no Kurzemes vairs nebija nekādu ierobežojumu, bet tomēr vajadzēja saņemt kuģa “kartī” (biļeti), ko sākumā izsniedza Tautas Palīdzība, bet kuru pēc 1944. gada 25. novembra savās rokās pārņēma vācu civilpārvaldes ierēdņi.¹⁶⁵

Kopskaitā līdz 15. decembrim uz Vāciju bija devušās 43372 personas. No aizvesto personu kopskaita 27% bija vīrieši, 38% sievietes un 35% bērni. No pieaugušajiem 65% skaitījās darba spējīgie.¹⁶⁶ Citiem bēgļiem vajadzēja iekārtoties uz palikšanu Kurzemē – vai nu Tautas Palīdzības pārzinātajās 18 bēgļu nometnēs, vai arī izvietoties laukos, jo vācu pārvalde nevēlējās, lai bēgļi apmestos pilsētās.

¹⁶² Matthiessen M. *Erinnerungen*. Meldorf, 1980. S. 437

¹⁶³ Kangeris K. Evakuācija/bēgšanano Latvijas 1944. gadā: jaunsnovērtējumsuz jaunas datubāzes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2016, Nr.1, 123. lpp. Osvalda Freivalda minētais skaits 250000 bēgļu ir daudz par augstu. Sk.: Freivalds O. *Kurzemes cietoksnis. 2. sēj.* Kopenhāgena: Imanta, 1954. 29. lpp.

¹⁶⁴ Kangeris K. Evakuācija/bēgšanano Latvijas 1944. gadā: jaunsnovērtējumsuz jaunas datubāzes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2016, Nr.1, 125. lpp. 1945. gada janvārī no Liepājas uz Vāciju kopā evakuēja 500 latviešus. Sk.: Brustat-Naval F. *Unternehmen Rettung: Die größte Tat der Kriegsmarine: Wie 3 Millionen Deutsche in den Westen entkamen. Bastei-Lübbe-Taschenbuch, Band 65 040.* Bergisch-Gladbach [bez gada]. S. 296

¹⁶⁵ Freivalds O. *Kurzemes cietoksnis. 2. sēj.* Kopenhāgena: Imanta, 1954. 38. lpp.

¹⁶⁶ Cipari ņemti no dažādiem karadienasgrāmatas dokumentiem. Sk.: BA-MA, RW 46/29

1944. gadā uz Vāciju pārveda vismaz 102500 civilistu (1. tabula). Kātālāk 2. tabulā redzams, tad Vācijā nonāca tikai civilisti vien, bet tur nokļuva arī citas Latvijas iedzīvotāju grupas: ap 40000 bija karavīru.¹⁶⁷ Vismaz 12000 cilvēku no Latvijas pārveda uz koncentrācijas nometnēm.¹⁶⁸ Jau agrāk Vācijā bija nonākuši 18500 latviešu, no kuriem lielākā daļa bija strādnieku, kas uz Vāciju bija atvesti piespiedu kārtā, bet citi tur bija ieradušies uz darba līgumu pamata.¹⁶⁹ Tā varam secināt, ka līdz 1945. gada sākumam Vācijas teritorijā bija nonākuši pāri par 170000 Latvijas iedzīvotāju. Cik no šīm personām kara darbības rezultātā gājušas bojā (aviācijas uzlidojumos, kaujas laukā, koncentrācijas nometnēs u.c.), diemžēl nezinām.¹⁷⁰ Cik no šīm personām pēc kara atgriezās Latvijā, manuprāt, līdz šim arī nav precīzi noskaidrots.¹⁷¹

Kad Vācijā izveidojās Rietumu sabiedroto okupācijas zonas, tajās atradās 110000 latviešu (no tiem 20000 karavīru). Kā šīs grupas sociālais sastāvs rāda, tad tas nekādā ziņā neatspoguļoja Latvijas iedzīvotāju struktūru. No Vācijā palikušajiem tikai 9% nāca no Latgales (Latgalē dzīvoja 28% no Latvijas iedzīvotājiem), bet 44% bija Rīgas iedzīvotāji (1943. gadā Rīgā dzīvoja 17% no Latvijas iedzīvotājiem) utt. (3. tabula). Vācijā galvenokārt bija nonākuši Rīgas un citu Latvijas pilsētu un mazpilsētu iedzīvotāji. No visiem Rietumu okupācijas zonās palikušajiem latviešiem tikai 10% bija nodarbināti lauksaimniecībā (Latvijā to bija 67%). Vācijā atradās 50% no visiem akadēmiski izglītajiem latviešiem (kopskaitā ap 5000 personu). Līdzīgs stāvoklis bija arī attiecībā uz māksliniekiem un citiem kultūras darbiniekiem.¹⁷² Arī par vecuma grupām jāatzīst, ka to sadalījums Rietumos nekādā ziņā nesakrīt ar sadalījumu Latvijā 1943. gadā (skati 4. tabulu). Rietumstrimdā dominēja 21–50 gadus vecie (63%, salīdzinot ar 41% Latvijā), tāpat Rietumos trimdā daudz mazāks bija gados vecāko ļaužu skaits (14%, salīdzinot ar 25% Latvijā).

Šī demogrāfiskā un sociālā struktūra labi atspoguļoja vāciešu evakuācijas plānošanu un plānu īstenošanu Latvijā. Tikai Rīgas evakuācijas rīkojums 1944. gada 29. septembrī latviešiem pavēra ceļu plašākai evakuācijai un bēgšanai uz Vāciju. Latviešu inteligences un kultūras darbinieku izvešana visuma ietilpa vācu slepenajos plānos par noteikti evakuējamām personu grupām. Cik lielā mērā katra indivīda Latvijas atstāšanas motīvos spēlēja bailes no komunisma, cik lielā mērā katrs baidījās no karadarbības Latvijas teritorijā, cik lielā mērā katrs bija pakļauts vācu atklātajiem vai slepenajiem spaidiem, vai savu lomu pie Latvijas atstāšanas vēl bija spēlējuši citi motīvi, šodien nav iespējams noteikt. Pēc Vācijas kapitulācijas indivīdam vairs nebija svarīgi, kādā veidā viņš nonācis Vācijā, visi savā pašizpratnē jutās kā bēgļi no komunisma.

¹⁶⁷Bangerska vēstule Voldemāram Salnais Zviedrijā, 1945, 12. maijs. Vēstules kopija atrodas K. Kangeras privātarhīvā (oriģināls atrodas V. Salnais fondā, kas nodots LNA LVVA 2015./2016. gadā)

¹⁶⁸Kangeris K., Neiburgs U., Vīksne R. *Aiz šiem vārtiem vaid zeme. Salaspils nometne 1941.–1944.* Rīga: Lauku Avīze, 2016. 290.–297. lpp.

¹⁶⁹Tuvāk sk.: Kangeris K. Nodeva reiham — Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990, Nr. 12, 34.–48. lpp.

¹⁷⁰Zaudējumu/nāves gadījumu varētu būt ap 20000 vai vairāk. Tā, piemēram, 15. divīzijā pēc ierašanās Vācijā 1944. gada rudenī skaitījās pāri par 19000 vīru, bet pēc kaujām Prūsijā un Pomerānijā tajā bija palikuši tikai pāri par 8000 vīru. Sk.: Hāznars V., Bērziņš A.J. (red.) *Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums*. 6. d. *Latviešu karavīru cīņas Vācijas telpā. Otrā pasaules kara beigu cēliens*. Ministere: Daugavas Vanagu Centrālā valde, 1978. 17. lpp.; Štuthofas koncentrācija nometnē bija ieslodzīti vairāk nekā 6000 Latvijas iedzīvotāju, no kuriem līdz 1944. gada decembrim bija miruši 1750. Sk.: Siliņš L. *Latvieši Štuthofas koncentrācijas nometnē 1942.–1945.* Rīga: Fonds "Latvijas vēsture", 2003. 21. lpp.; Vācijā mirušo sarakstu iespējams vēl turpināt ar citiem piemēriem.

¹⁷¹Kangeris K. Evakuācija/bēgšananoLatvijas 1944. gadā:

jaunsnovērtējumsuzjaunasdatubāzes. *LatvijasVēsturesInstitūta Žurnāls*, 2016, Nr.1, 126. lpp

¹⁷²Tuvāk sk.: Ankevics R. *Latviešu centrālā kartotēka*. 3. L[atviešu] A[pgabala] K[omiteja, Hānavā] apgāds "Tēvzeme", 1947; *Tēvzeme*, 1946, 14.aug.

1. tabula. Latviešu civilbēgļi Vācijā

No Rīgas ar kuģiem	34000
No Liepājas ar kuģiem	40000
No Ventspils ar kuģiem	8500
No Rīgas un Kurzemes pa zemes ceļu	20000
Kopā	102500

2. tabula. Latviešu skaits Vācijas reihā 1945. gada sākumā

Līdz 1944.g. vasarai ieradušies (dažādas kategorijas)	18500
Civilbēgļi sākot ar 1944. g. augustu	102500
Karavīri 1944./1945. g.	40000
Cietumnieki un nometņu ieslodzītie 1943.-1945. g.	12000
Kopā	173000

3. tabula. Latviešu bēgļi rietumos 1946. gadā pēc pēdējās dzīves vietas Latvijā

	Bēgļu skaits	Bēgļu īpatsvars	iedzīvotāji Latvijā (1943)
Rīga	41794	44,2%	17,1%
Vidzeme	20001	21,1%	22,8%
Kurzeme	12990	13,7%	14,9%
Zemgale	11090	11,7%	17,5%
Latgale	8723	9,3%	27,7%
Kopā	94597	100,0%	100,0%

4. tabula. Latviešu skaita trimdā 1947. gadā salīdzinājums procentos pēc vecuma grupām ar tautas skaitīšanas datiem 1943. gadā Latvijā

Vecuma grupas	Trimdā % (1947)	Latvijā % (1943)
61 un vecāks	5,8	14,9
51-60	7,9	10,5
41-50	15,5	12,8
31-40	21,4	16,3
21-30	26,0	12,3
16-20	5,8	8,1
0-15	17,6	25,1
Kopā	100,0%	100,0%

Latvijas atstāšanu un došanos uz Vāciju organizēja vācu civilpārvaldes iestādes un militārās struktūras. "Aizbēgt" uz Vāciju varēja un drīkstēja tikai tad, kad bija saņemta kāda atļauja vai braukšanas "karte". Pavisam pretēja bija bēgšana uz Zviedriju. To darot personas labi apzinājās, ka tās pārkāpj okupācijas varas noteikumus, par ko draudēja vismaz cietuma sods. Nav arī jāpiemirst, ka jūras piekraste tika apsargāta un tāpēc šī bēgšana bija jāorganizē vislielākā slepenībā. Plašāka slepenā nelegālā bēgšana kļuva iespējama tikai tad, kad radās struktūras, kas uzņēmās organizēt šo slepeno bēgšanu. Ja paskatāmies zviedru krasta

apsardzes statistikā, tad redzam, ka 1942. gadā no Latvijas bija atmukusi tikai viena laiva, bet 1943. gadā trīs.¹⁷³

Jau sākot ar 1943. gada februāri lietuvieši, bet vismaz jau no 1943. gada maija īgaunī pie Zviedrijas iestādēm mēģināja noskaidrot iespējas laivu satiksmes izveidošanai starp abām Baltijas jūras piekrastēm. 1943. gada vasarā viņiem arī piedroījās latvieši – bijušā Latvijas sūtņa Voldemāra Salnā personā. Atrisinājums radās 1943. gada beigās, kad baltiešu interešu kārtošanā iesaistījās Zviedrijas Aizsardzības štāba Centrālais birojs, kas bija atbildīgs par izlūkošanas darbību Baltijas jūras apkaimes valstīs. Baltiešu piedāvājumi nodibināt ciešus laivu sakarus starp Zviedriju un Igauniju, Latviju, Lietuvu Zviedrijas slepeno dienestu ļoti interesēja.¹⁷⁴ Kara laikā Zviedrija baidījās, ka Vācija tai varētu uzbrukt. Tāpēc intensīvi tika novērota jebkāda vācu darbība Baltijas jūrā, sevišķi pēc situācijas saasināšanās 1944. gada sākumā. Baltiešu rosinājumi izveidot laivu sakarus starp Zviedriju un Baltijas valstīm, nāca C-birojam īstajā laikā. Tā bija iespēja, ko zviedri nevēlējās palaist garām.

1944. gada janvārī uz skatuves parādījās vēl viens “spēlētājs” – Kara bēgļu padome (*War Refugee Board – WRB*). *WRB* dibināšanu bija ierosinājis ASV Valsts prezidents Frenklins D. Rūzevelts. Kā galvenos uzdevumus *WRB* definēja cilvēku glābšanu no vācu okupētajām zemēm, kuru dzīvības bija apdraudētas.¹⁷⁵ Jau 1944. gada 25. janvārī ASV sūtnis Stokholmā, Heršels Džonsons, saņēma no savas valdības instrukcijas ar Zviedrijas valdības iestādēm pārrunāt *WRB* darbības iespējas Zviedrijā. 28. martā par *WRB* pārstāvi Zviedrijā tika iecelts Ivers Olsens, ASV sūtniecības Finanšu atašējs. Reizē Olsens arī Stokholmā pārstāvēja ASV slepeno dienestu – Office of Strategic Services (*OSS*). Tas, ka visas šīs funkcijas bija apvienotas I. Olsena personā, manāmi atviegloja zviedru un amerikāņu slepeno dienestu sadarbību un veicināja slepenas informācijas iegūšanu Baltijā.¹⁷⁶ Olsens uzturēja kontaktus ar tām grupām, kas bija veidotas ap bijušajiem Baltijas valstu sūtņiem Stokholmā. Viņš uzskatīja, ka sūtņi ir garantis tam, ka tiks ievērotas *WRB* vadlīnijas. Līdzekļu apsaimniekošanai un laivu akciju izvešanai bija jāizveido speciālas “evakuācijas komitejas”, kuru priekšsēži atskaitījās Olsenam. Latviešu komitejā atbildīgie bija bijušais sūtnis V. Salnais un no Latvijas atbēgušais Latvijas Centrālās Padomes (*LCP*) loceklis Fēlikss Cielēns, kuri parakstīja visus Olsenam iesniedzamos dokumentus.¹⁷⁷

Amerikāņu atbalstītās laivu akcijas personu glābšanai no Baltijas noritēja starp 1944. gada jūniju un septembri. Šīm akcijām *WRB* bija devusi 50000 ASV dolāru, respektīvi, 209000 SEK. Igaunī savām laivu akcijām saņēma 110000 SEK, latvieši 55000 SEK, bet lietuvieši 35000 SEK. Piešķirumi baltiešu grupām tika noteikti attiecībā pēc sākotnējā pieprasījuma. Kas iesniegumā bija vairāk prasījis, tas arī saņēma vairāk.¹⁷⁸

Pirms *WRB* uzsāka baltiešu laivu akciju finansēšanu, Olsens *WRB* uzdevumā 1944. gada maijā bija ticis ar augstiem Zviedrijas Ārlietu ministrijas ierēdņiem slepenās sarunās, lai

¹⁷³Siliņš L. (sast.) *Latvijas Centrālā Padome – LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943.-1945.* Upsala: LCP, 1994. 218. lpp.

¹⁷⁴Ericson L. Exodus och underrättelseinhämtning. Det svenska försvaret och Baltikum, hösten 1943 – våren 1945. Hult B., Böhme K. (red.) *Vårstormar. 1944 – Krigsslutet skönjes.* Stockholm: Probus, 1995.S. 94; Andrae C.G. *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944.* Uppsala, 2004.S. 61–63; Neiburgs U. Zviedru un amerikāņu izlūkdienestu loma Latvijas Centrālās padomes organizētajās bēgļu laivu akcijās pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju, 1944.–1945. gads. Bleiere D. (red.) *Otrais Pasaules karš un Latvija: Notikumi un sekas. 20. gadsimta 40.-60. gadi Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 27. sēj.* Rīga: Zinātne, 2011. 173. lpp.

¹⁷⁵Wyman D.S. *Das unerwünschte Volk. Amerika und die Vernichtung der europäischen Juden.* München: Hueber, 1986. S. 284-292, 313-316

¹⁷⁶Neiburgs U. Zviedru un amerikāņu izlūkdienestu loma Latvijas Centrālās padomes organizētajās bēgļu laivu akcijās pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju, 1944.–1945. gads. Bleiere D. (red.) *Otrais Pasaules karš un Latvija: Notikumi un sekas. 20. gadsimta 40.-60. gadi. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 27. sēj.* Rīga: Zinātne, 2011. 177.–179. lpp.

¹⁷⁷Turpat

¹⁷⁸Roosevelt Library (RL), War Refugee Board (WRB), Box. 73; RL, WRB, Box. 72

apspriestu evakuācijas akcijas no Baltijas. Pret plānotās programmas izvešanu – 600–700 politiski un rases dēļ vajāto personu pārvešanu no katras Baltijas valsts uz Zviedriju, Zviedrijas Ārlietu ministrijā neiebilda.¹⁷⁹ Tāpat arī tika panākta zviedru palīdzība laivu akcijas izvešanas atvieglināšanai: viltotu dokumentu un ieroču sagādāšana, laivu izvešana cauri zviedru izliktajiem mīnu laukiem, u.c. Pie tam arī pašu baltiešu pārstāvji mēģināja tikties ar Zviedrijas valdības vadību. Latviešu sociāldemokrāts LCP pārstāvis F. Cielēns tikās ar Zviedrijas ārlietu ministru Kristianu Ginteru 1944. gada 4. augustā.¹⁸⁰ F. Cielēns Ārlietu ministrijā bija iesniedzis LCP memoranda tekstu angļu valodā, kuru oriģinālā bija parakstījuši 190 Latvijas kultūras un sabiedriskie darbinieki, pārskatu par LCP darbību un politiku, kā arī lūgumu, Zviedrijā uzņemt 2000 personas no Latvijas, kuru dzīvība tur ir apdraudēta.¹⁸¹ Zviedrijaneiebilda pret evakuācijas akcijas veikšanu, kaut arī nesolīja kaut ko lietas labā darīt. Klusi ciešot Zviedrijas valdība bija akceptējusi evakuācijas plānus gan Olsena, gan Cielēna izteiktajā variantā.

Regulāra slepenā laivu satiksme starp Zviedriju un Latviju, kas notika Zviedrijas Aizsardzības štāba C-biroja uzraudzībā, sākās 1944. gada 27. janvārī un ilga līdz tā paša gada 9. novembrim. Šajā laika posmā ar speciāliem uzdevumiem uz Latviju tika nosūtītas pavisam 36 laivas.¹⁸² Latviešu gadījumā sakarnieks ar C-biroju bija Leonīds Siliņš (no Zviedru-latviešu palīdzības komitejas un LCP). Par šiem uzdevumiem mēs maz ko zinām, jo zviedru operatīvais materiāls ir iznīcināts. Zināms, ka uz Kurzemi bija jānogādā septiņi radiatoraitāji un jāizvieto gar piekrasti, lai trauksmes gadījumā, ja vācieši plānotu strauju pārcelšanos, piemēram, uz Gotlandi, zviedrus varētu brīdināt.

C-biroja uzdevumā uz Latviju sūtītām laivām bija noteikts, ka atpakaļceļātās līdzī nedrīkst ņemt nekādas personas. Pie šī principa latviešu laivu komandas turējās līdz augusta mēnesim. Līdz šim datumam tikai vienā no 12 braucieniem atpakaļceļā līdzī bija paņemtas 10 personas. Toties, sākot ar augustu līdzī C-biroja operāciju izbeigšanai 1944. gada novembrī, 17 no 24 braucienos atpakaļceļā līdzī bija pasažieri. Kopā C-biroja akciju ietvaros no Latvijas uz Zviedriju atveda 764 personas.¹⁸³ C-birojā labi apzinājās, ka pastāv iespēja, ka latviešu laivu apkalpes atpakaļceļā uz Zviedriju vedīs līdzī cilvēkus. Tomēr to aizkavēt nevarēja, ja C-birojs vēlējās saviem izlūkošanas uzdevumiem izmantot latviešu pakalpojumus. Latviešiem bija kaut kas “jāatļauj”, kaut kas par pakalpojumiem “jādod pretī” un tādēļī C-biroja vadība klusu ciešot samierinājās ar cilvēku pārvešanu.

1944. gada jūnijā sākās arī ar *WRB* līdzekļiem atbalstītas glābšanas akcijas. Atskaitē par izmantotajiem *WRB* līdzekļiem LCP pārstāvji min, ka uz Latviju jūnijā, jūlijā, augustā un septembrī sūtītas 19 laivas. Sešās laivās atveda bēgļus, kuru kopskaits bija 443 personas.¹⁸⁴ Tomēr bija arī bēgļu pārvešanas, kuras organizēja latviešu grupa pati. Cik tādu īsti bija, varam secināt tikai no L. Siliņa pārskatiem, kurš kā LCP pārstāvis Zviedrijā daļēji vadīja arī evakuācijas lietas. Siliņš savā pārskatā par “LCP organizēto politisko bēgļu glābšanas

¹⁷⁹Perkins E.R., Gleason S.E. (eds) *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1944. Vol. I. General*. Washington: US Government Printing Office, 1966. P. 1049

¹⁸⁰Hoover Institution Archives (HI), V. Salnais Collection, Box 1, Folder 3.

¹⁸¹Riksarkivet (RA), UD 1920, P 40 R, Vol. 76, S, 105-115; Vēstulei pievienots bija LCP deklarācijas teksts angļu valodā, kuru Latvijā bija parakstījušas 190 personas, kā arī F. Cielēna skaidrojums LCP un Latvijas nākotnes jautājumā.

¹⁸²Ericson L. Exodus och underrättelseinhämtning. Det svenska försvaret och Baltikum, hösten 1943 – våren 1945. Huldt B., Böhme K. (red.) *Vårstormar. 1944 — Krigsslutet skönjes*. Stockholm: Probus, 1995.S. 110–112; Neiburgs U. ASV Kara bēgļu padome un Zviedrijas C biroja dokumenti par latviešu bēgļu laivu akcijām pāri Baltijas jūrai(1944.-1945). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2013, Nr. 4, 153.-156. lpp. Diemžēl abi autori dokumentos neuzrāda atvesto cilvēku skaitu.

¹⁸³Atvesto skaits atrodams zem akcijas ar koda vārdu “Lars” — RA, “Sandlerkommission”, Komm. Nr. 984, F1: Vol. 18

¹⁸⁴RL, WRB, Box 72.

akciju“ uzrāda pavisam 52 laivu braucienus no Zviedrijas uz Latviju.¹⁸⁵ Šai skaitā arī ir uzņemti ar *WRB* līdzekļiem atbalstītie braucieni, par kuriem *WRB* iesniegtas atskaites. Tāpat šai sarakstā varam atrast 5 laivas, kas braukušas C-biroja uzdevumā. Ja atrēķinām šīs 24 laivas, tad LCP bilancē kā pašu organizēti braucieni vēl paliek 28 laivas, kas ir iespaidīgs skaitlis, ja apzināmiem grūtos darbošanās apstākļus un slikto finansiālo stāvokli.

Ar 1944. gada oktobri beidzās *WRB* pabalsts un arī sadarbība ar C-biroju. Tomēr, ja paskatāmies uz pārvesto cilvēku skaitu, tad izrādās, ka tieši oktobris, novembris un decembris bija tie mēneši, kuros pārvests visvairāk cilvēku. Tas bija laika posms, kurā LCP evakuācijas darbiniekiem Zviedrijā vairs nebija nekāda “oficiāla” atbalsta. No 1944. gada oktobra līdz 1944. gada beigām latvieši/LCP pārveda 1150 cilvēkus.¹⁸⁶ Apvienojot datus par slepenajām laivu akcijām starp Zviedriju un Latviju, varam konstatēt, ka no Zviedrijas uz Latviju ir kopā sūtītas 83 laivas (36 sadarbībā ar C-biroju vai tā uzdevumā, 19 ar *WRB* finansiālu atbalstu, 28 latviešu grupas pārraudzībā).

Slepenajās akcijās no Latvijas tika atvesta vismaz 2401 persona (Siliņš min 2541 personu) vismaz 47 laivās. No latviešu grupas organizētajām laivām, kurās bijušas no Latvijas pārvedamas personas, neviena nav nogrimusi. Divas ar bēgļiem pilnas laivas vācieši pārķēra. Ir vēl viena grupa, mazliet mazāka par organizētā veidā atvesto, kas Zviedrijā nonāca saviem spēkiem, ar laivām, kuģīšiem mūkot pāri Baltijas jūrai. Šo es vēlētos saukt par individuālo, spontāno bēgšanu uz Zviedriju. Atsevišķas personas laivās uz Zviedriju jau bija atmukušas 1942. un 1943. gadā. Tomēr lielā spontānā bēgšana sākās tikai 1944. gada augustā, kad pēc Sarkanās armijas panākumiem frontē vācu pārvaldē un jūras krasta apsardzībā valdīja apjukums. Kulmināciju bēgšana sasniedza oktobra pirmajās nedēļās, kad vācu armija atkāpās uz Kurzemi. Šajā laikā apmēram trīs ceturtdaļas no visiem “spontānajiem” bēgļiem ieradās Zviedrijā. Pēc tam Latvijā situācija stabilizējās un vācieši atkal pārņēma stingru kontroli par jūras krastiem un ostām, un mukt kļuva atkal grūti.

Individuālā kārtā uz Zviedriju līdz 1944. gada beigām atmuka 2077 personas, kas ieradās ar laivām, mazākiem kuģīšiem, velkoņiem, prāmjiem un citiem peldošajiem objektiem, kopskaitā 128,¹⁸⁷ kurus pēc ierašanās zviedri apķīlāja un “internēja”, vēlāk visus peldošos objektus nododot Padomju Savienībai. 5. tabulā sakopoti visu bēgšanas akciju rezultāti par laika posmu līdz 1944. gada beigām. 1945. gada 17. maijā Zviedru-latviešu palīdzības komitejā bija reģistrēti 4607 latvieši, kas bija nokļuvuši Zviedrijā.¹⁸⁸ Zviedrijas latviešu demogrāfiskā un sociālā struktūra arī nekādā ziņā neatbilda agrāk Latvijā pastāvošajai,¹⁸⁹ ko sevišķi bija iespaidojusi LCP selektīvā personu atlase Latvijā.

5. tabula. Bēgšana no Latvijas uz Zviedriju 1944./1945. g.

A - slepeni organizētā bēgšana	Laivu kopskaits	Laivas ar bēgļiem	Personu skaits
1. Zviedru C birojs	36	18	764
2. U.S. WRB	19	6	443
3. Pašu latviešu akcijas	28	23	1194
Kopā	83	47	2401
B - individuālā spontānā bēgšana	128	128	2077

¹⁸⁵Siliņš L. (sast.) *Latvijas Centrālā Padome — LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943.-1945.* Upsala: LCP, 1994. 210.-214. lpp.

¹⁸⁶Turpat, 212.-213. lpp.

¹⁸⁷Turpat, 218.-233. lpp.

¹⁸⁸Siliņš L. *Zviedru-latviešu palīdzības komitejas darbība. 1943. gada 15. oktobris–1945. gada 15. jūlijs.* Rīga: Fonds “Latvijas vēsture”, 2011. 112.–266. lpp.

¹⁸⁹Siliņš L. (sast.) *Latvijas Centrālā Padome — LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943.-1945.* Upsala: LCP, 1994. 237.-238. lpp.

Zigmārs Turčinskis

9. Nacionālo partizānu un atbalstītāju demogrāfiskie zaudējumi bruņotās pretošanās kustības laikā 1944.–1957. gadā

Bruņotā pretošanās padomju režīmam pēc Otrā pasaules kara – nacionālo partizānu cīņas Latvijā nebija lokāla vai unikāla parādība. Tādas pat cīņas notika arī Lietuvā, Igaunijā, kā arī Ukrainas un Baltkrievijas rietumu daļās – zemēs, kuras PSRS bija okupējusi un pilnībā anektējusi. Atšķirībā no pārējās Austrumeiropas, šīm zemēm nebija atstāta pat neatkarības ilūzija. Var teikt, ka nacionālo partizānu cīņas parādīja tautu izmisīgo vēlmi izrauties no politiski un mentāli svešā padomju okupācijas jūga. Lielākajā Eiropas daļā Otrais pasaules karš beidzās 1945. gada 8. maijā, bet šajās zemēs tas turpinājās līdz pat 50. gadu sākumam. Laikā, kad pasaulē valdīja Aukstais karš, šeit karš bija pavisam reāls: asiņainas kaujas, civiliedzīvotāju slepkavības, aresti, deportācijas. Masveidīgo represiju un bezcerības nomāktas, partizānu cīņas sāka noslāpt tikai ap 1953. gadu. Bet pēdējie bruņotās pretošanās dalībnieki savu cīņu pārtrauca tikai 1957. gadā.

Cīņas sākās pilnīgi stihiski. Iemesls pirmajām bruņotajām sadursmēm bija jauno okupantu izsludinātā mobilizācija Sarkanajā armijā. To izsludināja 1944. gada augusta pirmajās dienās. Mobilizācijai nepakļāvās aptuveni 20% no iesaucamajiem, kuri vai nu vienkārši ignorēja pavēstes vai dezertēja pie pirmās izdevības.¹⁹⁰ Pirmās bruņotās sadursmes izraisīja NKVD karaspēka mēģinājumi ķerstīt no mobilizācijas izvairījušos. 1944. gada 27. augustā notika pirmā Latvijas iedzīvotāju bruņotā sadursme ar okupācijas karaspēku. Abrenes apriņķa Baltinavas pagastā māju pārbaudes laikā bez vēsts pazuda 4 NKVD karavīri.¹⁹¹

Sākotnēji aktīvākā partizānu darbība risinājās Latvijas austrumu apriņķos – Latgalē, kur partizānu organizēšanās sākās 1944./45. gada ziemā. Tās augstākais punkts bija kauja Stompaku purvā, kur bija sapulcējušies 350 partizāni un izveidojuši pastāvīgu nometni. 1945. gada 2. martā Stompaku purvu apļenca NKVD karaspēks, kopskaitā 483 cilvēki. Rezultātā ar diezgan līdzīgiem spēkiem iesāktā kauja turpinājās visu dienu. Naktī partizāni nometni pameta un, izlauzušies cauri aplenkuma lokam, izklīda pa iepriekš sagatavotām slēptuvēm visā Abrenes apriņķī. Stompaku kaujā padomju puse zaudēja vismaz 32 kritušos, bet partizāni 28 kritušos.¹⁹²

Latvijas vidus daļā situācija vēl bija salīdzinoši mierīga. Vidzemē partizānu grupas sāka veidoties tikai 1945. gada maijā, kad nokusa sniegi un siltais laiks deva iespēju nelegāli dzīvojošajiem vīriem satikties. Daudzviet veidojās nelielas 5–20 vīru grupas, kuras atbrūvoja, piekāva un atsevišķos gadījumos arī fiziski iznīcināja aktīvākos vietējos kolaborantus. Savukārt Latvijas rietumos – Kurzemē, bruņotās pretošanās kustības sākās pēc Vācijas karaspēka Kurzemes grupējuma kapitulācijas. Tai nepakļāvās vairāki tūkstoši latviešu 19. divīzijas karavīru un virsnieku, kuri devās mežos un turpināja cīņu kā nacionālie partizāni. Ļoti aktīvas cīņas izvērtās jau pirmajās pēckapitulācijas dienās, kad Sarkanā armija

¹⁹⁰ Riekstiņš J. Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944.–1945.). Ērglis Dz. (sast.) *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 16. sēj.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005. 420.lpp.

¹⁹¹ LNA LVA, 1825.f., 1.apr. Krimināllietas materiālus sk.: LNA LVA, 1986.f., 1.apr., 14677.l., 1.sēj., 225.–230.lp.

¹⁹² Turčinskis Z. Latvijas nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība Stampaku periodā (1944. gada oktobris–1945. gada marts). Caune A. (red.) *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 10. sēj.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2004. 433.–482.lpp.

sistemātiski pārķemmēja mežus un kratīja mājas. Spilgta liecība par šīm cīņām ir atrodama nelielā Kurzemes ziemeļu daļas pilsētiņā Talsos, kur Otrā pasaules kara kaujas nenotika. Taču pilsētā ir sarkanarmiešu brāļu kapi, kuros apglabāti ap 60 kritušie. Pirmie kritušie glabāti 1945. gada 10. maijā un pēdējie 1951. gadā.

1945. gada vasarā okupanti bruņoto pretošanos ar Sarkanās armijas palīdzību mēģināja apspiest arī Latvijas austrumu daļā – Latgalē. Laikā no 31. maija līdz 9. augustam Latvijas austrumu apriņķos risinājās operācija ar kodēto nosaukumu “Vostok”, nogalinot tikai 21 partizānu un ievainoja 7. Savukārt, filtrēšanai tika aizturēti 3471 cilvēki, kas nozīmē, ka sarkanarmieši vairāk cīnījās ar civiliedzīvotājiem nekā partizāniem.¹⁹³

Armijas veiktās mežu ķemmēšanas partizānu darbību neaizkavēja ne uz brīdi. Partizānu uzbrukumi vērsās pret pagastu un ciemu izpildkomitejām. Šajos gadījumos cilvēkus, ja tie nepretojās, saudzēja. Otrkārt, uzbrukumus vērsa pret padomju aktīvistiem – partorgiem, NKVD darbiniekiem, komsorgiem, izpildkomiteju priekšsēdētājiem. Šos kolaborantus parasti nežēloja. Tādējādi nacionālie partizāni pagastos parasti paralizēja vai ierobežoja padomju civilās varas darbību. Tas notika pat veselos apriņķos. Kā sūdzējās LK(b)P pārstāvis no Ilūkstes, “*partijas komiteja nevar izbāzt galvu pa logu ārā.*” 1945. gada jūlijā 10 dienu laikā Ilūkstes apriņķī nošauti 32, bet ievainoti 10 padomju darbinieki. Faktiski padomju vara turējās vienīgi apriņķa centrā Ilūkstē.¹⁹⁴ Līdzīga situācija bija arī citur. Abrenes apriņķī partizāni pilnīgi paralizēja ciema padomju darbu – 30% no tām bija iznīcinātas, bet 30% pat nespēja uzsākt darbu. Partizāni rīkoja uzbrukumus arī spēcīgi apsargātajiem pagastu centriem. 1945. gadā naktī no 4. uz 5. jūliju 50 vīri Heinriha Vestmaņa (“*Bārdas*”) vadībā ieņēma Abrenes apriņķa Tilžas pagasta centru, nodedzinot izpildkomiteju un piecas citas ēkas. Partizāni no NKVD cietuma atbrīvoja arī 11 ieslodzītos.¹⁹⁵

Viens no veidiem, kā mazināt bruņotās pretošanās spēku, bija piedāvājums svārstīgajiem elementiem legalizēties — pārtraukt cīņu un nodot ieročus apmaiņā pret solījumu nevērsties pret legalizēto personu ar represijām. Plašākais un skaļākais aicinājums legalizēties tika publicēts 1945. gada 12. septembra laikrakstā “Cīņa”. To parakstīja LPSR NKVD *narkoms* A. Eglītis. Uzsaukums nāca laikā, kad jau bija skaidrs, ka jauns karš tik drīz nesāksies un partizāniem jāšāk gatavoties ziemošanai mežos. Kopumā 1945. gadā legalizējās 1268 partizāni un nelegālisti. Legalizēšanās aicinājumus periodiski atkārtoja. 1946. gada 16. augustā visos apriņķu laikrakstos publicēja paziņojumu, ka 1945. gada 12. septembra legalizācijas noteikumi paliek spēkā. 1946. gada laikā Latvijā legalizējās 2567 cilvēki. Pēdējo legalizēšanās aicinājumu publicēja 1956. gada 11. janvārī.¹⁹⁶

Kā redzams, 1945. gada rudenī notika divi pretēji procesi — partizānu grupu apvienošanās un uzbrukumu aktivizēšanās, kā arī svārstīgo elementu legalizēšanās. Tas noveda pie viena no īpatnējākajiem partizānu kara notikumiem – pamiera starp LNPA partizānu grupām un Valkas apriņķa NKVD un NKGB nodaļām. Pamiera noslēgšanā aktīvu lomu spēlēja nelegālā stāvoklī pārgājušais Zeltiņu luterāņu draudzes mācītājs Eduards Grāvītis. Pamieru Valkas apriņķa Alsviķu pagasta izpildkomitejas ēkā noslēdza LPSR NKVD OBB¹⁹⁷ priekšnieks apakšpulkvēdis Korņejevs un LNPA štāba Sakaru daļas priekšnieks

¹⁹³ LNA LVA, 1847.f., 1.apr., 6.l., ielīme vāka iekšpusē

¹⁹⁴ LNA LVA, 101.f., 8. apr., 1.l., 123.lp.

¹⁹⁵ LNA LVA, 1986.f., 1.apr., 45123.l., 1. sēj., 34.–120.lp.

¹⁹⁶ *Cīņa*, 1956, 11. janv.

¹⁹⁷ NKVD OBB — Vandītisma apkarošanas nodaļa (*Отдел по борьбе с бандитизмом — OBB*). PSRS NKVD sistēmā izveidota apgabala un savienotās republikas līmeņa speciāla daļa, kura nodarbojās ar “politiskā bandītisma” apkarošanu un specoperāciju īstenošanu pret bruņoto pretošanās kustību. Maskavā šīs cīņas vadīšanai PSRS NKVD vadošajā aparātā darbojās Galvenā Pārvalde cīņai pret bandītismu (*Главное Управленије по борбе с бандитизмом — GUBB*). Šai pārvaldei bija pakļautas attiecīgās NKVD OBB daļas, katrā PSRS apgabalā un savienotajā republikā.

Antons Circāns (“Vārpa”). Tas attiecās uz visu Valkas apriņķa teritoriju un bija spēkā no 1945. gada 28. septembra līdz 9. oktobrim. Šis ir vienīgais gadījums Latvijas pēckara partizānu cīņās, kad okupanti un partizānu kustības vadība atklātās sarunās vienojās par oficiālu uguns pārtraukšanu. Pie tam tas attiecās uz veselu apriņķi.¹⁹⁸ Faktiski tas apliecināja partizānu kustības spēku un to, ka okupantu drošības dienesti nav spējīgi ar to tikt galā.

Par to, kā rit cīņa pret bruņoto pretošanās kustību Latvijā bija neapmierināta arī čekas austākā vadība Maskavā. 1945. gada augustā un septembrī Rīgā vietējos čekas vadītājus lamāja Galvenās pārvaldes cīņai pret bandītismu – PSRS NKVD GUBB ģenerālleitnants Ļeontjevs, kā arī PSRS NKGB narkoma 1. vietnieks ģenerālpulkvedis Kobulovs. Lai uzlabotu čekas darbu, tika izstrādāta jauna taktika. Latvijas teritoriju sadalīja trīs (Kurzemes, Vidzemes un Latgales) operatīvajos sektoros. Katru sektoru vadīja apvienotais NKVD–NKGB operatīvais štābs. Spēku koncentrēšana deva iespēju abām iestādēm apvienot aģentūras operatīvo darbību un veiksmīgāk izmantot čekas rīcībā esošo informāciju, dodot spēcīgākus triecienus partizāniem. Katram Operatīvajam štābam piesaistīja divus NKVD karaspēka pulkus.¹⁹⁹ Šādu pat taktiku okupantu drošības dienesti jau izmantoja arī Lietuvā, kuras teritorija bija sadalīta attiecīgi 10 NKVD–NKGB operatīvajos sektoros.

Sakarā ar šo spēku koncentrēšanu, kā arī tādēļ, ka partizāni, gatavojoties ziemai, sāka iekārtot mītnes un līdz ar to zaudēja mobilitāti, izvērtās ļoti sīvas kaujas. Piemēram, 1946. gada 1. janvārī Kuldīgas apriņķa Kabiles pagastā pret 25 vīru lielu partizānu grupu uzbrukumā devās ap 300 karavīru. Partizāni kaujā noturējās līdz vakara tumsai. Kaujā krita un tika ievainoti ap 50 karavīru. Partizāni zaudēja 3 kritušos.²⁰⁰ Čeka pamazām guva panākumus. Daudzas partizānu grupas, kuras ziemas sniega laikā uzturējās pastāvīgās nometnēs vai pazemes slēptuvēs – bunkuros, tika iznīcinātas vai kaujās smagi cieta. Ziemas laikā faktiski pilnībā tika iznīcināta viena no plašākajām partizānu organizācijām “Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienība”.

1946. gada pavasarī partizānos uz īsu brīdi optimismu viesa 5. martā ASV Fultonā teiktā, tobrīd jau bijušā Lielbritānijas premjerministra Vinstona Čerčila runa: “(..) dzelzs priekšgars ir nolaidies pār kontinentu”, kuru mežabrāļi uztvēra kā jaunu cerību par drīzu jauna kara sākšanos un Latvijas atbrīvošanu.²⁰¹ Līdzīgi šo runu uztvēra arī bruņotās pretošanās kustības Lietuvā, Igaunijā un Ukrainas rietumos. Taču kopumā 1946. gadā partizānu cīņas sāka noplakt. Mežos ar ieročiem rokās turējās vairs tika nelielas 3–10 vīru grupas, kuras pamazām zaudēja savstarpējos sakarus un pārgāja pamatā uz slēpšanās–izdzīvošanas taktiku.

Radās arī divas jaunas partizānu organizācijas. Kurzemē Liepājas pusē tāda bija “Tēvijas Vanagi”, kuru darbība izvērtās 1947. gadā. Savukārt Latgalē tāda bij “Ziemeļlatgales Neatkarības vienība” (ZLNV), kura darbību arī uzsāka 1947. gadā. Šī organizācija tās līderu Augusta Kudreņicka (“Granta”) un Antona Gabrāna (“Zemitāna”) vadībā izveidoja plašu pagrīdes tīklu. ZLNV partizānu grupās bija tikai ap 15 partizānu, taču organizācijai pakļāvās ap 80 legāli dzīvojoši rezervisti ar ieročiem, kuri bija gatavi pievienoties partizāniem.²⁰² Vienlaikus Rēzeknes apriņķa Nautrēnu vidusskolā ZLNV vadībā darbojās jauniešu pagrīdes organizācija “Latgales vanagi” ar 27 dalībniekiem, kuri arī bija bruņoti. Jaunieši plaši izplatīja pretpadomju skrejlapas, kuru saturu gan sacerēja paši, gan saņēma no partizāniem.²⁰³

¹⁹⁸ Turčinskis Z. Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni: 1945.–1953.gads. Caune A. (red.) *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 7. sēj.* 2002. 285.–368.lpp.

¹⁹⁹ LNA LVA, 1822. f., 1. apr., 244.l., 187.lp.

²⁰⁰ Jansons R., Zālīte I. LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956.gadā. Caune A. (red.) *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 3. sēj.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. 373.–476.lpp.

²⁰¹ *Lauku Avīze*, 2001, 3.marts

²⁰² LNA LVA, 1986.f., 1.apr., 21822.l., 1.sēj., 28.lp.

²⁰³ LNA LVA, 1986.f., 1.apr., 25476.l., 1.sēj., 80., 82. lp.

Lai piespiestu partizānus legalizēties, čeka nodarbojās ar masveidīgu ķīlnieku ņemšanu. Ģimenes locekļus turēja cietumā tik ilgi, kamēr partizāns “labprātīgi” iznāca no meža un padevās. Ir gadījumi, kad cilvēki šādā veidā, bez oficiāla aresta noformēšanas, nosēdēja cietumos pat pusotru gadu. Terora dēļ mežā glābiņu meklēja veselas ģimenes. Pēc tam neskaitāmajās mežu kaujās krita ne tikai vīrieši, bet arī sievietes un pat bērni. Viļakas apriņķa Liepnas pagastā 1946. gada pavasarī mežā iebēga Upīšu ģimene. Laikā līdz 1952. gadam krita tēvs, māte un septiņi bērni.²⁰⁴ Savukārt, 1948. gadā Viļakas pagastā mežā iebēga Sprukuļu ģimene – vecāki ar sešiem bērniem. 1950. gadā, nonākot aplenkumā, viņi visi tika nogalināti.²⁰⁵

Jāatzīmē vēl viens padomju okupantu īstenotais iedzīvotāju iebiedēšanas paņēmieni – liķu izrādes. Kaujās kritušo partizānu atkailinātos liķus izlika publiskai apskatei un atpazīšanai pie pagastu izpildkomitejām, kā arī pilsētu, piemēram, Balvu, Cēsu, Madonas, Viļakas u.c. ielās. Bieži vien tur kritušos turēja pat nedēļu un ilgāk līdz tos nomainīja jauni upuri. Pakāpeniski pretošanās kustība no samērā spēcīgas un plašas cīņas noplaka līdz slepeni gruzdošam nemieram. Mānīgajā klusumā pēkšņi atskanēja šāvieni pēc kuriem vai nu pagasta centrā atkal tiek izlikti apskatei nogalināto “bandītu” liķi, vai kādam nošautam padomju aktīvistam tika rīkotas publiskas bēres. Kādi cilvēki pēkšņi tika arestēti, citi kaut kur pazuda, klīda baumas par aiziešanu mežā. Kaut kur publiskās vietās parādījās lapiņas ar aicinājumiem būt gataviem uz cīņu. Daudzi vēl klusībā cerēja uz kādām pārmaiņām – uz angļu vai amerikāņu palīdzību. Cilvēki joprojām padomju varas rīkojumus pildīja bez entuziasma. Ar kolhozu veidošanu neveicās.

Tā kā pēc piecu gadu ilgām cīņām ne bruņoto, ne nevardarbīgo pretošanos okupācijai iznīcināt neizdevās un kolektivizācija notika gausi, Maskavā tika pieņemts lēmums veikt pretošanās kustības bāzes likvidācijas operāciju – masveidīgas iedzīvotāju deportācijas. Deportāciju operācija ar kodēto nosaukumu “Priboj” notika visās trīs okupētajās Baltijas zemēs vienlaikus naktī no 1949. gada 24. uz 25. martu.²⁰⁶ Kopumā no Baltijas tika deportēti 94779 cilvēki, tajā skaitā no Latvijas 42149 cilvēki.

Pretēji okupantu cerētajam, ka pretošanās kustību izdosies sagraut, Latvijā diezgan masveidīgi papildinājās agrākās partizānu grupas un sāka veidoties jaunas. No deportācijām izbēgušie cilvēki pievienojās partizāniem. Vairākās vietās, piemēram, Alūksnes apriņķa Sinoles mežos un Gulbenes apriņķa Jaungulbenes mežos grupu atliekas 3–4 vīru sastāvā izauga līdz 18–23 cilvēku lielām grupām. Taču šoreiz to vidū vairākums bija sievietes un pat bērni. Rezultātā daudzās partizānu grupās sieviešu un bērnu bija vairāk kā kaujas spējīgu vīru. Tas draudēja beigties ar asiņainu katastrofu.²⁰⁷

1949. gada otrajā pusē Latvijā izvērās plašas pretpartizānu operācijas. Tās turpinās līdz 1950. gada pavasarim. Kaujās nogalināto vidū bieži lielākā daļa bija sievietes un pat bērni. Piemēram, 1949. gada 2. augustā Alūksnes apriņķa Sinoles pagastā iznīcināja Eiklonu grupu. Kaujā tika nogalināti 10 partizāni, to skaitā 5 sievietes un 2 bērni.²⁰⁸ Reizēm cīņas bija izmisīgi sīvas. 1950. gada 25. februārī Aknīstes rajonā 550 MGB karavīri aplenca 13 cilvēku lielo apvienoto Grāversona un Indāna grupu. Piecu stundu ilgajā kaujā krita 12 partizāni, vienu sievieti sagūstīja. Kaujā krita 7 un tika ievainoti 7 MGB karavīri.²⁰⁹ Bieži partizāni, lai nekristu gūstā izdarīja pat kolektīvas pašnāvības. Tā 1952. gada 16. aprīlī Cēsu rajona Raunas

²⁰⁴ LNA LVA, 1986.f., 1.apr., 7006.l., 1. sēj., 15.–49.lp.

²⁰⁵ LNA LVA, 1986.f., 1.apr., 29482.l., 1. sēj., 12.–33.lp.

²⁰⁶ Strods H. PSRS Valsts Drošības ministrijas pilnīgi slepenā Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanas operācija “Krusta banga” (“Priboj”). *Latvijas Vēsture*, 1998, Nr. 2, 43.lpp.

²⁰⁷ LNA LVA, 1986.f., 1.apr., 39276.l., 1. sēj., 16.–24.lp.

²⁰⁸ Turpat

²⁰⁹ LNA LVA, 1847.f., 1.apr., 14.l., 26.–27.lp.

ciemapadomes teritorijā pašnāvību izdarīja 6 cilvēku lielā Dailoņa Breikša grupa. Bojāgājušo vidū bija arī divas sievietes.²¹⁰

1953. gads Latvijā bija pēdējais asiņainākais bruņotās pretošanās cīņu gads, kurā dzīvības zaudēja 100 latviešu mežabrāļi.²¹¹ Nākamajos gados turpinājās sīkākās čekistu pretpartizānu operācijas. No 1954. gada 1. aprīļa līdz 1956. gada 30. oktobrim nogalināti tika 12, sagūstīti 81, bet legalizējās 401 cilvēks.²¹² Tādējādi šajā laikā nelegālā stāvoklī vēl joprojām atradās vismaz 533 cilvēki. Pārsvarā viņi slēpās vienatnē bez savstarpējiem sakariem, bet bija sastopamas arī nelielas 2–4 cilvēku grupiņas.²¹³ Pēdējais partizānu kara notikums Latvijā risinājās 1957. gadā 13. februārī Viļānu rajonā. Tur no meža iznāca un legalizējās piecu cilvēku lielā Mičuļu ģimene, kurā bija 3 vīrieši un 2 sievietes. Mežā Mičuļi atradās no 1945. gada. Legalizējoties viņi nodeva 2 rokas ložmetējus, 3 automātus, 2 šautenes, 4 rokasgranātas un patronas.²¹⁴

Kopumā no padomju okupācijas atgriešanās brīža 1944. gadā līdz partizānu cīņu beigām 1956. gadā Latvijā tika arestēti 38662 cilvēki. Visplašākie aresti notika 1945. gadā, kad tika arestēti 14702 cilvēki.²¹⁵ Diemžēl Latvijā nav iespējams nodalīt, cik no šiem cilvēkiem tika arestēti par nacionālo partizānu atbalstīšanu, bet cik par citiem padomju okupantu izpratnē izdarītiem noziegumiem. Šādas statistikas radīšanai Latvijā trūkst pētnieciskās kapacitātes. Vienkārsi nav pētnieku, kuri spētu veikt šādu arestēto cilvēku statistisko analīzi.

Tāpat mēs varam gūt tikai ieskatu tādā jautājumā kā padomju drošības dienestu cīņās pret nacionālajiem partizāniem veiktās civiliedzīvotāju slepkavības. Piemēram, Abrenes apriņķī tās sākās pēc tam, kad Rīgā bija ieradies PSRS NKGB *narkoma* pirmais vietnieks ģenerālpulkvedis Bogdans Kobulovs. 1945. gada 1. septembrī viņš kopā ar LPSR NKGB *narkomu* Alfonu Noviku un LPSR NKVD *narkomu* Augustu Eglīti izdeva kopīgo “*Pavēli par Latvijas PSR NKVD un NKGB par 1945. gadu Nr. 00113/0016*”. Tajā Latvijas teritorija tika sadalīta trīs apvienotajos NKVD – NKGB sektoros un no čekas darbiniekiem tika pieprasīta “*nesaudzīgu cīņu pret Padomju varas ienaidniekiem*”.²¹⁶

Realizējot šo pavēli, Abrenes apriņķa NKVD nodaļas darbinieki septembrī un oktobrī nogalināja vismaz 60 civiliedzīvotājus, kurus atskaitēs priekšniecībai uzdeva par nogalinātiem “bandītiem”, t.i., nacionālajiem partizāniem. Visaktīvākās slepkavības notika Abrenes apriņķa Baltinavas pagastā, kur nepilna mēneša laikā noslepkavoja 27 cilvēkus.²¹⁷ Vēlāk, kad šīs slepkavības izraisīja skandālu starp komunistisko partiju un NKVD, tika konstatēts, ka līdzīgas slepkavošanas notikušas arī Rēzeknes un Madonas apriņķos.²¹⁸ Diemžēl konkrētāki apkopotie dati padomju dokumentos par šiem apriņķiem nav minēti un pētniecisko resursu trūkuma dēļ šādi pētījumi nav izdarīti.

Savukārt divus šādus pētījumus savā laikā ir izdarījusi Totalitārisma Seku Dokumentēšanas centra (TSDC) darbinieki. Talsu pilsētas nomalē Čumalu ezera krastā tika atklātas 14 cilvēku mirstīgās atliekas vai to fragmenti. Savukārt Kuldīgas rajonā Padurē tika atklātas 12 cilvēku mirstīgās atliekas. Spriežot pēc pie mirušajiem atrastajām lietām, iedzīvotāju iztaujas un netiešām ziņām arhīvu materiālos tika konstatēts, ka slepkavības

²¹⁰ LNA LVA, 1986.f., 2.apr., P-10433.l., 251.–255.lp.

²¹¹ LNA LVA, 101.f., 17.apr., 102.l., 19.lp.

²¹² LNA LVA, 270.f., 1.sapr., 1095.l., 286.–287.lp.

²¹³ Turpat

²¹⁴ LNA LVA, 270.f., 1.s apr., 19.l., 31.–37. lp.

²¹⁵ Kangeris K., Rudīte V. (red.) *No NKVD līdz KGB politiskās prāvas Latvijā 1940.–1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 1999. 972.lpp.

²¹⁶ LNA LVA, 1822.f., 1. apr., 244.l., 40., 41. lp.

²¹⁷ Turčinskis Z. Padomju drošības iestāžu veiktās civiliedzīvotāju slepkavības Abrenes apriņķī 1945. gada septembrī un oktobrī. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2016, Nr. 4, 98. lpp.

²¹⁸ Pelkaus E. (red.) *Okupācijas varu politika Latvijā 1939.–1991*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 1999. 270.–271. lpp.

izdarītas 1945. gada jūnijā vai jūlijā, tātad otrreizējās padomju okupācijas laikā.²¹⁹ Šobrīd kā zinātniski pierādītas mēs varam konstatēt 86 civiliedzīvotāju slepkavības, kuras 1945. gadā veica padomju okupācijas drošības dienesti.

Nacionālo partizānu cīņas zinātniskā līmenī diemžēl ir pētītas vēl samērā maz. Līdz ar to ir grūti izdarīt plašākus apkopojošus secinājumus, kuri būtu balstīti uz pamatotiem pētījumiem. Pieminami ir tikai četri, pārsvarā novadpētnieku zinātniskie darbi. Pirmkārt, tas ir novadpētnieka Ulda Lasmaņa darbs “Ko neparedzēja hercogs Jēkabs. Divu okupācijas režīmu- padomju un fašistu – nodarītie cilvēkzudumi Jēkabpils apriņķī 1940.–1965.g.”²²⁰ Autors, būdams novadpētnieks, ļoti sīki, atsevišķu personu līmenī ir analizējis visus cilvēkzudumus katrā bijušā Jēkabpils apriņķa pagastā, kā arī darba nobeigumā devis tabulu ar kopējo ainu. Šeit mēs iegūstam datus, ka otrreizējās padomju okupācijas laikā Jēkabpils apriņķī tikuši arestēti 798 cilvēki. Nacionālo partizānu neatgriezeniskie zaudējumi (tātad bojāgājušie) bijuši 225 cilvēki.²²¹

Otrkārt, novadpētnieka Gunāra Blūzmas darbs “Nacionālo partizānu karš Sēlijā” un “Latvijas Tēvijas sargu (partizānu) Apvienības 2. Latgales divīzijas Ilūkstes pulks. Apzināto cīnītāju saraksts”. No šī darba mēs varam iegūt informāciju, ka Ilūkstes apriņķī no 1944. līdz 1956. gadam ir darbojušies 313 partizāni, no kuriem 75 cilvēki ir zaudējuši dzīvību. Treškārt, novadpētnieka Jēkaba Krēšliņa veidotais saraksts “Dricēnu pagasta iedzīvotāju likteņi okupācijas gados”. Sarakstā ir minēti 36 nacionālo partizānu cīņās kritušie dricēnieši.

Pie tam, kā apkopojošs darbs, kurā ir iespējams izsekot konkrētu cilvēku likteņiem, var minēt arī monogrāfiju “Ziemeļvidzemes mežabrāļi. Latvijas nacionālo partizānu cīņas Valkas apriņķī un Alūksnes apriņķa rietumu daļā 1944.–1953. gads”. Autors savā darbā izseko konkrētu partizānu grupu darbību, kuras vadījās pēc militāriem apsvērumiem nevis administratīvās piederības. Līdz ar to šajā darbā nav aplūkoti vairāki bijušā Valkas apriņķa pagasti, kā arī lielākā daļa Alūksnes apriņķa. Taču ir redzams, ka no darbā aplūkotās teritorijas nacionālo partizānu cīņās piedalījās 305 cilvēki. No tie 112 krita kaujās, bet 13 cilvēkiem pēc sagūstīšanas tika izpildīti nāvessodi. Tātad kopējais bojā gājušo skaits bija 125 cilvēki.

Tādējādi šā apkopojošā darba autora rīcībā ir ziņas par 461 nacionālo partizānu cīņās bojā gājušo cilvēku. Taču tas aptver salīdzinoši nelielu Latvijas teritorijas daļu un tātad arī nelielu daļu no visiem bojāgājušajiem. Vai kādreiz taps darbs, kurā būs iespējams apkopot visus partizānu karā bojāgājušos? Diemžēl ar patreizējiem zinātniskās pētniecības un novadpētniecības resursiem tas neizskatās reāli. Tādēļ mums nav citas izejas kā pievērsties vienīgajam apkopojošajam avotam, kuru radījis okupācijas režīma drošības dienests – Latvijas PSR KGB priekšsēdētāja vietnieka Veļikanova 1957. gada 8. janvārī pilnīgi slepenajam ziņojumam Latvijas PSR Ministru Padomes priekšsēdētājam Lācim “*Par cīņas rezultātiem pret bruņoto bandītu nacionālistisko pagrīdi Latvijas PSR teritorijā un bijušo nelegālu legalizēšanos laika posmā no 1944. līdz 1956. gadam ieskaitot*”.²²²

Izziņā uzrādīts, ka no 1944. gada līdz 1956. gada 31. decembrim Latvijas teritorijā padomju drošības dienesti aizturējuši vai likvidējuši 10720 “bandītus”, t.i., nacionālos partizānus, kā arī aizturējuši vai likvidējuši 2735 nelegālus. Nav gan skaidrs pēc kādam pazīmēm šajā atskaitē nodalīti nacionālie partizāni un nelegālisti, jo tālāk atskaitē uzrādīti ieroči, kuri atņemti gan “bandītiem”, gan “nelegāliem”. Tātad bruņoti ir bijuši gan vieni, gan

²¹⁹Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma Seku Dokumentēšanas centra materiāli

²²⁰ Lasmanis U. *Ko neparedzēja hercogs Jēkabs. Divu okupācijas režīmu – padomju un fašistu – nodarītie cilvēkzudumi Jēkabpils apriņķī 1940.–1965. g.* Rīga: Autora izdevums, 2005.

²²¹ Turpat, 414., 415. lpp.

²²²Par cīņas rezultātiem pret bruņoto bandītu nacionālistisko pagrīdi Latvijas PSR teritorijā un bijušo nelegālu legalizēšanos laika posmā no 1944. līdz 1956. gadam ieskaitot. Strods H. (sast.) *Latvijas nacionālo partizānu karš. Dokumenti un materiāli 1944.–1956.* Rīga: Preses Nams, 1999. 586.–588.lpp.

otri. Izskatās, ka “nelegālu” kategorijā tikuši ieskaitīti tie sagūstītie partizāni, kuriem izdevās noliegt savu saistību ar kādu partizānu grupu. Līdz ar to autors uzskata, ka pie abas atskaitēs minētās personu kategorijas būtu saucas par bruņotās nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem un abu kategoriju skaitļi apskatāmi kopainā.

Līdz ar to mēs iegūstam datus, ka Latvijas teritorijā padomju okupācijas drošības dienestiem nogalinājuši vai aizturējuši 13455 nacionālās pretošanās kustības dalībniekus. No tiem 2420 personas ir nogalinātas, 5489 arestētas un notiesātas, bet 5579 personas legalizētas, t.i., atstātas brīvībā. Nezināms skaits no arestētajiem un notiesātajiem nacionālās bruņotās pretošanās kustības dalībniekiem tika sodīti ar nāvessodu. Taču precīzāki dati par to šobrīd mūsu rīcībā nav atrodam. Tāpat minētā atskaite “aizmirst” uzrādīt, ka lielākā daļa no legalizētajiem cilvēkiem 1949. gada 25. martā tika deportēti uz Sibīriju kā “nacionālistu” kategorijai piederīgie. Autors uzskata, ka šie okupācijas režīma drošības dienesta dati varētu būt visumā precīzi un tikt izmatoti dzīvā spēka zaudējumu aprēķināšanā.

Olga Miheloviča

10. Ebreji Latvijā: demogrāfisko procesu norise (1939.–1991.)

Ebreju ietekme Latvijas teritorijā vienmēr ir bijusi īpaša, savas reliģijas dēļ viņi bija savrupāki, attālinātāki no citu tautu kultūrām, bet ar savu īpatnējo pieeju, neparastumu deva paliekošus impulsus Latvijas vēsturē. 1918. gada 18. novembrī proklamētā Latvijas Republika pasludināja visu nacionālo minoritāšu līdztiesību. Arī Latvijas Neatkarības karā 1918.–1920. gadā piedalījās vismaz 2200 ebreju karavīru (tai skaitā vismaz 40 virsnieku). Latvijā 20. gadsimta 20.–30. gados ebreju nacionālā minoritāte aktīvi piedalījās valsts politiskajā, ekonomiskajā un kultūras dzīvē. Ebreju kopienas bija daudzās Latvijas pilsētās. Pēc 1935. gada tautas skaitīšanas datiem Latvijā dzīvoja 93479 ebreji, gandrīz puse no viņiem – Rīgā.²²³

1940. gada 14. jūnija deportācijas laikā padomju vara aizturēja un izsūtīja uz Sibīriju 15443 Latvijas iedzīvotājus. Vairums izsūtīto bija latvieši, bet nākamā lielākā grupa bija ebreji (ap 1800 cilvēku jeb 12%). Relatīvi visvairāk tika deportēti tieši ebreji – 1,93% no Latvijā dzīvojošo ebreju skaita.²²⁴ 1940.–1941. gads politiski sašķēla Latvijas ebrejus. Tika likvidētas ebreju nacionālās biedrības, skolas, represēja to darbiniekus.²²⁵ Otrais pasaules karš atstāja traģisku ietekmi uz Latvijas ebreju kopienu. Nacistu okupētajā Latvijā holokausta laikā no 1941. līdz 1944. gadam tika nogalināti ap 70000 Latvijas ebreju. Holokaustu pārdzīvoja nedaudz vairāk par tūkstoši Latvijā palikušo ebreju (to skaitā arī tie, kuri Otrā pasaules kara beigās posmā bija pārsūtīti no Latvijas uz koncentrācijas nometnēm nacistiskajā Vācijā).²²⁶

²²³Dribins L. *Latvijasebrejukupiena: Vēsture, traģēdija, atdzimšana*. Rīga: LU Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. 29. lpp.; Jēkabsons Ē. *Aizmirstie karavīri – ebreji Latvijasarņijā 1918.–1940. gadā*. Rīga: Biedrība “Šamir”, 2013. 79. lpp.

²²⁴Aprēķinipar 1941. gaduveikti, pamatojoties uz 1935. gada tautas skaitīšanas datiem un pieņemot, ka iedzīvotāju relatīvā etniskā struktūra 1941. gadā bijusi tāda pati kā 1935. gadā. Bleiere D. *Latvijasi edzīvotāju pirmā masveida deportācija: 1941. gada 14. jūnijs*. Rīga, 2007. 9., 20. lpp.; Pelkaus E. (red.) *Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2001. 691. lpp.

²²⁵Dribins L. *Latvijasebrejukupiena: Vēsture, traģēdija, atdzimšana*. Rīga: LU Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. 48.–49. lpp.

²²⁶Vācu okupācijas gados notika 512 ebreju glābšanas un slēpšanas gadījumi, tomēr ne katrs glābšanas mēģinājums izglāba dzīvību, nereti arī paši glābēji tika nodoti. Sk.: Stranga A. *Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā*. Caune A. (red.) *Holokausta Latvijā. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 18. sēj.* Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2006. 13.–32. lpp.; Šneidere I. *Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944.–1953.* Dribins L. (sast.) *Latvijasebreju un padomju vara 1928.–1953. Zinātnisks apcerējums*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2009. 215.–255. lpp.; Sk. datu bāzi: “Ebreji Latvijā. 1941.–1945.: Vārdi un likteņi”. Pieejams: <http://names.lu.lv/lv.html>

Drīz pēc Otrā pasaules kara palielinājās to cilvēku skaits, kuri vēlējās izbraukt no PSRS, un ap 400 Latvijas ebreju 1945.–1946.gadā sadarbībā ar organizācijas “Briha”²²⁷ pārstāvjiem izdevās izbraukt uz Palestīnu. Kopumā pēc Otrā pasaules kara Latvijā atgriezās ap 14000 Latvijas ebreju, kas bija evakuējušies uz PSRS, vēlāk atgriezās arī daļa padomju varas represēto un deportēto ebreju. Pakāpeniski Latvijā ieceļoja arī ebreji no PSRS iekšzemes rajoniem²²⁸.

Padomju režīms ar īpašām represijām vērsās tikai pret vienu etnisko minoritāti – ebrejiem, viņus skāra vairāki represiju viļņi: “Ārstu lieta”, Ebreju antifāšistiskās komitejas dalībnieku prāva, ebreju sabiedriskās un kultūras dzīves likvidēšana, kampaņa pret “kosmopolītismu” u.c.²²⁹ Pakāpeniski ieviesa arī dažādus ierobežojumu pret ebrejiem, viņus izstūma no pārvaldes aparāta un dažādām ekonomikā, zinātnē, kultūras nozarēm, viņiem bija liegta iespēja atjaunot savu kopienu, saglabāt savu etnokulturālo un reliģisko identitāti, īpašas represijas tika vērstas pret cionistiem, ebreju reliģiskajiem darbiniekiem, pedagogiem un kultūras darbiniekiem. Latvijā arestēja un notiesāja vairākus desmitus ebreju literātu, mākslinieku un zinātnieku. Ņemot par pamatu apsūdzētajiem inkriminētos noziedzīgos nodarījumus, politiskās prāvas pret ebrejiem no 1944. līdz 1953.gadam nosacīti var apvienot šādās grupās:

- 1) ebreji, kuri vēlējās nelegāli emigrēt no PSRS uz Palestīnu;
- 2) holokaustu pārdzīvojošie ebreji, kuru galvenais “noziedzums” bija, izdzīvošanas fakts jeb aizdomīgas attiecības, sakari ar vācu virsniekiem, sadarbība ar nacistiskās Vācijas represīvajām iestādēm laikā, kad viņi bija ieslodzīti geto;
- 3) ebreju inteliģence (rakstnieki, žurnālisti, pasniedzēji, aktieri), kuri līdz 1940. gadam dzīvoja Latvijā un bija aktīvi ebreju sabiedriskās un kultūras dzīves veidotāji un pēc Otrā pasaules kara vēlējās atjaunot gan ebreju kultūras dzīvi, gan ebreju sabiedriskās organizācijas;
- 4) ebreji, kuri pēc 1945.gada iesaistījās reliģiskās kopienas atjaunošanā.²³⁰

20. gadsimta 60.gadu sākumā padomju režīma realizētā vispārējā antireliģiskā kampaņa skāra arī jūdaismu – notika masu kampaņa pret reliģiju, sinagogu slēgšana, ticīgo aizskaršana, kā arī ebreju kapsētu slēgšana un to pārveidošana par sabiedriskiem parkiem. Nebija iezīmētas un nebija sakoptas arī ebreju nogalināšanas vietas. Tas pamudināja ebreju aktīvistus uzsākt pirmās akcijas holokausta upuru piemiņas saglabāšanai, tomēr šādi aktīvitātei sekoja represijas pret ebreju aktīvistiem un viņu aresti.²³¹ Ar laiku ebreju vidū sāka izpausties arvien

²²⁷ Piezīme: Organizācija “Briha” (“Bēgšana”) nodarbojās ar nelegālu ebreju pārvešanu no Austrumeiropas uz Palestīnu. Sk. sīkāk: Левин Д. Организованное спасение евреев, переживших Холокост («Бриха»), из прибалтийских государств в 1944-1946 годах. Будницкий О.В. (ред.) *Еврейская эмиграция из России, 1881–2005*. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 175-186

²²⁸ Pārceļošanas iemesli bija dažādi: vienitīkas utīti uz Latvijas PSR sakarā ar darbanorīkojumu; citibēganobada un antisemitisma PSR Siekšējos reģionos. Sk.: Dribins L. *Ebreji Latvijā*. Rīga: Elpa, 2002. 97.–105.lpp.; Dribins L. *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskaits*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2007. 137. lpp.

²²⁹ “Kosmopolītu” kampaņa un “Ārstu lieta” satrauc daudzus padomju ebrejus, radās baumas, ka J. Staļins organizē ebreju masveida deportāciju uz Sibīriju. Šīs bailes pastiprināja pēckarapieredze. Arī Latvijas PSR izplatījās ziņas, ka katīgs gatavota ebreju vispārējā deportācija uz PSR Austrumu apgabaliem, kas būspamatota ar “darba ļaunprāsību” attīrīt pierobežas teritorijūn cionistiem. Sk.: Костырченко Г. Депортация – мистификация. Прощание с мифом сталинской эпохи. *Лехаим*, 2002, Nr. 9, С. 23–38.

²³⁰ Шнейдер И. Отзвуки «дела врачей» в Риге и местные еврейские интеллигалы. Евреи в меняющемся мире. Рига, 1998. С. 369-378; Šneider I. Latvijasebreju un padomju režīms, 1944.–1953. Dribins L. (sast.) *Latvijasebreju un padomju vara 1928.–1953. Zinātnisks apcerējums*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2009. 215.–255.lpp.

²³¹ Dribins L. *Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskaits*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2007. 143.lpp.; Dribins L. *Ebreji Latvijā*. Rīga: Elpa, 2002. 97.–105.lpp.; Советский Союз (Еврей в Советском Союзе в 1945-1985). *Краткая еврейская энциклопедия. Т.4*. С. 263; Цейтлин Ш. *Документальная история евреев Риги*. Израиль, 1989. С. 227, 268-275

pieaugoša pretestība pēc Otrā pasaules kara Latvijā iedibinātajam padomju režīmam. Tā izpaudās dažādos veidos gan pēc realizācijas formas un intensitātes, gan pēc pretestībā iesaistīto cilvēku motivācijas. Pēc Izraēlas uzvaras Sešu dienu karā 1967.gadā Latvijā sākās jauns antisemitisma vilnis. Papildus tam šis karš kļuva par katalizatoru, kas daudziem ebrejiem lika aizdomāties par savu nacionālo identitāti un statusu. Sākās ebreju nacionālā atmoda un Latvija kļuva par vienu no cionistiskās, disidentu un ebreju nacionālās kustības centriem PSRS. Ebreji uzsāka arī aktīvu cīņu par savām tiesībām repatriēties uz Izraēlu.²³²

60.gadu beigās izsniegto izbraukšanas atļauju skaits drīzāk līdzinājās PSRS valdības centieniem atbrīvoties no aktīvajiem cionistiem un nemieru cēlājiem. Tomēr šāda taktika nevis mazināja emigrācijas vilni, bet tieši otrādi – jau pati izbraukšanas iespēja palielināja vēlmi emigrēt. Taču neskaitāmie un nepamatotie atteikumi izbraukšanas atļaujām no PSRS²³³ pamudināja ebreju aktīvistu – rīdzinieku grupu 1970.gadā ar lidmašīnu bēgt uz Rietumiem. Šis mēģinājums tiek uzskatīts par vienu no radikālākajām ebreju aktivitātēm padomju varas apstākļos. Savukārt, pēc neizdevušās akcijas sekojošās tiesas prāvas kļuva par vienu no ievērojamākajiem politiskajiem procesiem, kas tika organizēti PSRS pēc Otrā pasaules kara. Pirms tam ebreju vidū nebija pieņemts atklāti izaicināt varu un censties, lai šis izaicinājums iegūtu plašāku rezonansi ārzemēs. Tomēr prāvas un tiem sekojošie ebreju aresti nespēja apturēt ebreju repatriēšanās procesu, savukārt, anticionistiskā propaganda, antisemitisms, ebreju tiesību ierobežojumi, kā arī rusifikācija tikai pastiprināja vēlmi izbraukt no PSRS. Pēc 1970.gada tautas skaitīšanas datiem Latvijā tikai 46% ebreju atzina jidišu par savu ģimenes valodu (1989. gadā – 22,5 %). Tādejādi kļuva skaidrs, ka, paliekot PSRS, ebreji nevarēs saglabāt sevi kā tautību.²³⁴

Lai gan izbraukšanas process no PSRS bija ļoti sarežģīts un izbraukšanas atļauju izsniegšana bija atkarīga tikai no varas orgānu pozīcijas, tomēr pakāpeniski sāka dot atļaujas izbraukšanai uz Izraēlu. Vienlaikus padomju vara darīja visu, lai iebiedētu izbraucējus. Tos, kuri vēlējās izbraukt no PSRS, bieži vien atlaida no darba, bet vīzu tā arī neizsniedza, radot smagus dzīves apstākļus. Šos cilvēkus arī morāli terorizēja. Jauns nopietns pārbaudījums radās 1972.gadā, kad padomju vara secināja, ka brauc projām tā ebreju iedzīvotāju daļa, kas augstāko izglītību bez maksas bija ieguvusi PSRS. Rezultātā sāka izstrādāt īpašu likumu par izglītības nodokli²³⁵, kas kļuva par jaunu šķērslī cilvēkiem, kuri gribēja emigrēt, tomēr arī tas nesamazināja vēlmi izbraukt no PSRS. Izceļošanas atļauja vai tās liegums varas orgāniem kļuva par vienu no sociālās kontroles veidiem.²³⁶

80.gadu sākumā Latvijā darbojās četras sinagogas, tomēr reliģiskā aktivitāte bija krasi samazinājusies. Ja 1969.gadā četras sinagogas reliģisko svētku laikā apmeklēja 5260 cilvēku, tad 1979.gadā analogos gadījumos apmeklētāju skaits bija tikai ap 2300. 1980.gadu otrajā pusē bija vērojams vēl straujāks ebreju skaita samazinājums, ko ietekmēja gan emigrācija, gan asimilācija. 1989.gadā Latvijā dzīvoja 22900 ebreji (0,9% no Latvijas iedzīvotājiem).

²³²Tomēr jāņem vērā, ka ebreju sabiedrība nebija vienotās savā attieksmē pretpastāvošorežīmu. Sk.: Гительман Ц. *Беспокойный век: евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. Москва, 2008. С. 242; Šneiderel. *Latvijasebreji un padomju režīms, 1944.–1953*. Dribins L. (sast.) *Latvijasebreji un padomju vara 1928.–1953. Zinātnisks apcerējums*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2009. 215.–255.lpp.

²³³ 1970.gadā Latvijas PSR kopumā tika iesniegti 515 iesniegumi izbraukšanai uz Izraēlu uz pastāvīgudzīvi, nokurietikai 98 tika apstiprināti. Sk.: LNA LVA, PA-101.f., 35.apr., 89.l. 26.–31.lp.

²³⁴Кошаровский Ю. *Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе*. Иерусалим, 2007. С. 361; Dribins L. *Latvijasebreju kopiena: Vēsture, traģēdija, atdzimšana*. Rīga: LU Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. 66. – 68. lpp.; Dribins L. *Ebreji Latvijā*. Rīga: Elpa, 2002. 97.–105.lpp.; Советский Союз (Евреи в Советском Союзе в 1945-1985). *Краткая еврейская энциклопедия. Т.4.С. 267–268*

²³⁵ 1972.gada 3.augusta PSRS Augstākāspadomes Prezidijadekrēts "Par PSRS pilsoņu, kuri izbrauc uz pastāvīgudzīvi ārzemēs, valsts ieguldīto līdzekļu kompensēšanu".

²³⁶Морозов Б. (ред.) *Еврейская эмиграция в свете новых документов*. Тель-Авив: Иврус, 1998. С. 159; Цейтлин Ш. *Документальная история евреев Риги*. Израиль, 1989. С. 320

Kopumā no 1968. līdz 1989.gadam no Latvijas izceļoja aptuveni 16000 ebreju, 70% no viņiem devās uz Izraēlu, pārējie – uz Rietumvalstīm.²³⁷Līdz ar Atmodas sākumu 80. gadu beigās, pakāpeniski sāka atdzimt arī ebreju sabiedriskā dzīve. Ebreji piedalījās latviešu tautas cīņā par demokrātiju un Latvijas neatkarīgās valsts atjaunošanu. Šajā periodā strauji palielinājās ebreju organizāciju un izglītības centru skaits. Sākās ebreju nacionālās dzīves legalizācija.

Pārsla Eglīte

11. Okupācijas seku raksturojošie statistikas rādītāji

Okupācijas varas izraisītās sociālās, morālās un netiešās demogrāfiskās sekas pierādāmas un to nodarītais kaitējums izskaitļojams, balstoties uz oficiāliem attiecīgā laikposmā pastāvošās valsts statistiskiem rādītājiem. Tie raksturo kvantitatīvi mērāmās norišu izpausmes un rezultātus, bet ne tos izraisījušos vienu vai vairākus apstākļus. Tāpēc rādītāji izkārtoti pa seku raksturojošo parādību veidiem (1., 2., 3. tab.). No visa esošo statistisko rādītāju klāsta PSRS okupācijas seku izpētei atlasītie izvēlēti, vadoties no trim galvenajiem apsvērumiem:

1. iedzīvotāju skaita dinamikai būtiski, piemēram, iedzīvotāju sastāva raksturojami;
2. strauji mainīgi apstākļu maiņas ietekmē, piemēram, iedzīvotāju dažādo uzvedības veidu intensitātes raksturlielumi;
3. tikai naturālie vai no tiem aprēķinātie relatīvie rādītāji, kuru vērtību un tās pārmaiņas neietekmētu ekonomisko aprēķinu metodikas īpatnības un salīdzināmību neapgrūtinātu valūtu atšķirības un cenu starpība.

Sākotnējā rādītāju atlase koriģēta pēc dažādu nozaru ekspertu ieteikumiem. Par ekspertiem bija aicināti: epidemiologs profesors Ģirts Briģis, demogrāfijas un sociālās statistikas profesore Zigrīda Goša, sociālās statistikas speciāliste Anita Švarckopfa, kādreizējā skolas direktore un Izglītības ministrijas departamenta vadītāja Maija Upmane, kriminologs profesors Andrejs Vilks, socioloģe profesore Brigita Zepa. Šajās konsultācijās ieteikts papildināt morālo seku rādītājus ar pašnāvību biežumu, bet datu analīzē minēt atšķirīgā klašu skaita iemeslu vidusskolās ar latviešu un krievu mācību valodu, kā arī atzīmēt saslimstības un slimību izplatības datu mazo ticamību uzskaites nepilnību dēļ, jo uzrādīti tikai tie, kas griezušies pēc ārsta palīdzības un pie smagākas saslimšanas. To pašu varētu attiecināt arī uz abortu daudzumu un dažiem noziegumu veidiem. Tāpat ieteikts morālo seku datus neapvienot tādus noziegumu veidus kā vardarbību un slepkavības, zādzības un laupīšanas, bet raksturot katru atsevišķi.

Lai izsekotu okupācijas ietekmei uz pētījamo parādību stāvokli pēc neatkarības atgūšanas, izvēlēto rādītāju vērtības uzrādītas dinamikā. Daudzu demogrāfisko un sociālo norišu intensitāte un rezultāti laika gaitā mainās ne vien vietējo apstākļu, bet arī vispārējo sabiedrības attīstības tendenču iespaidā. Lai tās neattiecinātu uz okupācijas režīma ietekmi, izvēlētie dati, cik bija iespējams, salīdzināti ar Somiju. Pēdējai, kā aprakstīts iepriekšējos pētījumos, līdz okupācijas sākumam bija daudz līdzības ar Latviju.²³⁸ Taču okupācijas izraisītie iedzīvotāju skaita zudumi, kolonizācija un rusifikācija ar to sekām vērojami tikai

²³⁷20. gadsimta 80.gadubeigāsdaudzicisionistitikaatbrivotinonometnēmunarī daudzi "otkazņiki" saņēmaizbraukšanasatļaujas. Sk.: LNA LVA, PA-101.f., 45.apr., 95.l., 22.–63., 77.lp., LNALVA, PA-101.f., 35.apr., 88.l., 7.-8., 38.-44.lp.; DribinsL. *EbrejiLatvijā*. Rīga: Elpa, 2002. 225.lpp.; DribinsL. *Latvijasebrejukopiena: Vēsture, traģēdija, atdzimšana*. Rīga: LU Latvijas Vēstures institūta argāds, 2001. 68. lpp.; Латвия. *Краткая еврейская энциклопедия. Т. 4*, кол. 685–699; Рига.*Краткая еврейская энциклопедия.Т. 7*, кол. 197–205

²³⁸Kalniņš J. *Iekšzemes kopprodukta (IKP) apjoms, ko Latvija būtu ieguvusi, ja nebūtu PSRS okupācijas.Pētījums*. Rīga, 2008. 28. lpp. (Nepublicēts); Krūmiņš J. *Iedzīvotāju mūža ilgums – tendences un palielināšanas problēmas*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1993.44. lpp.

Latvijā un atspoguļojas tikai tās statistikā, tiem nav analoģu Somijas norisēs un datos. Tāpat 1959./60. gadu rādītāji kā zināms atskaites punkts samērā mierīgam attīstības posmam ir raksturīgi tikai Latvijai. Tāpēc tabulās par Somiju nav piedāvātas visu rādītāju vērtības un dati par visiem gadiem.

Vairoties no pārāk apjomīga datu daudzuma, parādību dinamikas raksturošanai izvēlēti vairāku tautas skaitīšanu vai tam tuvākie gadi. Tautskaišu dati vispilnīgāk raksturo iedzīvotāju sastāvu, kamēr ikgadējās uzskaites rādītāji, galvenokārt, norīšu intensitāti, pārmaiņas darbības apstākļos un cilvēku uzvedību tajos. No visām tautskaitēm par zīmīgākām izvēlētas pēdējā pirmskara (1935. gadā); pirmā pēckara (1959. gadā), kad vairums izdzīvojušo represēto bija atgriezušies; pēdējā PSRS (1989. gadā), un pirmā pēc okupācijas (2000. gadā). Šīs pēdējās skaitīšanas dati atspoguļo okupācijas vēl nepārvarētās sekas, ieskaitot iedzīvotāju saasināto reakciju uz apstākļu krāso maiņu. Darba gaitā izrādījās, ka ne visiem 20. gadsimta beigās plaši lietotiem statistikas rādītājiem ir atrodami laikā vai valstu starpā salīdzināmi dati. Iemesli mēdz būt dažādi.

1) Tādas ziņas 30. vai vēl arī 50. gados valsts statistikā nav vāktas un apkopotas (piemēram, 30. gados iedzīvotāju dalījums pēc izglītības līmeņa Latvijā, mirušo dalījums pēc nāves cēloņiem – tikai par Rīgu un saslimstība ar ļaundabīgiem audzējiem – tikai par slimokasu dalībniekiem, bet okupācijas laikā svešvalodu prasme u.c.).

2) Parādība valstī ir bijusi reta un nesvarīga vai šķitusi noklusējama, tāpēc dati nav uzrādīti (piemēram, migrācijas pieaugums un arī saslimstība ar hronisko alkoholismu Latvijā 30. gados, skolēnu dalījums pēc apmācības valodas vai “dzīvokļu” rindā uzņemto skaits Somijā, mājokļa apstākļi Latvijā 1959.–1960.g. u.tml.).

3) Datu grupējums vai aprēķinu metodika atsevišķos laikposmos vai valstīs bijis atšķirīgs (piemēram, vecuma pamatgrupas Somijā, skolēnu dalījums pa izglītības līmeņiem, noziegumu vai sodīto dalījums pēc nodarījumu veidiem 1935.g. un vēlākos gados utt.). Daži citi dati uzrādīti 1935. gada robežās, bet mūsdienās trūkst sākotnējo datu pārrēķinam patreizējās robežās. Tomēr jāšaubās, vai šo nedaudzo un tabulās ar citu gadu iezīmēto rādītāju vērtības niecīgās neprecizitātes spētu mainīt kopējo kādas parādības līmeni un tā turpmāko pārmaiņu raksturu.

Lielāku neizpratni un zināmas aizdomas var izraisīt vairāku datu atšķirības dažādos avotos, kas rodas to vēlāko pārrēķinu dēļ, kā arī tautskaites rezultātos un tā paša gada tautsaimniecības pārskatos. Tāpēc šai darbā priekšroka dota vēlāk izdotajiem avotiem. Tā kā salīdzināmo datu trūkst galvenokārt par agrākajiem gadiem, dažos gadījumos pats to trūkums sniedz zināmu liecību par laikmetu. Citos gadījumos agrāko datu trūkums gan apgrūtina okupācijas ietekmes izsekošanu, bet ne tās izraisīto seku raksturojumu, kas ir pētījuma galvenais mērķis.

Pieejamo datu būtisks trūkums ir sociālās un morālās parādības raksturojošo statistikas rādītāju ierobežotais klāsts. To vidū nav tādu, kas uzrādītu mācību laikā neapgūtās lietišķās un sadzīves saskarsmes, politiskās kultūras un pilsoniskās līdzdalības prasmes, uzbūvēto dzīvokļu un pieejamo preču kvalitāti, zemo informētību par dzīvi ārvalstīs, arī savu valsti un tās kultūru, īpaši iepriekšējā vēstures posmā u.tml. Visi šie okupācijas laikā pastāvējušā totalitārā režīma kaitējumi un ierobežojumi iedzīvotāju izaugsmei un dzīves kvalitātei ietekmēja viņu aktivitāti un sekmes uzņēmējdarbībā un sadarbībā ar ārvalstu partneriem, kā arī rīcības veidu izvēli kā tai laikā, tā sekojošos gados: pārmērīgo vēlēšanos darīt visu pretēji okupācijas laikā piedzīvotajam, pakļauties patēriņa reklāmai, ārzemju paraugiem un ilgus gadus nepiepildītajai vēlmei iepazīt citas zemes pirms savas dzimtas iespēju apguves. Okupācijas radīto valsts un sabiedrības attīstībai nelabvēlīgo apstākļu papildus raksturojumu meklējumi dažādu dienestu un aptauju datos būtu īpašu pētījumu uzdevums. Taču domājams, ka tā rezultāti okupācijas radīto zaudējumu apšaubītājiem liktos mazāk pārliecinoši par statistiku. Tāpēc šai darbā aprobežosimies ar statistiski raksturojamo

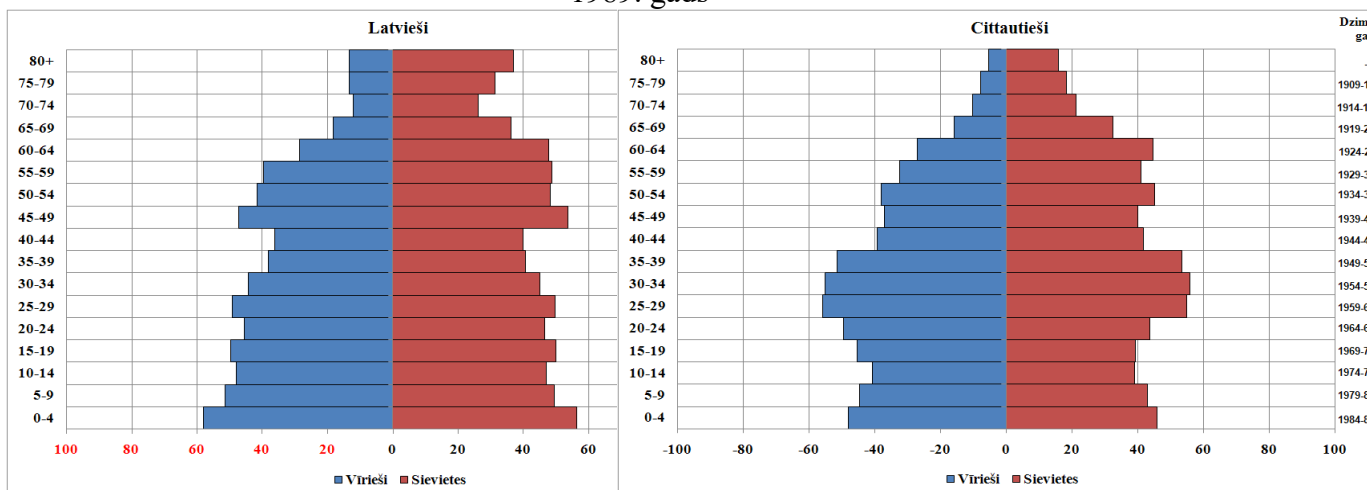
okupācijas seku apzināšanu un uz to pamata izdarāmiem secinājumiem par iespējām ar laiku tās pārvarēt, iepriekš izvērtējot savākto datu piemērotību un pietiekamību noteiktu secinājumu pamatošanai, pieaicinot tam dažādu specialitāšu ekspertus. Balstoties uz apkopoto statistikas datu analīzi, var izvērtēt okupācijas seku paredzamo ilgstamību un iespējas ar laiku tās pārvarēt.

Uzskatāmas un neapšaubāmas PSRS okupācijas sekas Latvijā ir nesamērīgais krievu (krievvalodīgo) īpatsvars, kāds izveidojies pusgadsimta laikā kopš Molotova-Ribentropa pakta darbības sākuma (1939.-1989.). Latviešu skaits nav spējis atjaunoties, bet lielākās cittautiešu etniskās grupas – krievu – skaits kolonizācijas gaitā palielinājies vairāk nekā 5 reizes un pārējo etnisko grupu – par nepilniem 40%, t.i., proporcionāli kopējam iedzīvotāju skaita pieaugumam. Līdz 1989.gadam latviešu īpatsvars valstī bija sarucis līdz 52%, bet krievu pieaudzis līdz 34%, turklāt pārējo tautu pārstāvji sazinājās ar citiem galvenokārt krieviski. Galvaspilsētā latviešu īpatsvars nerasniedza pat 2/5 iedzīvotāju, kas neveicināja valsts valodas apguvi arī pēc atbrīvošanās no PSRS varas un rusifikācijas politikas izbeigšanās²³⁹.

Tā kā atjaunotajā Latvijas Republikā cittautieši netiek diskriminēti un bauda līdzīgas ar pamatiedzīvotājiem cilvēktiesības un sociālo aizsardzību, vairums no viņiem neizmanto iespējas izceļot uz etnisko dzimteni, un viņu īpatsvars sekojošo 10 gadu laikā ir sarucis tikai par dažiem procentu punktiem. Situācija varētu mainīties nākamajos apmēram 20 gados, t.i., pēc 2030. gada. To laikā pat pēdējie 80. gados iebraukušie kolonisti, kam atšķirībā no viņu Latvijā dzimušiem pēctečiem nav bijusi iespēja mācīties un apgūt latviešu valodu kopš bērnības, būs pārsnieguši aktīvo vecumu vai pat atstājuši šo pasauli. Tā kā viņu pēcnācēju skaits un īpatsvars jaunāko paaudžu vidū ir ievērojami mazāks par savulaik iebraukušo papildinājumu vecākajām paaudzēm (sk. 1. att.), turpmāk ir gaidāma pakāpeniska cittautiešu īpatsvara mazināšanās ar atbilstoši vājāku viņu ietekmi uz politikā sakņotu konfliktu varbūtību un jauniešu attieksmi pret savu ģimeņu papildināšanu, valsts valodu, pilsonību u.c. Līdz ar to iedzīvotāju etniskā sastāva īpatnības Latvijā zaudēs savu nozīmību kā sarežģījumu iemesls vairākās citās dzīves jomās un iegants pārmetumiem starpvalstu attiecībās.

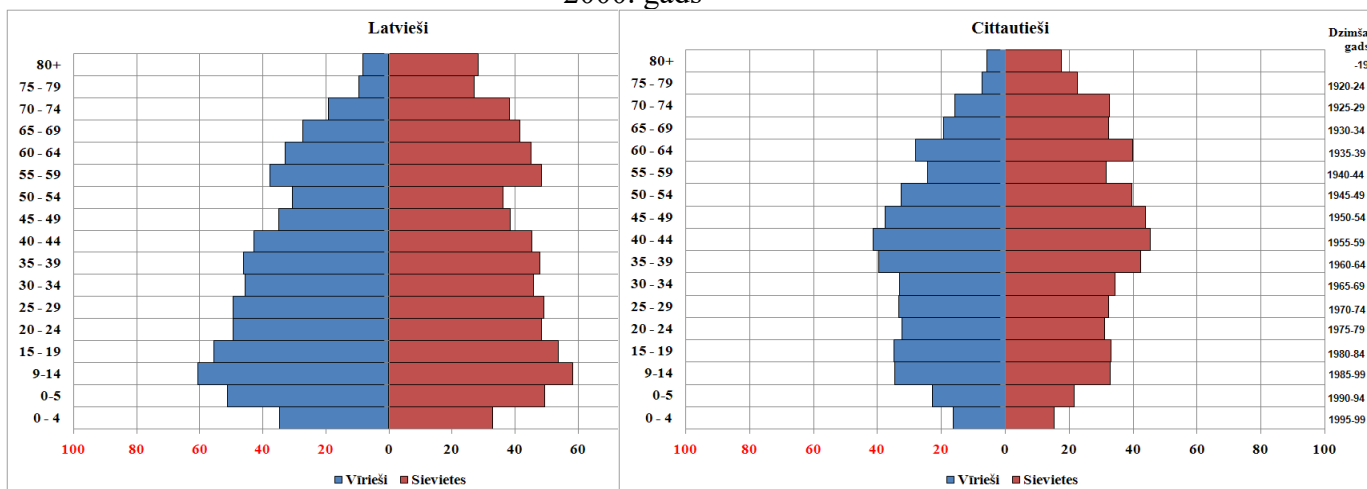
1. attēls

**Latvijas iedzīvotāju dzimuma un vecuma sastāvs pa tautībām
1989. gads**

²³⁹ Mežs I. *Latvieši Latvijā: Etnodemogrāfisks apskats*. Rīga: Zinātne, 1994. 29. lpp.

2000. gads

Iedzīvotāju vecumsastāvs un tā pārmaiņas Latvijā 20. gadsimta beidzamajos 20 gados praktiski neatšķiras no Eiropai kopumā piemītošajām tendencēm. Tostarp tieši latviešiem ir salīdzinoši lielāks bērnu īpatsvars gan par vidējo valstī, gan, piemēram, Somijā. Būtiska Latvijas iedzīvotāju vecumsastāva un tā izmaiņu atšķirība no pārējās Eiropas tāpat kā citās postsociālisma valstīs pamanāma, salīdzinot iedzīvotāju sastāva novecošanās faktoros. Somijā veco ļaužu īpatsvara pieaugumu un sasniegto līmeni veicināja mūža ilguma pieaugums, kamēr Latvijā tas gadu desmitiem nemaz nepieauga vīriešiem un tik pat kā nemaz nepalielinājās sievietēm, atpaliekot no Somijas 80./90. gadu mijā par attiecīgi 5,5 un 3,6 gadiem, kaut arī pirms Otrā pasaules kara šīs starpības bija 0,6 un 1,0 gadi, turklāt par labu Latvijai.

Atpaliecība paredzamā mūža ilguma pieaugumā saistīta ar ievērojamu mirstības pieaugumu uz 100 000 iedzīvotājiem visās galvenajās nāves cēloņu grupās. Sevišķi liela starpība ar citām Eiropas valstīm ir ārējo nāves cēloņu izraisītai mirstībai, kas gadsimtu mijā pārsniedza Somijā vērojamo vairāk nekā 2 reizes. Vīriešu pāragro mirstību no dažādiem veselības traucējumiem vēl pēc okupācijas kāpināja Afganistānas kampaņā un Černobiļas AES avārijas seku darbos piedalījušos tur iegūtā invaliditāte un latentās saslimšanas. Šo pāragrās nāves iemeslu draudi nepilniem 10 tūkstošiem vīriešu pastāvēs vēl kādus 10–15 gadus, līdz viņi pārsniegs vīriešiem vidēji paredzamo mūža ilgumu.²⁴⁰

Lielākā daļa vīriešu pāragro nāves gadījumu kā okupācijas laikā tā pēc tās notika ārējo nāves cēloņu dēļ: transporta u.c. negadījumos, pašnāvībās un slepkavībās²⁴¹. Ir zināms, ka tādas notiek vieglprātības dēļ, dzērumā vai izmisuma brīžos. Šādu nāves gadījumu un to izraisījušo iemeslu lielāks biežums bijušajā PSRS, salīdzinot ar citām Eiropas valstīm, izskaidrojams ar tajā valdījušā totalitārā režīma uzspiestajiem iniciatīvas, izvēles un darbības ierobežojumiem, kā arī sliktajiem darba, mājokļa un apgādes apstākļiem, kas nebija atkarīgi no cilvēka centības un darba rezultātiem.

Tas viss lika cilvēkiem just jau represiju gaitā pausto viņu dzīvības un personības mazvērtību varas pārstāvju skatījumā unniecīgās cerības vērst dzīvi uz labo pusi pašu spēkiem. Galu galā tas noveda pie vieglprātīgas attieksmes pret paša dzīvību un veselību un

²⁴⁰Straume I. *PSRS okupācijas režīma nodarītie cilvēkresursu zaudējumi Latvijai karadarbības laikā Afganistānā. Pētījums*. Rīga, 2007. 14. lpp. (Nepublicēts); Vītoliņš E. *PSRS okupācijas režīma Latvijai radītie netiešie demogrāfiskie zaudējumi. Černobiļas AES katastrofas seku ierobežošanā iesaistīto Latvijas iedzīvotāju skaits un zaudējumi. Pētījums*. Rīga, 2007. 20. lpp. (Nepublicēts)

²⁴¹*Demogrāfija 2006*. Rīga: CSP, 2006. 83., 89. lpp.

pārliedzas alkoholisma izplatības, nepazīstot un nerodot iespējas citiem priekā avotiem. Īpaši graužošs, kā to liecināja salīdzinājums ar stāvokli PSRS dienvidu daļas vīndaru savienotajās republikās, izrādījās degvīna un tā surogātu lietošana, ko, domājams, veicināja lielais iebraucēju skaits no teritorijām ar tā lietošanas senākām tradīcijām un arī ilgāku dzīves pieredzi padomju totalitārisma apstākļos. Tāpēc nav nejauši, ka alkoholisma un citu ārējo nāves cēloņu izraisītā mirstība Latvijā bija augstāka nekā citās Baltijas valstīs, kur kolonistu īpatsvars bija mazāks²⁴².

Sievietēm vidējā paredzamā mūža ilguma starpība ar citām valstīm ir mazāka, bet tomēr pastāv. Atšķirībā no vīriešiem, sieviešu samērā lielāku mirstību izraisīja salīdzinoši smagākie dzīves apstākļi ar rindām pēc ikdienas lietojuma precēm unniecīgo pakalpojumu piedāvājumu, ieskaitot nepietiekamo vietu skaitu bērnu dārzos. To radītās grūtības bieži pastiprināja dzīve ar vīru-alkoholiķi. Sarežģījumus radīja arī kontracepcijas līdzekļu nepieejamība, kādēļ sabrukušajai valstij bija raksturīgs nesamērīgi liels abortu skaits ar to sekmēto sieviešu dzimumorgānu audzēju lielo varbūtību un atbilstoši īsāku mūža garumu.

Šie pēdējie sieviešu salīdzinoši īsākā mūža ilguma iemesli daļēji jau palikuši pagātnē, un to izraisīto veselības traucējumu skartās sieviešu paaudzes nomainīs labākos apstākļos augušās un nobriedušās. Grūtāk pārvarami vīriešu pāragrās mirstības cēloņi: alkohola biežas un bagātīgas lietošanas ieradumi, savas dzīvības un veselības vērtības nepietiekamā apzināšanās. Pēdējo varētu pakāpeniski vērst par labu, pilnveidojot valsts atbalstu ģimenēm ar bērniem un cilvēkresursus veidojošām tautsaimniecības nozarēm – izglītībai, kultūrai un veselības aprūpei, ieskaitot veselības mācību skolās un tautas sportu. Kā konstatēts pētījumos, cilvēku izglītība un garīgā izaugsme mazina viņu pievēršanos apreibinošo vielu lietošanai²⁴³, toties paplašina nodarbinātības iespējas arī vecākos gados un ar labu atalgojumu. Atbilstoši tam izglītotākajiem paredzams arī ilgāks mūžs. Tātad paaugstinoties iedzīvotāju izglītības līmenim, paredzama arī kopēja veselības stāvokļa uzlabošanās un vidējā mūža ilguma pieaugums.

Okupācijai beidzoties, bērnu īpatsvars un dzimstība Latvijā gan nedaudz pārsniedza Somijas līmeni, taču kopējā un zīdaiņu mirstība gluži pretēji pārsniedza Somijā sasniegto – pēdējā pat gandrīz 2 reizes. No minētā secināms, ka iedzīvotāju ataudze Latvijā, okupācijai beidzoties, bija mazāk racionāla nekā t.s. “brīvajā pasaulē”: izlietojot vairāk spēku un laika bērnu iznēsāšanai un aprūpei, iegūstam mazāk dzīves un tātad arī ražīga darba gadus. Tā kā šīs norises būtiski ietekmē kā ģimeņu labklājības līmeni, tā zinības bērnu aprūpē un veselības ieradumi, stāvokļa uzlabošanās šai jomā iespējama ne ātrāk kā pēc gadiem desmit, ja šai laikā īstenotos tam labvēlīgi nosacījumi.

Neefektīvās centralizēti plānotās ekonomikas sabrukuma izraisītais masveida bezdarbs un nabadzība noveda pie krasa dzimstības samazinājuma 90-tos gados praktiski visās postsociālisma valstīs. Latvijā šis kritums bija vislielākais, jo praktiski visā okupācijas laikā tajā tika izvietotas un paplašinātas metālrūpniecības un mašīnbūves rūpnīcas, kam izejvielas piegādāja no austrumiem un tai pat virzienā izveda produkciju. Tādu neracionālu rīcību pamatoja ar ātrāku jauno jaudu apgūšanu un izmantoja kā iegastu darbaspēka ievēšanai pamatīgākas kolonizācijas un rusifikācijas nolūkā. Rezultātā Latvija līdzīgi Igaunijai kļuva par visvairāk urbanizēto un industrializēto savienoto republiku ar lielāko rūpniecībā nodarbināto īpatsvaru, kas 80.–90. gadu mijā gandrīz par 30% pārsniedza nebūt ne lauksaimnieciskajā Somijā fiksēto. Tāpēc arī padomju ekstensīvajai rūpniecībai pārtraucot darbību, tā sekas Latvijas un īpaši lielāko pilsētu iedzīvotājiem izrādījās vissmagākās.

Dzimstībai samazinoties straujāk un līdz zemākam līmenim nekā citās Eiropas valstīs, dabisko pieaugumu nomainīja iedzīvotāju skaita samazināšanās, mirušo skaitam pārsniedzot

²⁴²Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 2001. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 2001. 192. lpp.

²⁴³Pudule I. u.c. *Latvijas iedzīvotāju veselību ietekmējošo paradumu pētījums, 2000*. Helsinki: Kansanterveyslaitos, 2001. 147. lpp.

dzimušo skaitu. Nepilnos 20 pēcokupācijas gados radušies iedzīvotāju skaita zudumi jau salīdzināmi ar kara un okupācijas laika represiju radītiem dzīvā spēka zaudējumiem. Šie jaunie iedzīvotāju skaita zudumi tos izraisījušo cēloņu dēļ tāpat pieskaitāmi PSRS okupācijas ilglaika sekām, un to ietekme būs jūtama vēl attālākā nākotnē.

Kopējais iedzīvotāju skaita pieaugums Latvijā pašreizējās robežās, neraugoties uz dažādu cēloņu izraisītiem iedzīvotāju zudumiem 40 gadu laikā, okupācijai beidzoties izrādījās gandrīz 40%, salīdzinot ar stāvokli 1935. gadā. Dabiskajam pieaugumam pēckara gados arvien vairāk sarūkot, lielāko daļu kopējā pieauguma veidoja ieceļotāji no citām bijušās PSRS republikām, kas apmetās galvenokārt pilsētās – ierobežojot vietējo apdzīvotos mājokļus un aizņemot lielu daļu jaunbūvēto – augošajos rūpniecības uzņēmumos nodarbināto izmitināšanai²⁴⁴. Tas radīja pārmaiņas ne vien iedzīvotāju etniskajā un vecumsastāvā, bet arī to izvietojumā.

Iedzīvotāju skaita pieaugums pilsētās praktiski trīskārt pārsniedza tā samazinājumu laukos, kāds industrializācijas gaitā notiek visās valstīs. Gandrīz puse no pilsētnieku skaita palielinājuma nonāca Rīgā, palielinot tās iedzīvotāju skaitu 2,36 reizes, salīdzinot ar stāvokli pirms kara, bet rīdžinieku īpatsvars visu valsts iedzīvotāju vidū pieauga no 20% 1935. gadā līdz 34% 1989. gadā. Tik straujš iedzīvotāju pieaugums, īpaši ierobežotās resursu pieejamības dēļ pēckara posmā, neizbēgami izraisīja mājokļu krīzi ar tādām kroplīgām tās risinājumu formām kā kopējie dzīvokļi, dzīvojamās platības ierobežojumi uz 1 cilvēku, nerēķinoties ar atsevišķas istabas nodrošinājumu katram saimes loceklim vai vismaz dažādu paaudžu pārstāvjiem, un strādnieku kopmītnēm ar vairākiem cilvēkiem vienā istabā. Novēlotā masveida mazgabarīta dzīvokļu celtniecība steigas un taupības dēļ noveda pie būvju zemās kvalitātes. Pēcokupācijas laikā tas prasa papildus līdzekļu ieguldījumu kvalitatīvu mājokļu celtniecībai, okupācijas laikā būvēto remontiem un siltināšanai. Mājokļu vai to platību deficītam bija atbilstoša negatīva ietekme uz bērnu skaitu ģimenēs, dzīves kvalitāti sliktos sadzīves apstākļos un amorālu rīcības veidu izplatību, cenšoties savus apstākļus uzlabot.

Okupācijas laikā sasniegtā urbanizācijas pakāpe pasaules praksē nav nekas ārkārtējs, kaut arī tik liela iedzīvotāju koncentrācija galvaspilsētā vērojama pavisam nedaudzās valstīs. Valsts tālākās attīstības posmā būtu jā rūpējas par pakāpenisku pārmantotā iedzīvotāju izvietojuma maiņu, vairāk veicinot ne Rīgas, bet citu lielāko pilsētu un reģionu vienmērīgāku augšanu. Rīgā būtu nepieciešama mājokļu kvalitātes uzlabošana, citās pilsētās galvenokārt labākas nodarbinātības un lielāku ienākumu iespējas, laukos papildus pēdējiem arī skolu un citu pakalpojumu pieejamība, uzlabojot sabiedriskā transporta iespējas.

Industrializācijas un militārās tehnikas modernizācijas vajadzībām, kā arī cenšoties nodrošināt pilnu nodarbinātību, okupācijas laika valdošais totalitārais režīms visnotaļ sekmēja vidusskolu audzēkņu un studentu skaita pieaugumu. Šai nolūkā tika ieviesta obligāta vidējā izglītība un atcelta mācību maksa augstskolās. Pateicoties tam bija panākts visai augsts iedzīvotāju formālās izglītības līmenis, taču pēc statistikas datiem tas tomēr vēl atpalika no, piemēram, Somijā sasniegtā. Okupācijas laika izglītības programmas statistikā nav atspoguļotas, un to atbilstība darbam un dzīvei ārpus bijušajā PSRS pastāvējušās saimnieciskās un sociālās sistēmas būtu īpašu pētījumu uzdevums. Pēc pieredzes zināms, ka tajās nopietna vērība bija veltīta eksaktajām zinātnēm, hipertrofēta loma atvēlēta kompartijas ideoloģisko nostādņu apguvei un militārai sagatavotībai, savukārt nepietiekama sociālām zinībām un svešvalodām, atskaitot krievu, kā arī mazākumtautību bērnu iespējām pilnveidot dzimtās valodas iemaņas. Zināšanu un iemaņu trūkums komerczinībās, saskarsmes kultūrā un svešvalodās lika sevi manīt galvenokārt pirmajos gados pēc neatkarības atgūšanas, uzsākot privāto uzņēmējdarbību, sadarbību ar ārvalstu partneriem un starptautiskām organizācijām.

Būtisks okupācijas laika izglītības trūkums ir nepietiekamā latviešu valodas apguve skolās ar krievu mācību valodu, ko radīja mazāks šai valodai atvēlēto stundu skaits, nekā krievu valodai latviešu skolās, nepārtrauktais kolonistu bērnu pieplūdums bez kādām

²⁴⁴Riekstiņš J. (sast.) *Migranti Latvijā. 1944.–1989. Dokumenti*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2004. 245. lpp.

priekšzināšanām latviešu valodā, kā arī lielais krievvalodīgo īpatsvars iedzīvotāju vidū un tā laika valsts politika, kas deva iespēju dzīvot un darboties bez latviešu valodas prasmes. Pēc nacionālās valsts atjaunošanas valsts valodas nepratējiem izrādījās sašaurinātas nodarbinātības iespējas pakalpojumu nozarēs un valsts iestādēs, apgrūtināta integrācija ar iedzīvotāju vairākumu. Tas savukārt veido augsni politiskām provokācijām un konfliktu draudiem, kas prasa papildizdevumus drošības struktūrām. Nodrošinot visu lielāko Latvijā dzīvojošo etnisko grupu bērniem iespējas mācīties savā dzimtajā valodā, skolu sistēma mazāk blīvi apdzīvotos lauku apvidos izrādījās pārlietu sadrumstalota un līdz ar to izmaksu ietilpīgāka, nekā tas būtu vispārējais valsts valodas izplatības apstākļos.

Iedzīvotāju dzīves līmenis pēc visiem salīdzināmiem statistikas rādītājiem bijušajā PSRS un pēc tās sabrukuma visās postsociālisma valstīs atpalika no brīvās pasaules valstīs sasniegtā. Tā izlīdzināšana novērstu vienu no būtiskākajiem iemesliem bērnu skaita ierobežošanai ģimenēs un tādējādi palīdzētu atjaunot paaudžu nomaiņu. Bez tam tā varētu palielināt kolonistu pēcteču lojalitāti pret mītnes zemi un cieņu pret vietējo kultūru, kā arī novērst pēc okupācijas sākušos emigrāciju uz Rietumvalstīm, kas pasliktina jau tā nelabvēlīgo demogrāfisko situāciju.

PSRS okupēto teritoriju iedzīvotāju labklājības līmeņa lielākā atšķirība no t.s. brīvās pasaules izpaudās kā dažādo preču ierobežotā pieejamība un neapmierinošā kvalitāte. Visu tos laikus piedzīvojušo cilvēku atmiņā ir pierakstīšanās gadu un ilgāk uzturamās iepriekšējās pieteikšanās rindās pēc ledusskapjiem un automašīnām. Tāpat līdz pat vairāku stundu garās stāvēšanas rindās pēc cukura, gaļas, pēdējos gados arī kafijas un dienviņu augļiem, kas būtiski samazināja iedzīvotāju rīcībā atlikušā brīvā laika apjomu, īpaši sievietēm. Lai taupītu laiku, tika likti lietā ne gluži godīgi paņēmieni deficīta preču iegūšanai tieši no bāzēm ar tajās strādājošo paņģi starpniecību un kukuļošanas palīdzību.

Savukārt veikalos pieejamie tikai PSRS pēc viena standarta un ātrākas plāna un virsplāna izpildes apstākļos ražotie apģērbi, apavi u.c. priekšmeti nespēja apmierināt cilvēku gaumi un atšķirīgās vajadzības. Tas viss noveda pie sakāpinātas tieksmes visdažādākajos ceļos iegūt deficītās aizrobežu preces. Šī prakse ne tikai nesekmēja likumpaklausību un cieņu pret likumu, bet radīja paliekošu necieņu pret pašmāju ražojumiem. Laikposmā pēc okupācijas tā izpaudās pārspīlētā iepirkšanās kārē un importa preču nesamērīgā patēriņā, kā arī agrāk reti kam apmierinātā tieksmē doties ārzemju ceļojumos gan iepirkšanās nolūkos, gan cenšoties apgūt agrāko liegumu dēļ iekavēto un ātrāk pielīdzināties visam ārzemnieciskajam, noniecinot savas valsts labumus un vērtības. Tas veicināja noturīgu importa pārsvaru pār eksportu ar nelabvēlīgām sekām Latvijas ekonomikā.

Ilgstošāka var izrādīties okupācijas laikā degradētās vides un ar to atgriezeniski saistītās cilvēku attieksmes un uzvedības kvalitātes uzlabošana. Pētījumi par vides stāvokli, vairāk pievērsoties dabas resursiem un ķīmiskajam piesārņojumam, veikti galvenokārt laikposmā pēc okupācijas²⁴⁵. Dzīves vides un atsevišķo tās elementu vērtējums pašu iedzīvotāju skatījumā, kas iespaido viņu dzīves kvalitāti un arī gatavību mainīt dzīvesvietu, apzināts vairākās izlases veida aptaujās.²⁴⁶ Iegūtās atbildes liecina, ka visos apdzīvojuma veidos tikai nedaudz vairāk par pusi aptaujāto iedzīvotāju vērtē vides stāvokli savā dzīvesvietā kā apmierinošu. Citi pilsētnieki, īpaši Rīgā, to biežāk vērtē kā sliktu nevis labu, un traucējošo apstākļu vidū dažāda lieluma pilsētās un īpaši laukos 16–31% minējuši ielu un pagalmu nepietiekamo tīrību, zaļo stādījumu un mežu stāvokli, netīrību un nekārtību atpūtas vietās, un vēl vairāk par 3% pilsētnieku – trokšņu līmeni.

²⁴⁵ *Latvijas vides stāvokļa pārskats*. Rīga: Vides konsultāciju un monitoringa centrs, 1996. 182. lpp.

²⁴⁶ Eglīte P. Vides stāvoklis Latvijas iedzīvotāju skatījumā. *Vide, kas veido cilvēku; cilvēks, kas veido vidi. IV Zaļās loģikas konferences referātu krājums*. Rīga: Gandrs, 1998. 53.–59. lpp.; Bauls A., Krišjāne Z., Mežciema G. *Pilsētvides vērtējums dažādos Rīgas rajonos. Ģeogrāfiski raksti XI, 2003*. Rīga: Latvijas Ģeogrāfijas biedrība, 2003. 79.–95. lpp.

Nevīžīgo attieksmi pret vidi provocē 60.–80. gadu vienveidīgā un skatam nepievilcīgā tipveida apbūve pilsētu dzīvojamās mikrorajonos un to paviršā apdare ar neizturīgiem materiāliem, kuras bojājumi rada nevīžības iespaidu. Nomācošas ir pamesto rūpnīcu un lielfermu brūkošās sienas, dažādu īpašnieku denacionalizēto un iegūto okupācijas laikā nekopto un pēc tās līdzekļu trūkuma dēļ neatjaunoto ēku grausti, salauztie parku soliņi un citi mazās arhitektūras darinājumi, bojātie pieminekļi kapos, strūklakas pilsētās utt. Tas viss liecina par lielas daļas iedzīvotāju vidū iztrūkstošo emocionālo saikni ar savu dzīvesvietu, neizpratni par vides stāvokļa ietekmi uz pašu un citu labsajūtu, necieņu pret līdzcilvēkiem un pat vēlēšanos likt tiem izjust apkārtnes bojātāju fizisko varēšanu un atbrīvotību no jebkādam ierobežojošām normām.

Līdzīgi visām citām sociālām parādībām pasaulē, ģimenesuzbūve, attiecības un pamatfunkciju izpildes veids Latvijā ir turpinājis mainīties kā PSRS okupācijas laikā, tā īpaši strauji pēc tās. Okupācijas laikā dažu norišu tendences atšķīrās no tuvējās ārvalstīs novērotām. Okupētajā Latvijā virknes iedzīvotāju rīcību regulējošo noteikumu ietekmē (pierakstīšanās tiesības Rīgā, iespēja palikt tajā pēc studijām, ja bijis norīkojums darbā citur) saglabājās augsts oficiāli reģistrēto laulību un šķiršanos skaits uz 1000 iedzīvotājiem. Tikmēr Somijā tas jau līdz 80. gadu beigām bija sarucis līdz gandrīz divkārt mazākam skaitam, kas liecina par partneru augstāku savstarpējās uzticēšanās pakāpi un vēlmi izvairīties no varbūtējās šķiršanās nepatīkamajām procedūrām.

Visu ierobežojošo noteikumu atcelšana un citu apstākļu maiņa izraisīja visu matrimonālās uzvedības biežuma rādītāju strauju izlīdzināšanos ar salīdzināmām valstīm. Tas liecināja par algota darba pārsvara (pār mājražošānu) un pilsētnieku dzīvesveida vispārējo ietekmi uz ģimenes dzīvi neatkarīgi no politiskās iekārtas, kā arī bijušo “padomju cilvēku” lielo gatavību un spēju apgūt jaunas zinības un modi. Tomēr reproduktīvās uzvedības modeļi saglabāja gan pārmantotās, gan apstākļu noteiktās atšķirības. Piemēram, okupāciju pārdzīvojušās valstīs raksturīgais lielais abortu biežums gan divkārt samazinājās, bet vēl gadsimtu mijā Latvijā tas pēc dažādiem rādītājiem izrādījās 3 un 4 reizes augstāks.

Nesamērīgi lielo abortu skaitu vairs nevar izskaidrot ar PSRS pastāvējušo kontracepcijas līdzekļu nepieejamību, jo tie kļuva plaši pieejami pašos pirmajos gados pēc totalitārās valsts sabrukuma, un vismaz daļēji ir nomainījušās to aktīvākās lietošanas vecumā ienākušās paaudzes. Turklāt jau no pusaudžu gadiem tās tiek arī aktīvi informētas par šo līdzekļu lietderību un izmantošanas paņēmieniem. Tādējādi abortu vēl arvien lielā biežuma cēlonis meklējams partneru atbildības trūkumā gan pret varbūtējās mātes veselību un nodarbošanās izvēles tiesībām, gan dīgļa domājamām tiesībām uz dzīvību un attīstību normālā ģimenē ar bērna iztikas līdzekļu nodrošinājumu. Šāda attieksme sakņojas totalitārā režīma necieņā pret personību, cilvēka dzīvību un tās vērtību. Ģimenes attiecībās tādas attieksmes izpausmes sekmēja arī politisko represiju un kara darbībā izveidojies vīriešu nepietiekamais īpatsvars auglīgajā vecumā, kas noveda pie sieviešu prasību mazināšanās pret partneru uzvedību.

Nevērīga attieksme pret savu un citu dzīvību un veselību izpaužas arī kaitīgo ieradumu izplatībā. Alkohola patēriņš pēc statistikas datiem Latvijā gan izrādās nedaudz zemāks nekā Somijā. Starpība visdrīzāk veidojusies nelegāli tirgoto apjomu dēļ, kas Somijā varētu būt mazāks nekā postpadomju telpā ar tai raksturīgo gatavību apiet likumus, izmantojot kontrabandas piegādes un pagrīdes rūpalus. Latvijā ārpus nodokļus maksājošām tirdzniecības vietām iegādāto dzērienu apjoms tiek lēsts 15–20% apjomā no kopējā patēriņa. Pārrēķinātais kopējais alkohola patēriņš uz 1 cilvēku Latvijā pārsniegtu Somijā uzskaitīto. Turklāt Somijā uzskaitītā alkohola patēriņš 90. gadu laikā ir mazinājies, bet Latvijā kopš padomju laika – pieaudzis. Tāpat šai laikā ir palielinājies ārstniecības iestāžu uzskaitē esošo hronisko alkoholiķu un narkomānu skaits.

Kaitīgo ieradumu izplatības tālākais kāpums vēl pēc okupācijas apliecina iepriekš izdarīto secinājumu par reiz izveidojušos attieksmju un uzvedības modeļu ilgstošu saglabāšanos un

pārmantojamību, ja jaunās paaudzes aug un darbojas apstākļos, kuros nav konkurējošo – citas morāles normas rosinošu iespēju, īpaši jauniešiem. Tādu izveide Latvijā ir atstāta pašplūsmi – iespējams, tieši kā noliegums okupācijas laikā pastāvējušām prasībām visos izglītības līmeņos nokārtot GDA – fiziskās sagatavotības normas, un valsts finansētiem pašdarbības un sporta kolektīviem. Pēc okupācijas tādu uzturēšanu un dalībnieku iesaisti tajos pielīdzināja paternalistiskai pieejai, kas neveicinot indivīdu uzņēmības un iniciatīvas veidošanos. Līdzīgu cēloņu dēļ deformēta izrādījās brīvības un demokrātijas izpratne. Pēc totalitārā režīma liegumu zušanas liela daļa jauno cilvēku pielīdzināja brīvību visatļautībai un demokrātiju – viena cilvēka tiesībām diktēt savus noteikumus pārējiem.

Skolas gados bez saviem ienākumiem pašu iniciatīvas īstenošanās ir ierobežota, bet jaunībai piemītošā kāre darboties un pašapliecināties līdzekļu vai izpratnes trūkuma dēļ mēdz rast savu izpausmi ne tikai vides piesārņojumā visdažādākos veidos, bet arī pašiem un citiem bīstamā uzvedībā. Tā sekas parādās statistikā kā cietušo skaita pieaugums no dažādiem transporta negadījumiem, vardarbības u.c. noziegumu veidiem, jauniešu veselības stāvokļa un fiziskās attīstības vājināšanās. Par to liecina, piemēram, militārajam dienestam par derīgiem atzīto sarūkošais īpatsvars jauniešu vidū.

Atliek secināt, ka okupācijas laikā pastāvējušie totalitārā režīma ieviestie liegumi un obligāti pildāmās prasības izraisījušas tik dziļu visa tai laikā pastāvējušā noliegumu, ka Latvijas sabiedrībā kopumā zaudēta spēja kritiski izvērtēt tā laika pieredzi: kas bijis nepamatots, kas sakritis ar pasaulē vērojamām un režīmam pakļautajiem iedzīvotājiem nezināms un kas varbūt noderīgs pēc nodalīšanas no nevajadzīgā ideoloģiskā uzslāņojuma.

Kā izriet no morālo un daļas sociālo parādību būtības, ne visas to izpausmes un izplatība ir raksturojamas statistikas rādītājos, kaut arī to esamība konstatēta izlases veida socioloģiskos pētījumos, atsevišķu dienestu pārskatos un sadzīvīskos novērojumos. Šī pētījuma sadaļā par okupācijas varas dažādo darbību izraisītajām sekām jau pieminēta cenzūras pastāvēšana un tās sekas. Taču vērtējumi par šo un līdzīgu parādību seku varbūtējo ilgstamību un to novēršanai nepieciešamo pūļu un līdzekļu apjomu iespējami vien stipri vispārēji. Tomēr izvairīšanās no tādiem kvantitatīvo datu trūkuma dēļ nozīmētu totalitārā režīma apstākļos sāktu sabiedrības nepietiekamās informētības turpināšanu ar tās postošo ietekmi uz cilvēku vairākuma rīcību.

Laikposmā pēc valsts neatkarības atjaunošanas vēsturnieki un literatūrzinātnieki jau publicējuši dokumentu krājumus,²⁴⁷ pētījumu rezultātus²⁴⁸ un atmiņu kopojumus²⁴⁹ par PSRS darbojušos cenzūru un daļēji arī – tās iespaidā ierobežoto pieejamību publikācijām, to saturu un aprūtinājumu autoru darbam. Okupācijas varas ieviestās cenzūras dēļ no bibliotēku atklātajiem fondiem un tirdzniecības tika izņemti vairāk nekā 150 starpkaru laikā un trimdā publicējušos autoru darbi, kas veidoja ievērojamu tautas kultūras daļu un cita starpā atspoguļoja tās vēsturi atšķirīgi no padomju varas uzspiestā skatījuma²⁵⁰. Tāpat publikai nezināms palika pašmāju zinātnieku veikums. Atbilstoši vienpusīgas tika veidotas vēstures un latviešu literatūras programmas visās izglītības pakāpēs. Tā visa iespaidā lielai daļai tā laika jauniešu, kam vecāki baidījās stāstīt un nebija saglabājuši agrākos izdevumus, veidojās nepilnīgs priekšstats par savas tautas gara bagātībām un daudzveidīgo aktivitāti. Tas saglabājās arī šo paaudžu brieduma gados, mazinot tautas pašcieņu un pašapziņu arī laikposmā pēc okupācijas, un neapzināti veidojot tādu arī saviem bērniem. Pēc okupācijas

²⁴⁷*Dokumenti liecina. Latvijas vēstures dokumentu izlase skolām 1939.* Rīga: Latvijas Okupācijas muzejs, 1999.; Strods H. (Sast.) *PSRS atklātajos iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts. Slepeni. 1. eksemplārs. Dokumentu krājums. Maskava, 1970.* Rīga: Triple Bounce, 2008.

²⁴⁸Upmalis A. Cenzūra, kuras nebija. *Karogs*, 2008, okt., 122.–142. lpp.

²⁴⁹Luginska R., Viese S. (sast.) *Grāmatas aizkulisēs. Apcere, dokumenti, intervijas, atmiņas.* Rīga: Sol Vita, 2002.

²⁵⁰Strods H. (Sast.) *PSRS atklātajos iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts. Slepeni. 1. eksemplārs. Dokumentu krājums. Maskava, 1970.* Rīga: Triple Bounce, 2008. 400. lpp.

izbeigšanās saglabājās arī politiski provocētu konfliktu varbūtība cittautiešu nepietiekamās informētības dēļ.

Bez pretdarbības šai norisei etniskās mazvērtības kompleksa ietekmē jauniešiem var zust jebkāda interese par latviešu literatūru kā it kā gaudulīgu, bez uzņēmīgiem un veiksmīgiem varoņiem, var turpināties valodas piesārņošana ar lieku anglicismu lietojumu un savas noplicināšanu, izplatīties ieskats par tautas tērpju kā ārišķību u.tml. Tā visa iespaidā vajinoties dzimtenes mīlestībai, paredzama arī pieaugoša vienaldzība pret centieniem veicināt savas zemes izaugsmi un gatavība izceļot uz mūžu labākas dzīves meklējumos. Tādējādi okupācijas ilglaika morālās sekas izraisītu arī demogrāfiskas un ekonomiskas konsekvences.

Visus garos okupācijas gadus pastāvējuši vēlēšanu sistēma ar vienīgās partijas iepriekš akceptētiem vienīgajiem kandidātiem un obligātu dalību balsošanā nepieļāva nekādu vēlēšanu izvēli. Līdz ar to tika nomākta jebkāda politiskās līdzdalības iespēja un interese par to. Tieši tas ļāva atjaunotajā neatkarīgajā valstī iesaistīties jaunveidojamās partijās un tikt ievēlētiem uzņēmīgiem cilvēkiem, kuru centienus pēc varas, mantas vai pašapliecinājuma popularitātes gūšanā līdz tam liedza īstenot un līdz ar to pārmēru sakāpināja okupācijas laika ideoloģiskās nostādnes ar privātipašuma noliegumu un politiskie ierobežojumi. Šādiem cilvēkiem pārņemot varu, tika pieņemti tādi okupācijas laikā izveidoto uzņēmumu privatizācijas noteikumi, lai nekustamie īpašumi un peļņas iespējas nonāktu galvenokārt pašu politiķu un viņu ietekmīgāko atbalstītāju rokās. Pateicoties tam, Latvijas iedzīvotāju vidū izveidojās izteiktāka mantiskā nevienlīdzība (pēc Džini koeficienta) nekā vairumā citu postsociālisma valstu. Tā bremsē valsts sekmīgu attīstību un rada augsni sociāliem konfliktiem. Tādos apstākļos nevarēja veidoties arī politiskā kultūra ar spēju izvērtēt pēc okupācijas izveidoto daudzo partiju programmas un prasmi pieprasīt to izpildi darbībā, kā arī politiķu atbildība vēlēšanu priekšā un gatavība rēķināties ar viņu viedokli un lietišķiem ierosinājumiem.

Tādējādi šķietami paradoksālā kārtā okupācijas laika apstākļu izraisītās morālās sekas jau pēc okupācijas rada tālejošas politiskās un sociālās sekas. Savukārt vēlēšanu neizbēgamā neapmierinātība ar šādām okupācijas seku sekām galu galā ar laiku kāpinās viņu aktivitāti un prasmes politiķu rīcības ietekmēšanā un viņu reklāmas saukļu novērtējumā, nepaļauties biedēšanai ar tās pašas okupācijas citu seku varbūtējām sekām, bet apsvērt esošo politiķu darbības rezultātus. Politiskās kultūras veidošanās visas paaudzes pārstāvošiem vēlētajiem iespējama tikai ilgstošā laikā ar dažādu politisko piedāvājumu un to seku salīdzinājuma iespējām. Šo seku pārvarēšana varētu notikt ar paaudžu maiņu un visdrīzāk prasīs ne mazāk par vēl 10 vai vairāk gadiem, kas atkarīgs no pagaidām neparedzamu un mainīgu iekšzemes un globālo norišu kopuma. Būtisku ieguldījumu dotu okupācijas fakta atzīšana no PSRS tiesību un saistību pārmantotājas Krievijas puses. Tas praktiski novērstu okupācijas laikā notikušās kolonizācijas dēļ iespējamo konfliktu varbūtību un demonstratīvo izvairīšanos no valsts valodas lietošanas, kas rada zināmas grūtības praktiski visās dzīves jomās. Tas dotu arī morālu gandarījumu un lielāku pašapziņu kā savulaik nepamatoti represētajiem un tā dēļ mācību, darba un dzīves vietas izvēles ierobežojumus izcietušiem viņu ģimenes locekļiem, tā visiem Latvijas pamatiedzīvotājiem un pilsoņu pēctečiem no pirmskara posma.

Neatkarīgi no Krievijas rīcības, dažādu konfliktu un nesaprašanās novēršanai būtu lietderīgi vispusīgi publiski apspriest un izvērtēt okupācijas laika pieredzi, īpaši kolaboracionisma dažādās pakāpes un veidus – no klajas nodevības (neatkarīgi no varbūtēji bijušā aģenta statusa) un karjerisma pašlabuma gūšanai līdz centieniem izmantot amatu citu varbūtējās sliktākās darbības nepieļaušanai un pieticīgai izdzīvošanai, strādājot visas lielās valsts tautsaimniecības labā, bet saglabājot tautas dzīvo spēku, valodu un pārmantoto kultūru.

Okupācijas sekām būtu pieskaitāma arī visa tai laikā gūtā pieredze, kas dod iespēju salīdzināt un ar lietas izpratni vērtēt dažādas iekārtas, vēlēšanu un skolu sistēmas, politiķu un partiju darboņu lietojamās demagoģijas paņēmienus, arī austrumos un rietumos no Latvijas atrodošās zemes un tajās dzīvojošo tautu kultūru, daudzas no kurām Rietumvalstu

iedzīvotājiem paliek nepazīstamas. Tāpat nav par zemu vērtējama labā krievu valodas prasme, kādas “rietumniekiem” trūkst.

Var secināt, ka bijušajā PSRS valdījušā totalitārā režīma represiju radītie iedzīvotāju skaita zudumi un to sastāva deformācijas masveida kolonizācijas dēļ, kā arī okupācijas laikā pastāvējušie dzīves apstākļi ar daudzajiem darbības un informācijas ierobežojumiem ir nesuši postošas ilglaika sekas tautas ataudzei. Centralizēti plānotās ekonomikas sabrukuma izraisītās krīzes dēļ 90 gados piedzīvotais dzimstības katastrofālais kritums jau tā sarukušā iedzīvotāju skaita un deformētā sastāva apstākļos draud ar tautas izmiršanu. Demogrāfiskās, sociālās un morālās norises notiek ciešā savstarpējā mijiedarbībā, kā arī saistībā ar ekonomiskām un ekoloģiskām parādībām. Tāpēc katra atsevišķā dažādo seku veida ilgstamība un izlīdzināšanas iespējas ir īstenojamas vien kompleksā, kas neizbēgami prasa lielāku vienlaikus līdzekļu un darba ieguldījumu. Tāpēc būtu lietderīgi sākt ar kopējas rīcības programmas izstrādi, publiskošanu un politiskos lēmumos nostiprinātām garantijām veltīt pūles tās izpildei.

Visas PSRS okupācijas izraisītās ilglaika sekas pēc to pārvarēšanas iespējām var iedalīt 3 lielās grupās:

1. izjūtamās un pilnībā nenovēršamās visā atlikušajā okupāciju savā aktīvajā vecumā piedzīvojušo/pārcietušo paaudžu dzīves laikā, to starpā iedzīvotāju vecumsastāva deformācijas, jau gūtie veselības traucējumi un ieradumi;

2. novēršamās/kompensējamās neatkarīgi no paaudžu maiņas un ar pietiekami lielu līdzekļu ieguldījumu iespējamās pat īsākā laikposmā – kā informētība un zināšanas visās jomās un paaudzēs, ieskaitot politisko kultūru, kā arī mājokļu un vides apstākļu uzlabošana; darbs pie daļas šo seku novēršanas būtībā ir jau sācies, bet pagaidām fragmentāri un nekoordinēti;

3. neizdzēšami zaudējumi cilvēku veselīgas/laimīgas dzīves gadiem okupācijas laikā un vairākus gadu desmitus pēc tās.

Okupācijas laika pieredzes un gūto mācību apzināšanai, kā arī okupācijas seku novēršanas paņēmieni un šai darbā gūto sekmju izvērtējumam veicami papildus pētījumi ar dažādu sociālo zinātņu pārstāvju dalību. Šis darbs būtu veicams vienlaikus ar iepriekš minēto okupācijas ilglaika seku novēršanas programmas izstrādi un izpildi, kas nodrošinātu pilnīgāku pamatojumu atsevišķiem rīcības veidiem un precizējuma iespējas.

1. tabula

Norises un to raksturotāji	Latvijā				Somijā			
	1935	1959	1989	2000	1940	1960	1990	2000
Iedzīvotāju skaits, tūkst.	1906	2080	2667	2377	3590	4446	4999	5181
t.sk latvieši Latvijā, somi Somijā	1467	1298	1388	1371	3328	4108	4675	4789
krievi Latvijā	168	556	906	703				
Latviešu % LV, somu % Somijā	77%	62%	52%	58%	90%	92%	94%	93%
Krievu īpatsvars Latvijā, %	9%	27%	34%	30%				
Latviešu īpatsvars Rīgā, %	63%	45%	37%	41%				
Latviešu īpatsvars laukos, %	81%	75%	72%	72%				
Bērni līdz 15 gadu veci, %	25%	22%	21%	18%	28%	30%	19%	18%
Darbspējīgie (15-64 g.), %	66%	68%	67%	67%	63%	63%	67%	67%
Virs 65 gadu veci %	9%	11%	12%	15%	9%	7%	14%	15%
Dabīgais pieaugums, %	3	6	2	-5	5	10	3	2
Dzimstība uz 1000 iedzīvotājiem	18	17	15	9	19	20	13	11
Dzimst.uz 1000 sieviet.15-49 g.	64	59	60	34		77	52	47
Vid.mūža ilgums vīriešiem, gadi	55	65	65	65	55	66	71	74
Vid.mūža ilgums sievietēm, gadi	61	72	75	76	60	74	79	81
Mirstība uz 1000 iedzīvotājiem	14	11	12	14	14	9	10	10
Miruši zīdaiņi uz 1000 dzim.	79	31	11	11		20	6	4
Cēloņi uz 100 000 iedzīvotājiem:								

Asinsrites slimības vīriešiem	n.d.	379	690	706				404
Asinsrites slimības sievietēm		421	825	793				428
Audzēji vīriešiem		176	242	277				215
Audzēji sievietēm		159	180	204				190
Ārēji nāves cēloņi vīriešiem		155	224	261				118
Ārēji nāves cēloņi sievietēm		43	67	72				46
t.sk.pasņāvības vīriešiem		-28	38	57				38
t.sk.pasņāvības sievietēm		-10	15	12				10
Neto migrācija , tūkst.		-11,5	15,8 ^{d)}	-5,5		-7,6	2,9	2,6
% no kopējām skaita izmaiņām		48%	64%	32%			17%	26%
Ārpus valsts dzimušo iedzīvotāju	26%	19%			1%	3%
Epidemioloģiskie rād./100000 iedz.								
Saslimstība ar audzējiem	154	183	271	366				
Saslimstība ar tuberkulozi	198	300	27	72				
Saslimstība ar psihisk.slimībām	131	467	135	277				
Audzēju izplatība	n.d.	551	1407	2142				
Tuberkulozes izplatība	4210	1503	145	109				
Psihisko slimību izplatība	n.d.	2443	1965	2615				

2. tabula

Norises un to raksturotāji	Latvijā				Somijā			
	1935	1959	1989	2000	1940	1960	1990	2000
Sākuma izglītība/ 1000 iedz.>15g.		324	128	59				
Pamata izglītība/ 1000 iedz.>15 g.		277	234	265				
Vispārējā vidējā izgl.uz 1000 iedz.>15 g.		81	298	310				
Vidējā speciālā izgl.uz 1000 iedz.>15 g.		78	191	203				
Augstākā izglītība uz 1000 iedz.>15 g.		27	115	139				
Studentu skaits uz 10 000 iedz.	38	109	170	428			226	304
Skolēnu skaits, tūkst.	237	275	340	360			593	593
t.sk. 10.-12. klasēs	16	25	31	63			104	130
Krievu %, kuri prot latviski			21	48				
Cittautiešu %, kuri prot latviski			18	42				
Latviešu %, kuri prot krieviski			66	67				
Citu%, kuri prot krieviski			87	91				
Latvieši pārvalda angļu, vācu, franču u.c. valodas, %		30				
Krievi pārvalda angļu, vācu, franču u.c. valodas, %		17				
Citi pārvalda angļu, vācu, franču u.c. valodas, %		26				
Ekonomiskās aktivitātes kā iztikas avots, % no iedz.	61	52	55	32	49	..	47	41
t.sk.vīriešiem		61	59	35				
t.sk. sievietēm		44	51	30				
Nodarbinātības līmenis % no aktīvā vecuma vīriešiem		..	88	61	n.d.	..	74	70
Nodarbinātības līmenis % no aktīvā vecuma sievietēm		..	85	50			65	63
Nodarbināto sadalījums nozarēs								
Rūpniecībā nodarbināto %	15	26	31	20	14		22	21
Būvniecībā nodarbināto %	3	9	9	6	11		10	8
Transportā nodarbināto %	2	6	8	9	3		7	8

Lauksaimniecībā, mežsaimniecībā nodarbināto % no strādājošiem	67	35	15	14	63		9	6
Tirdzniecībā, sagādē, viesnīcās, pakalp.nodarbināto %	6	9	17	24	4		27	31
Veselības aprūpē, izglītībā, zinātnē, kultūrā nodarbināto %	2	10	18	14	2		26	27
Valsts pārvaldē un finansēs nodarbināto % no strādājošiem	3	3	2	14	1			
Laika izlietojums nodarbinātiem apmaksātā darbā, st./ned.		1972. g.	1987. g.	2003. g.		1979.g.	1987.g.	1999. g.
Vīriešiem	46	46	42	45		41	39	39
Sievietēm		44	38	41		34	30	31
Brīvais laiks vīriešiem		31	33	29		38	38	37
Brīvais laiks sievietēm		24	27	23		33	36	35
t.sk. TV skatīšanās vīriešiem		8	13	14		10	12	14
t.sk. TV skatīšanās sievietēm		5	9	10		8	10	10
Bērnu skaits bērnudārzos, tūkst.	5		139	62			199	200,5
Bērnu nodrošinātība, %			60	52			45	48
TV skaits vidēji uz 100 saimēm			119	103			90	127
Radiouztvērēju skaits uz 100 saimēm			135	56				
Ledusskapju skaits uz 100 saimēm			100	95			96	97
Veļas mazg.mašīnu skaits uz 100 saimēm			89	71			80	83
Vieglo automašīnu skaits uz 100 saimēm			29	29			66	65
Gaļa un tās izstr.patēriņš kg/cilv.			85	64			64	68
Piens un tā prod.patēriņš kg/cilv.			457	293			229	198
Kartupeļu patēriņš kg/cilv.			120	139			60	62
Dārzeņu un augļu patēriņš kg/cilv.			118	141			93	98
Labības produktu patēriņš kg/cilv.			102	77			73	73
Mājokļa apstākļi			16	23				
Vidējais personu skaits 1 istabā				1,1		1,3	0,7	0,6
Pilsētās m ² kopējā plat/1 cilvēku	18		18	22		14	31	35
Laukos m ² kopējā plat./1 cilvēku			25	25				
Dzīvo kopmītnēs			146	7				
Kopējā dzīvoklī			208	26				
Gadā uzcelto dzīvokļu skaits, tk			17	1		32	65	33
To vidējā platība, m ²			55	168		61	80	86

3.tabula

Norises un to raksturotāji	Latvija				Somija			
	1935	1959	1989	2000	1940	1960	1990	2000
Laulību skaits uz 1000 iedz. (‰)	8	11	9	4			5	5
Šķiršanos skaits, ‰	1	2	4	3			3	3
Šķirto laulību vidējā ilgstamība	10	10	9	12				
Ārlaulībā dzimušo %	9	12	16	40		4	25	39
Mākslīgo abortu skaits uz 1000 dzimušiem	104	164	120	84		..	19	19
100 sievietēm auglīgā vecumā			60	29			10	9
Alkohola patēriņš (abs. alk.) litros uz 1 iedz.	4	..	6	7			8	7
Hroniskais alkoholisms, alkohola psihozes	n.d.	124	1805	1979				
Narkomānija un toksikomānija	..		23	94				
Reģistrēto noziegumu uz 10 000 iedz.			111	212				
t.sk. zādzības	...		55	121				

Laupīšanas	...	1	13				
Sabiedriskā īpašuma piesavināšanās	...	18					
Huligānisms		5	6				
Izvarošana		1	1				
Slepkavības		1	1				
Narkotiku izplatīšana		0	3				
Sodīto skaits, tūkst.	12	7	13				
t. sk. nepilngadīgo īpatsvars, %	15	19	18				
Alkohola reibumā, %		39	40				
Gājuši bojā uz 100 000 iedzīvotājiem no:							
Vardarbības vīrieši		11	20				
Vardarbības sievietes		4	6				
Satiksmes negadījumos vīrieši		55	50				
Satiksmes negadījumos sievietes		16	12				

Tabulās izmantoto datu avoti:

1. *Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti*. Rīga: CSP, 2002. 288. lpp.
2. *1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti Latvijas PSR*. Rīga: LPSR Valsts Statistikas komiteja, 1990, 182. lpp.
3. Salnītis V. (sast.) *Ceturtnā tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā*. Rīga: Valsts statistiskā pārvalde, 1936. 281. lpp.
4. *Latvijas demogrāfijas gadagrāmata*. Rīga: CSP
5. *Latvijas Republikas VAM statistikas gadagrāmata 1989*. Rīga: LR Veselības aizsardzības ministrija, Republikas Medicīniskās statistikas birojs, 1990. 24.–27. lpp.
6. *Latvijas statistikas gada grāmata 1936*. Rīga: Valsts Statistikas pārvalde, 1937. 355. lpp.
7. *Latvijas statistikas gada grāmata 1939*. Rīga: Valsts Statistikas pārvalde, 1939. 9. lpp.
8. *Latvijas statistikas gadagrāmata*. Rīga: CSP, 2000. 230. lpp.
9. *Latvijas tautas saimniecība '90*. Rīga: Avots, 1991. 344. lpp.
10. *Mājsaimniecības budžets 2000.gadā*. Rīga: LR Centrālā Statistikas pārvalde, 2001. 145. lpp.
11. Niemi I., Eglīte P., Mitrikas A., Patrushev, Paakkonen H. *Time Use in Finland, Latvia, Lithuania and Russia*. Helsinki: Central Statistical Office of Finland, 1991. P. 82
12. Niemi I., Paakkonen H. *Time Use Changes in Finland through the 1990s*. Helsinki: Statistics Finland, 2002. P. 130
13. *Statistical Yearbook of Finland 2001. Statistics Finland, 2001. P. 699*
14. *Tautas veselības statistika 1937*. Rīga: Valsts statistiskā pārvalde, 1938. 108. lpp.
15. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Латвийская ССР*. Москва: Госстатиздат, 1962. С. 106
16. *Дети в Латвийской ССР. Статистический сборник*. Рига: ЦСУ Латвийской ССР, 1979. С. 60
17. *Здравоохранение в Латвийской ССР*. Рига: Центральное статистическое управление, 1975. С. 154